

Hagyomány Identitás Történelem

II. évfolyam 1. szám

2025. január-június

Számunk a 2024. október 24-én a Károli Gáspár
Református Egyetem Hittudományi Karának
Egyháztörténeti Kutatóintézete által Hagyomány, Identitás,
Történelem VII. (HIT2024) címmel megrendezésre
került tudományos konferencián elhangzott előadásainak
tanulmánnyá bővített változatát tartalmazza

Főszerkesztő
Földváryné dr. habil. Kiss Réka

Főszerkesztő-helyettes
Dr. habil. Lányi Gábor János

Szerkesztők

Prof. Dr. Jan Andrea Bernhard (Universität Zürich Theologisches
Seminar Theologische und Religionswissenschaftliche Fakultät)
Dr. habil. Csorba Dávid (Sárospataki Református Teológiai Akadémia /
Debreceni Református Kollégium Múzeuma)
Dr. Erdős Kristóf (Károli Gáspár Református Egyetem, Károli
Interdiszciplináris Akadémia / Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest)
Dr. Hegyi Ádám (Szegedi Tudományegyetem BTK
Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék)
Prof. Dr. Kolumbán Vilmos (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár)
Dr. habil. Lukács Olga (Babes-Bolyai Tudományegyetem Református
Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Ősz Sándor Előd (Protestáns Teológiai Intézet / Erdélyi Református
Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár)
Dr. Püskös Sarolta (Babes-Bolyai Tudományegyetem Református
Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Rigó Róbert (Károli Gáspár Református Egyetem BTK
Történettudományi Intézet, Budapest/Kecskemét)
Prof. Dr. Somogyi Alfréd (Selye János Egyetem
Református Teológiai Kar, Révkomárom)
Dr. Szász Lajos (Budapest)
Dr. Szatmári Judit (Dunamelléki Református Egyházkerület
Ráday Levéltára, Budapest)

Kiadó

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
A kiadó székhelye: 1092 Budapest, Ráday utca 28.

Felelős kiadó

Dr. habil. Literáty Zoltán, a KRE Hittudományi Kar dékánja

A folyóirat nyomtatott formában elérhető
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
(1092 Budapest, Ráday utca 28. C109)

Online elérhető

<https://htk.kre.hu/index.php/hit.html>

Elérhetőség

Dr. habil. Lányi Gábor János főszerkesztő-helyettes,
[lanyi.gabor@kre.hu](mailto: lanyi.gabor@kre.hu)

ISSN 3004-2992 (nyomtatott)
ISSN 3057-8744 (Online)

TARTALOM

16-17. század

SZABÓ ANDRÁS	
16. századi tiszáninneri református lelkészekre vonatkozó levéltári adatok	7
CSŰRÖS ANDRÁS	
Boleyn Anna kivégzésének története	17
HARKÁNYINÉ DR. TRAJTLER DÓRA ÁGNES	
Imádkozzatok a királyért! Milotai Nyilas István: Sz. Davidnak huzadik soltaranak... magyarázattya	27
PETRŐCZI ÉVA	
Igei és magánemberi hangnem Medgyesi Pál Második jaijában	39

18-19. század

ZVARA EDINA	
Protestáns bibliaelőszavak a 18. századból	53
ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
Reformátorok művei a nagyszebeni Brukenthal-könyvtárban	69
FORGÁCS HAJNALKA	
Possessorbejegyzéses bibliakiadások és bibliamagyarázatok az Országgyűlési Könyvtár Ghyczy-gyűjteményében	89

20. század

KOVÁCS TEOFIL	
Kövér Árpád debreceni szeniorsága 1904–1905	107
CZEGLÉDI SÁNDOR	
Bizalom és hit szeretettel vagy szeretet nélkül? – Az 1908-as revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészeinek kvantitatív vizsgálata mentális-történeti kitekintéssel	123
PUSZTAI GÁBOR	
A Magyar Daloskönyv és a holland–magyar kapcsolatok a két világháború között	139
BOZZAY RÉKA	
Forró Imre református lelkipásztor tudományos munkái	151

16-17. század

Szabó András¹

16. SZÁZADI TISZÁNINENI REFORMÁTUS LELKÉSZEKRE
VONATKOZÓ LEVÉLTÁRI ADATOK

ABSTRACT

Archival data on the Reformed pastors of the 16th century in North-Eastern Hungary

We have no sufficient data concerning the pastors of the early period of the Hungarian Reformed Church. The situation is a little better in the North-Eastern part of the Kingdom of Hungary, where there are archival materials containing more abundant material on pastors' lives. These can be found in the archives of the state administration, both in the material of the so-called Szepes Chamber and the Hungarian Chamber. The archives of the town of Košice, the centre of the region, also contain numerous useful data, just like the archives of the noble families. This study presents a few cases, mainly from the Tokaj wine region, where the clergymen of the area were involved both in legal and economic matters.

Keywords: reformed clergymen, North-Eastern Hungary, Tokaj, Košice

VDM, azaz Verbi Divini Minister (Isten igéjének szolgája), így nevezték magukat egykor a református lelkészek. De hogy kik voltak ők, „hitvalló őseink”, ahogyan az úrvacsora ágendájában minden egyes alkalommal elhangzik, azt már sokszor nem tudjuk. Ezt próbálja kutatni az egyháztörténet és az archontológia speciális területe a presbiterológia (nincs rá magyar szó, így a német kifejezést magyaráztam), amely a lelkészek és a tanítók/tanárok névsorát kísérli összeállítani az egyes egyházközségekben az egyik oldalon, a másik oldalon pedig lehetőség szerint rekonstruálja az életrajzokat is. Németországban és a német nyelvterületen már régóta nagy divatja van a Pfarrerbuchok összeállításának,² s az utolsó

- 1 *Szabó András* (Prof. Dr., DSc), a Károli Gáspár Református Egyetem BTK professzor emeritusa, a fő kutatási területe a magyar reformáció és késő humanizmus irodalma, Károlyi Gáspár és Szeneci Molnár Albert munkássága, a németországi peregrináció a korszakban. szabo.andras@kre.hu
- 2 Nagy haszonnal forgattam őket Szeneci Molnár Albert német lelkész-ismerőseinek azonosításakor: SZABÓ András (kiad.): *Szeneci Molnár Albert naplója*, Budapest, Universitas, 2003 (Historia litteraria 13).

évtizedekben mi magyarok is elindítottuk ezen a területen a munkát. A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorairól és rektorairól Köblös József, Kránitz Zsolt és Hudi József adtak áttekintést két kötetben.³ Ugrai János a Tiszáninneri Egyházkerület lelkészeit sorolta fel interneten publikált adattárában a kezdetektől a millenniumig, munkájának már a harmadik, javított és bővített kiadása is elérhető.⁴ Több erdélyi egyházmegye archontológiája is megjelent,⁵ s végül 2022-ben Emődi András kiadta az érmelléki református egyházmegye történeti névtárát 1849-ig.⁶ Közben az evangélikusoknál Csepregi Zoltán állította össze a történelmi lelkészi névsorokat,⁷ ezek a korai közös protestáns korban, és néha később is összeérnek a református kutatásokkal.

Ha a legkorábbi időszakot, a 16. századot nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy igen hiányosak az adatok. A források pusztulása miatt a helyzet a török hódoltságban és az Erdélyi Fejedelemség területén a legrosszabb, itt lehetetlennek tűnik megközelítően teljes névsort összeállítani az első évszázadban. Különösen vonatkozik ez a Tiszántúli Református Egyházkerület legnagyobb részére. Valamivel kényelmesebb a helyzet a Habsburg-országrész, a Magyar Királyság területén, ami esetünkben a Tiszántúl északi részét és Tiszáninnent jelenti, ahol a 16. század második felében és a 17. század első évtizedeiben a protestáns lelkészek megkapták az egyházi tized negyedét, az úgynevezett quartát, s ennek átvételekor nyugtát adtak. Ezek a nyugták mindmáig megtalálhatók az Országos Levéltárban, lényeges adataikat Zoványi Jenő kigyűjtötte, s 1929-ben közreadta.⁸ Mire lehet még ezen kívül támaszkodni? A szakirodalom forrásközléseire (kezdvé Lampe-Debreceni

- 3 KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt – HUDI József: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, I. 1526–1760, II/1–2. 1761–1849, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009–2018.
- 4 UGRAI János: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei a kezdetektől a millenniumig. Adattár*, harmadik javított, bővített kiadás, Tiszaújváros–Sárospatak, 2017. <https://patakarchiv.hu/portal/download/a-tiszaninneri-reformatus-egyhazkerulet-lelkeszei-a-kezdetektol-a-millenniumig/> (Letöltés: 2024. december 3.)
- 5 KISS István: A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye papjai és tanítói, *Református Szemle* 91(1998), 210–222, 303–322; KISS István: A Dési Református Egyházmegye történeti névtára, *Református Szemle* 92(1999), 142–158, 215–232; BUZOGÁNY Dezső – ÓSZ Sándor Előd (szerk.): *A bunyad-zarándi református egyházközségek történeti katasztere 1686–1807, I–III*, Kolozsvár, 2003–2007; BUZOGÁNY Dezső – ÓSZ Sándor Előd – TÓTH Levente – KOVÁCS Mária Márta: *A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1800. I–IV*, Kolozsvár, 2008–2012.; ÓSZ Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára, a kezdetektől 1848-ig*, Budapest, Gondolat, 2013.; TÓTH Levente: *A Sepső Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*, Budapest, Gondolat, 2013.
- 6 EMÓDI András: *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022.
- 7 CSEPREGI Zoltán: *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, I–IV. köt., Budapest, 2015–2022. <https://medit.lutheran.hu/site/kategoria/40> (Letöltés: 2024. december 3.)
- 8 ZOVÁNYI Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyház-történeti Adattár* 13(1929), 5–141.

Ember Pál egyháztörténetén⁹), a korai egyházlátogatások anyagára, külföldi egyháziakhoz írott levelekre, néhány életrajzra és önéletrajzra, illetve a régi magyar szerzők itthon és külföldön nyomtatott műveire, s persze a levéltárak adataira. A szakirodalmat és a régi nyomtatványokat még át lehet nézni, ez viszonylag belátható munka, viszont a levéltárak esete olyan, hogy tűt kell keresni a szénakazalban.

Itt szeretném elmondani, hogyan kezdtem el kutatni a tiszáninneni egyházi archontológiát. Nem mai történet: 1979 júliusától az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában lettem tudományos segédmunkatárs. Ott ültem az ország legnagyobb könyvtárában, s olyan főnököm volt – V. Windisch Éva történész¹⁰ – aki természetesnek tartotta, hogy hivatali feladatainkon túl tudományt is művelünk, publikálunk, konferenciákra járunk. Egyetemi szakdolgozatomban Károlyi Gáspár életének és életművének első szakaszáról szólt, ezért elhatároztam, hogy ezt továbbfejlesztsem kisdoktori értekezéssé. Tudtam, hogy meg kell ismernem azt a környezetet, azokat az embereket, amelyben és akik között élt. Elolvastam a nyomtatásban elérhető szakirodalmat, s elkezdtem egy cédulagyűjtemény kiépítését. (Ne feledjük, hogy ez még a személyi számítógép előtti korszakban történt!) Rövid idő alatt beláttam, hogy nem elég a kassavölgyi/abaúji református egyházmegyét gyűjtenem, amelynek püspöki hatáskörű esperese Károlyi volt, fel kellennem a többi önálló seniorátust is 1600-ig. Így két párhuzamos cédulasor keletkezett, az egyik a helynevek szerepeltek ábécérendben, történeti adatokkal, a lelkészek és tanárok neveivel, a másikon pedig a személynevek álltak, szintén ábécérendben. 1984-ben doktorandusz lettem (akkor tudományos továbbképzési ösztöndíjnak hívták), ez lehetővé tette, hogy a Magyar Országos Levéltárban kutassak. Átnéztem a Kassán működött Szepesi Kamara anyagát, illetve számos olyan nemesi levéltárat és fondot, amely 16. századi, Északkelet-Magyarországra vonatkozó anyagot tartalmazott. Az Irodalomtudományi Intézet csereszereződésével eljutottam a Pozsonyi Állami Levéltárba és a Kassai Városi Levéltárba. Kutattam természetesen Sárospatakon és Sátoraljaújhelyen is, így a céduláim egyre csak gyarapodtak. A cédulagyűjtemény számos későbbi munkám megírásában is segített, de küldtem adatokat Ugrai Jánosnak is, aki azokat beépítette tiszáninneni adattárának harmadik kiadásába. Sajnos közben elborítottak az egyetemi feladatok, így csak részben tudtam mindazt átküldeni neki, amit tudok.

Milyen levéltári adatokról van szó? Először is a Szepesi Kamara iratairól, amelyeket ma az Országos Levéltár őriz. Ez az intézmény a Habsburg-országgrész keleti részének pénzügyi és hadügyi igazgatását intézte, kezdetben Eperjesen működött, de 1567-ben áthelyezték Kassára.¹¹ Megvannak a hozzá írott kérvények,¹²

9 Friedrich Adolf LAMPE (DEBRECENI EMBER Pál): *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, Jacob van Pools, 1728.

10 V. Windisch Éva (1924–1993). https://hu.wikipedia.org/wiki/V._Windisch_%C3%89va (Letöltés: 2024. október 4.)

11 SZÜCS Jenő: *A Szepesi Kamarai levéltár 1567–1813*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (ezen túl MNL OL.) E 254, Szepesi Kamara, Representationes informationes et instantiae.KE

a királyi utasítások és kérdések,¹³ illetve a Kamara válaszai ez utóbbiakra.¹⁴ Ugyancsak a Szepesi Kamara anyagához tartozott az a kifizetéseket regisztráló kéziratos töredék, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtár kéziratára őriz.¹⁵ Mindebből az következik, hogy számos adózási, illetve lelkészi jövedelmekkel kapcsolatos ügy megjelenik ezekben az iratokban. A Szepesi Kamara mellett a Pozsonyban működő Magyar Kamara anyagaiban is felbukkannak tiszáninneni lelkészekre vonatkozó iratok,¹⁶ főként olyan kamarai gyűjteményekben, mint a *Lymbus*¹⁷ és a *Neoregestrata acta*.¹⁸

Másodszor Kassa városának levéltára említendő, ott is különösen a városhoz írt levelek sorozata, amelyet az újabb időkben *Supplementum Halagianum*nak nevezték el.¹⁹ Az evangélikus többségű város – amely sokáig nem engedte meg magyar anyanyelvű lakosainak, hogy református egyházközséget alapítsanak – újra és újra beleszólt a környék, és különösen az abaúji senioratus ügyeibe, a magisztrátust gyakran keresték levéllel a lelkészek, köztük maga Károlyi Gáspár is, akinek harmadik felesége kassai özvegyasszony volt.²⁰ A történelem viharai ezt a levéltárat sem kímélték, Trianon és a második világháború után több értékes levél eltűnt, néhány darab később felbukkant a budapesti antikváriumokban. Szerencsére korábban, a kiegyezés utáni évtizedekben nagyon sok adatközlés történt ebből az anyagból a Történelmi Tárban és más folyóiratokban. 1986–1987-ben két tekercs mikrofilmnyi anyagot fotóztattam a kassai evangélikus és református egyházi ügyekkel kapcsolatos 16. századi levelekről, ha minden igaz, ez a két tekercs ma is megvan a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában.

Harmadszor a családi levéltárakat kell megemlítenem, különösen a Zichy család levéltárát, amelyben hatalmas 16–17. századi misszilis levélgyűjtemény található éppen ebből az északkeleti régióból.²¹ Azért kiemelkedő ez a gyűjtemény, mert más családok a 18–19. században többnyire kiselejtezték a haszontalannak ítélt levelezéseket. Ez az anyag még nincs teljesen kiaknázva, annak idején én is csak szűrőpróba-szerűen és futólag néztem át. A lelkészek mindezen túl gyakran voltak végrendeletek tanúi, peres anyagokban is előbukkanhatnak, ilyen típusú forrás bőven van a kiadottak között, de még több az, amit még meg kellene találni a családi levéltárakban.

13 MNL OL E 249, Szepesi Kamara, Benigna mandata.

14 MNL OL E 244, Szepesi Kamara, Minutae (expeditiones camerales).

15 Lásd a tanulmány utolsó lábjegyzetét!

16 MAKSAJ Ferenc: *A Magyar Kamara levéltára*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1992.

17 MNL OL E 211, Magyar Kamara, Lymbus.

18 MNL OL E 148. Magyar Kamara, Neo-regestrata acta.

19 Archiv Mesta Košice (Kassa város levéltára, ezentúl: AMK), Supplementum H(alagianum).

20 KEMÉNY Lajos: Károlyi Gáspár hagyatéka, (*Magyar Történelmi Tár* 3/12(1889), 784–792.

21 MNL OL Zichy család levéltára, P 707. Missiles. – A levelek a címzetek ábécédérendjébe vannak rendezve, de létezik levélírók szerinti mutató is. Lásd még: BAKÁCS István, *A Zichy család levéltára*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1963, 91–111. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_LevLelt_22/?pg=115&layout=s (Letöltés: 2024. december 4.)

Áttekintve a lehetőségeket, nézzünk meg néhány konkrét esetet, ahonnan néha egy-egy történet is kibontakozhat! Az első Tarcál mezővároshoz kötődik, amely a tokaji uradalom részeként ebben az időben királyi birtok volt, s így közvetlenül a Szepesi Kamarához tartozott. Az eseménysornak azt a címet adhatjuk: „Nábót szőlője”. (Az ismert ószövetségi történet arról szól, hogy Jézabel királyné megöleti a szőlőjét eladni nem akaró Nábótot, hogy az a férjéé, Áháb királyé lehessen.²²) Ebben az esetben a tulajdoni vita egyik résztvevője, Bornemisza Imre hivatkozik Nábótra, burkoltan gyilkossággal vádolva meg a másikat. A város lelkésze 1570 óta Ceglédi György volt, a magyar református egyház egyik alapítója, korábbi nagyváradai prédikátor és bihari esperes, a Debrecen-Egervölgyi hitvallás egyik szerzője, abaúji consenior (az esperes helyettese) Károlyi Gáspár mellett, aki feltehetően a Vizsolyi Biblia fordításában is részt vett.²³ Tarcali prédikátorként (mint a többi hegyaljai lelkész) magától értetődően ő is érdekelt volt a szőlőművelésben és bortermelésben, s 1582. július 6-án nyolc évre zálogba vett egy helybeli elhanyagolt szőlőt,²⁴ amelyet aztán rendbehozott. 1585 elején meghalt, egy özvegyet és egy kiskorú fiút hagyott hátra. A szőlő bérleti ideje 1590-ben lejárt, ekkor egy nap különbséggel két panaszlevél futott be a Szepesi Kamarához. Március 29-én Mosdósi Péter, helyi középbirtokos azt írta, hogy a szóban forgó szőlőt ő a Kamarától kapta zálogba, bár nem is kérte, mégis azt mondják rá: „úgy veszem el az szőlőt az György pap maradékátul, mint Ahab az Nábót szőlőjét...” Kijelenti, hogy kész visszaadni a szőlőt, csak kapja vissza a pénzét, s legyen a terület jövedelme a pap árva fiáé, akit a város tart el.²⁵ Egy nap múlva a tarcali főbíró és tanács írt a Szepesi Kamarának. Elmondták, hogy a vitatott szőlő három évig volt Ceglédi Györgynél, aztán meghalt. (Innen tudjuk, hogy 1585-ben hunyt el.) A város azon igyekezett, hogy ha valami kis haszna volt a szőlőnek, azt fordítsák a gyermek (Ceglédi árvája) tanulására és táplálására.²⁶ Április 4-én Bornemisza Imre, a tokaji vár magyar katonáinak kapitánya járt közben Ceglédi fiáért, elmondva, hogy annak idején ő adatta a lelkésznek zálogba a szőlőt, aki arannyal és tallérral fizetett olyan időszakban, amikor a Kamara nagy pénzszűkében volt. Itt is előke-rült Nábót szőlője, s kiderült, hogy a bibliai hasonlatot ő alkalmazta az ügyre.²⁷ Végül április 15-én Tarcál város vezetői jelezték, hogy Mosdósi lemondott a vita-

22 1Kir 21, 1–16.

23 SZABÓ András: Ceglédi György, Várad első református lelkésze, in: Emödi, András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020, 285–292.

24 MNL OL E 148. Magyar Kamara Levéltára. Neoregistrata Acta, 264:1. – Az irat szerepelt az 1934-es országos református kiállításon is: *Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett református történeti kiállítás katalógusa*, Budapest, 1934, 30.

25 Mosdósi Péter levele a Szepesi Kamarához, Tarcál, 1590. március 29., MNL OL E 254. 21. cs. 1590. márc. No. 25.

26 Tarcál főbírája és tanácsa a Szepesi Kamarához, Tarcál, 1590. március 30., MNL OL E 254. 21. cs. 1590. márc. No. 26.

27 Bornemisza Imre a Szepesi Kamarához, Tokaj, 1590. április 4., MNL OL E 254. 21. cs. 1590. ápr. No. 39.

tott szőlőről, csak kéri vissza a 400 forint zálogösszeget, és a Kamarának fizetett 100 forintot.²⁸ A történet végkimenetelét nem ismerjük, a Szepesi Kamarának nem biztos, hogy volt 500 felesleges aranya az ügy rendezésére.

S ha már Bornemisza Imrénél tartunk, lássunk egy tokaji ügyet. 1590. június 12-én a Kamarához fordult segítségért egy jogi ügyben, s mellékelte Szegedi Tamás (†1598)²⁹ abaújszántói lelkész és esperes június elsejei levelét.³⁰ Rögtön az elején fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy Károlyi Gáspár ekkor még élt, s még július 20-ig tartott a vizsolyi Biblia nyomtatása. Ha már nem ő volt az abaúji esperes, az azt jelenti, hogy Károlyi egészségi állapota miatt lemondott, ez megmagyarázza, hogy miért nem tudta megírni Biblia végén a fejezetek tartalmi összefoglalóit.³¹ Bornemisza levele arról szól, hogy a vizitációkor jelentette az esperesnek: az egyház egyik szőlőjét a polgárok eladták. A magyar kapitány két törvéynapot hagyott, amelyeken megjelent Szegedi és több prédikátor, de az új tulajdonos nem. Szegedi kijelentette, hogy ha Szent Jakab napig (július 25-ig) nem állítják helyre az egyház birtoklását, akkor megvonják Tokajtól az egyházi szolgálatot. Nem üres fenyegetés volt, Károlyi Gáspár néhány évvel korábban egész Tarcalt kiátkozta gyilkossági ügy miatt.³² Bornemisza, aki újabb két törvéynapot tűzött ki eredmény nélkül, kérte a Kamara segítségét.

Szegedi Tamástól két olyan 1591-es levél is ránk maradt, amelyben az kassavölgyi/abaúji önálló esperesség zsinata nevében írt. December 9-én Kassa város tanácsával közölte, hogy egy válóperes ügyet, amelyben a város is érintett, a vármegyének továbbítottak.³³ Az iraton viszonylag jól látszik az egyházmegye pecsétje is: pásztorbotot ábrázol, amelyet jobb és bal kéz tart két oldalról. A másik levél december 10-én kelt, s a Szepesi Kamarához szól,³⁴ Alattyáni Mihály abaszéplaki lelkész vitte (ezek szerint ezen a napon zárult az egyházmegyei zsinat), s azért kért segítséget, mert Modra György esztergomi kanonok³⁵ a tizedbe adott bor negye-

28 Tarcál főbírája és tanácsa a Szepesi Kamarához, Tarcál, 1590. április 15., MNL OL E 254. 21. cs. 1590. ápr. No. 16.

29 SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017 (Humanizmus és reformáció 37), 231–232.

30 Bornemisza Imre a Szepesi Kamarához, Tokaj, 1590. június 12., Szegedi Tamás Bornemisza Imréhez, Abaújszántó, 1590. június 1., MNL OL E 254. 21. cs. 1590. jún. No. 2.

31 SZABÓ András, *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár. Nagykirály 1535 körül – Gönc 1591 december vége*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012, 128, 142. – Korábban ezt a hiányt az időhiánnyal magyaráztam.

32 Uo., 95–96; SZABÓ András: *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*, Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1984 (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez 1), 49.

33 Szegedi Tamás és lelkészársai Kassa város tanácsához, Abaújszántó, 1591. december 9. AMK, Supplementum Halagianum, 1591. 4268/75.

34 Az Abaúji Református Egyházmegye zsinata a Szepesi Kamarához, Abaújszántó, 1591. december 10. MNL OL E 254. 23. cs. 1591. dec. No. 39.

35 Modra György 1600 és 1630 között esztergomi kanonok: <https://lexikon.katolikus.hu/E/esztergomi%20F%C5%91sz%C3%A9kesegyh%C3%A1zi%20k%C3%A1ptalan.html> (Letöltés: 2024. december 4.)

dét, amely a legrégibb idők óta a széplaki prédikátornak járt, magának lefoglalta. Alattányi tanúkkal tudja bizonyítani, hogy ez jogtalanság. Hozzá kell tennünk, hogy a külföldi egyetemen nem járt (domidoctus) lelkész személye idáig is ismert volt, pályája elég jól kirajzolódik Zoványi Jenő quartanyugtákat feldolgozó tanulmánya alapján.

Végül lássunk két tokaji lelkészt a 16. század végéről. A domidoctus Perechy Antal még mezőzombori prédikátorként 1578-ban házat akart venni Tarcalon, s ígérte, hogy aláveti magát a város törvényeinek, annak ellenére is, hogy nemesnek tartja magát. Erről Vajda Mihály tarcali bíró értesítette a Szepesi Kamarát.³⁶ 1582 elején – már mint tokaji lelkész – házának és két tarcali szőlőjének mentesítését kérte az adók alól,³⁷ röviddel ezután elhunyt, özvegyet hagyva maga után. Mezőzomborban is volt három szőlője, de ezeket a tokaji tiszttartó elfoglalta, amiért Várday Mihálynak, a helység földbirtokosának familiárisai Kisvárdáról 1582. március 29-én levélben tiltakoztak a Kamaránál.³⁸ Négy év múlva is még mindig maradtak utána örökösödési ügyek, két tokaji szőlőjét ugyanis elvette az örökösaitől a már többször említett Bornemisza Imre, s emiatt báró Mágocsy Gáspár, a református egyház nagy pártfogója szintén a Kamarához fordult. Az ügyről 1586. október 18-án Habsburg Ernő főherceg kért véleményt a kassai hivataltól.³⁹

Perechy Antal utódja – talán már ekkor is a Wittenbergben is megfordult Pente György⁴⁰ – 1583-ban nem lehetett jó anyagi helyzetben, ezért neki („az mi szegény prédikátorunknak”) Bornemisza Imre 1583. június 29-én kérte a quartából járó bort.⁴¹ Pente később is elégedetlen volt a jövedelmével, ezért 1587. október 14-én közvetlenül is kérelmezte a Szepesi Kamarától, hogy kapja meg mindazt, ami jár neki.⁴² Végül sikerrel járt, 1588. június 16-án óriási összeget, 1005 forintot utalt ki neki a Kamara.⁴³

Összegzésként elmondható: már ez a szűrőpróba-szerű vizsgálat is bizonyítja, hogy számos olyan részben vagy egészben ismeretlen levéltári forrás található 16. századi tiszáninneni református lelkészekről, amelyek megkönnyítik egy pontosabb névjegyzék összeállítását. Ha időben továbbmegyünk, a 17. század első felében jelentősen megnő a rendelkezésre álló levéltári anyag mennyisége. Ez azt

36 Vajda Mihály a Szepesi Kamarához, Tarcál, 1578. május. MNL OL E 254. 7. cs. 1578. május No. 3.

37 I. Rudolf király a Szepesi Kamarához, Prága, 1582. február 6. MNL OL E 249. 1582. No. 15.

38 Kereki István, Tasi Mátyás és Jó Jakab Mágocsy Gáspárnak, Kisvárdá, 1582. március 29. MNL OL E 254. 1582. március No. 20.

39 Ernő főherceg a Szepesi Kamarához, Bécs, 1586. október 18. MNL OL E 249. 1586. október No. 192.

40 SZABÓ, *Coetus Ungaricus*, 212.

41 Bornemisza Imre a Szepesi Kamarához, Tokaj, 1583. június 29. MNL OL E 254. 13. cs. 1583. június No. 9.

42 Pente György a Szepesi Kamarához, Tokaj, 1587. október 14. MNL OL E 254. 17. cs. 1587. október No. 52.

43 *Camerae Scepusinsis liber assignationum ab anno 1578. usque 1604*, Országos Széchényi Könyvtár kéziratára, Fol. Lat. 956, f. 75r.

jelent, hogy a korai egyházi iratok hiányát ebben az országrészben részlegesen ellensúlyozni lehet külső forrásokból.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKÁCS István, *A Zichy család levéltára*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1963, 91–111. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_Lev-Lelt_22/?pg=115&layout=s (Letöltés: 2024. december 4.)
- BUZOGÁNY Dezső – Ősz Sándor Előd – TÓTH Levente – KOVÁCS Mária Márta: *A történelmi Kükküllői Református Egyházmegye egyházközösségeinek történeti katasztere 1648–1800*. I–IV., Kolozsvár, 2008–2012.
- BUZOGÁNY Dezső – Ősz Sándor Előd (szerk.): *A hunyad-zarándi református egyházközösségek történeti katasztere 1686–1807*, I–III, Kolozsvár, 2003–2007.
- CSEPREGI Zoltán: *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, I–IV. köt., Budapest, 2015–2022. <https://medit.lutheran.hu/site/kategoria/40> (Letöltés: 2024. december 3.)
- EMÖDI András: *Az Érmelléki Református Egyházmegye történeti névtára 1849-ig*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2022.
- KEMÉNY Lajos: Károlyi Gáspár hagyatéka, *(Magyar) Történelmi Tár* 3/12(1889), 784–792.
- KISS István: A Dési Református Egyházmegye történeti névtára, *Református Szemle* 92(1999), 142–158, 215–232.
- KISS István: A Hunyad-Zarándi Református Egyházmegye papjai és tanítói, *Református Szemle* 91(1998), 210–222, 303–322.
- KÖBLÖS József – KRÁNTZ Zsolt – HUDI József: *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*, I. 1526–1760, II/1–2. 1761–1849, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009–2018.
- LAMPE (DEBRECENI EMBER PÁL), Friedrich Adolf: *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Trajecti ad Rhenum, Jacob van Pools.
- MAKSAY Ferenc: *A Magyar Kamara levéltára*, Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1992.
- ŐSZ Sándor Előd: *A Görgényi Református Egyházmegye történeti névtára, a kezdetektől 1848-ig*, Budapest, Gondolat, 2013.
- SZABÓ András (kiad.): *Szenci Molnár Albert naplója*, Budapest, Universitas, 2003 (Historia litteraria 13).
- SZABÓ András, *A rejtőzködő bibliafordító – Károlyi Gáspár. Nagykaroly 1535 körül – Gönc 1591 december vége*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2012, 128, 142. – Korábban ezt a hiányt az időhiánnyal magyaráztam.
- SZABÓ András: Ceglédi György, Várad első református lelkésze, in: Emödi, András (szerk.): *KRE 100. Tanulmányok a Királyhágómelléki Református Egyházkerület megalakulásának századik évfordulójára*, Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület, 2020, 285–292.

- SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017 (Humanizmus és reformáció 37), 231–232.
- SZABÓ András: *Károlyi Gáspár (1530 k.–1591)*, Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke, 1984 (Tanulmányok és szövegek a régi magyar irodalom történetéhez 1).
- SZÚCS Jenő: *A Szepesti Kamarai levéltár 1567–1813*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990.
- TÓTH Levente: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*, Budapest, Gondolat, 2013.
- UGRAI János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei a kezdetektől a millenniumig. Adattár*, harmadik javított, bővített kiadás, Tiszaújváros–Sárospatak, 2017. <https://patakarchiv.hu/portal/download/a-tiszaninneni-reformatus-egyhazkerulet-lelkeszei-a-kezdetektol-a-millenniumig/> (Letöltés: 2024. december 3.)
- V. Windisch Éva (1924–1993). https://hu.wikipedia.org/wiki/V._Windisch_%C3%89va (Letöltés: 2024. október 4.)
- ZOVÁNYI Jenő: Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett, *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 13(1929), 5–141.

Csűrös András¹

BOLEYN ANNA KIVÉGZÉSÉNEK TÖRTÉNETE

ABSTRACT

The history of Anne Boleyn's execution

The history of Anne Boleyn's execution has long been a subject of historical research. This has not yet been published in Hungarian. This important episode of the Tudor period is also highly relevant to church history. Much debate has surrounded the circumstances and the truth of the accusations.

In my study, I present the history of Anne Boleyn's execution and examine the historiographical debate by contrasting different perspectives.

The final days of Anne Boleyn raise the question of whether she was Catholic or a supporter of the Reformation. Further investigation is needed into what Anne Boleyn's religious orientation was at the time. Henry VIII sought to replace the Pope as head of the Church of England — what were Anne Boleyn's intentions?

Keywords: Anne Boleyn, Henry VIII, Tudor period, Reformation, Thomas Cromwell

Manapság egyre gyakrabban élénk kerülnek a nők történelemben viselt – néha alá-, néha túlbecsült – szerepei. Tanulmányunk a reformáció korának egy meghatározó karakterére, Boleyn Annára kívánja irányítani a figyelmet. Az elmúlt években a királyné iránti érdeklődést fokozta, hogy különböző sorozatokban, filmekben dolgozták fel a történetét. Kulturális-művészeti hatásáról, vagy éppen filmekben való megjelenéséről több tanulmány is született.²

- 1 Csűrös András PhD, történész–református teológus-lelképásztor, adjunktus, Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Kar, csuros.andras@kre.hu
- 2 BORDO, Susan: *The Creation of Anne Boleyn. A New Look at England's Most Notorious Queen.* Houghton Mifflin Harcourt. Boston–New York, USA, 2013.
HUI, Roland: *Anne of the Wicked Ways: Perceptions of Anne Boleyn as a Witch in History and in Popular Culture.* Parergon, Vol 35, 2018/1. 97–118.

Nagyon nehéz megtalálni a megfelelő szavakat, amikor a korszak szereplőinek vallási hovatartozását, gondolkodását meg szeretnénk határozni. Egyáltalán az a kérdés önmagában is sok fejtörést okoz, hogy a henriki vallásszakadás által létrejött felekezetet hogyan nevezzük. Úgy vélem, nem a létrejöttét, hanem a megmaradását köszönhetjük elsősorban a reformációnak. Sokan határozzák meg ezt az új felekezetet úgy, mint „katolicizmus pápa nélkül”,³ vagy a másik oldalról „lutheranizmus hit általi megigazulás nélkül”.⁴

Boleyn Anna reformációra és az angliai egyháztörténeti eseményekre gyakorolt hatását ez a tanulmány nem kívánja részletezni, kifejezetten kivégzésének története kerül a fókusz. A királyi házaspár közötti konfliktusban tudomásunk szerint nem jelent meg a reformáció különböző megítélése.

Boleyn Anna kapcsán a történettudomány⁵ nagy kérdése az, hogy vajon a királyné legalább részlegesen elkövette-e azokat a bűnöket, melyekkel megvádolták. Ha igen, akkor nehezen tudjuk személyét az evangéliumi mozgalom egyik vezetőjeként aposztrofálni. Ha nem, akkor viszont kiknek állt érdekében a rágalmazás? Milyen frakcióharcok előzték meg, illetve kísérték a királyné bukását?⁶ Ebben a kérdésben nincs egyetértés a történészek körében.

Boleyn Anna hite szempontjából lényeges kérdés, hogy mennyire adunk igazat az őt ért vádaknak. Hiszen Catherine Howard, azaz Henrik ötödik felesége esetében rendelkezésünkre állnak elsődleges források a hűtlenség kapcsán. Itt viszont nincs szerető, nincs forrás, nincs olyan udvarhölgy, akit Annával együtt kivégeztek bűnsegédlet miatt.⁷

A történettudományban izgalmas vita bontakozott ki, nagyrészt két kutató, G. W. Bernard és Eric Ives között. Előbbi részlegesen igazat ad a vádaknak, utóbbi pedig szemernyit sem.⁸ Előbbi katolikusnak, utóbbi a reformációt követőnek tartja Annát.

3 „But if Henry’s intention was to alter Catholic Christianity only by replacing papal authority with his own, those closest to him – including Archbishop Cranmer, Thomas Cromwell, whom Henry named as vicar-general and vicegerent in spirituals, and the queen, Anne Boleyn – were much more sympathetic to the critical voices being raised across Europe. The fundamental question once the Church of England had declared its independence was, if the Roman Catholic claims to papal authority are judged to be found erroneous, what other aspects of the church’s teaching might also be irrelevant or even wrong?” In KATER, John L.: *Ministry and the Tudors. Anglican and Episcopal History*, Vol. 92, No. 1 2023. március, 9.

4 METHUEN, C.: *The English Reformation in Wittenberg: Luther and Melancthon’s engagement with religious change in England 1521–1560*. *Reformation and Renaissance Review*, 20 (3). 2018. 210.

5 Az erről szóló vitáról beszámol: GUNN, Steven: *Review of Anne Boleyn: Fatal Attractions*. <https://reviews.history.ac.uk/review/967> 2024-04-20

6 WALKER, Greg: *Rethinking the Fall of Anne Boleyn*. *The Historical Journal*, Vol. 45, No. 1 2002. március, 1–29.

7 IVES, Eric: *Anne Boleyn on Trial Again*. *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol 62. Issue 04 2011. október, 776.

8 WARNICKE, Retha M.: *The Fall of Anne Boleyn Revisited*. *The English Historical Review*, Vol. 108, No. 428. 1993. július, 653.

A VÉG FELÉ VEZETŐ ÚT

A történet egyik fontos szereplője Thomas Cromwell, aki hathatósan közreműködött a királyné kivégzésében. Greg Walker történész felveti annak lehetőségét, hogy Cromwell csak szaladt az események után, és próbálta megállítani a sodródó hajót. Később pedig igyekezett úgy beállítani az eseménysort, mintha ő politikai aktorként ügyes alakítója lett volna a bonyodalomnak, s nem pusztán adminisztratív résztvevője.⁹ Ez az egyik vélemény. Viszont látni fogjuk, hogy Cromwell motivált volt az eseményben, hiszen egy érdekes gyanú rá is árnyékot vetett. Anthony Browne megtudta, hogy húga várandóssága nem férjétől van, hanem valaki mástól. Az ingerült Browne Cromwellre gyanakodott,¹⁰ ezért elmondhatjuk, Cromwellnek érdekében állt, hogy az erkölcstelenség gyanúja egy nála sokkal jelentősebb személyre, a királynéra terelődjön. Ráadásul a várandós asszony azzal védekezett bátyja előtt, hogy nem ő volt a „legrosszabb” az udvarban, hanem a királyné, aki kapcsolatot ápol Henry Norrisszal, a zenész Smeatonnal és saját testvérével, Rochesterrel. Browne állítólag konzultált erről Cromwell-lel és a király törvénytelen gyermekével, Henry Fitzroyjal, akinek érdeke volt, hogy az ambíciózus királyné ne jelentsen gondot számára az utódlási sorban. Cromwell és Fitzroy is motivált volt a hozzájuk jutott hír tálalásában, így közölték is a királlyal nem hitte el, de a biztonság kedvéért vizsgálatot rendelt el.¹¹

Cromwell első ízben Smeaton vitte kihallgatásra, ő mindenki számára váratlanul, gyorsan mindent bevallott.¹² Cromwell tájékoztatta erről a királyt, aki emiatt elhalasztotta calais-i útjukat – ekkor még bízhatott felesége ártatlanságában, hiszen nem lemondta, csak elhalasztotta az utat.¹³ Ugyanezen a napon a királyi pár között komoly konfliktus volt, de nem tudni, mi okból. A nyomozás könnyen eljuthatott Norrisig, hiszen korábban Norris és Boleyn Anna nyilvánosan vitatkoztak egymással. Bernard tanulmányában erre a teljesen furcsa vitára támaszkodva

9 WALKER, Greg, 9–10.

Ives ezzel ellentétesen végig Cromwellt nevezi meg az ügy kitervelőjének, kiobbantójának és végrehajtójának. Bernard pedig, aki folyamatosan élesen ellentétben van Ives-szal azt írja, hogy Ives egyszerűen bedőlt Cromwell diplomáciai trükkjeinek, különösen annak, hogy Chapuys és a császár barátjának adta ki magát. Eredetiben: „Ives has been taken in by Cromwell’s diplomatic ploys, and particularly by his posing as Chapuys’ and the Emperor’s friend.” In BERNARD, G. W.: *The Fall of Anne Boleyn: A Rejoinder*. *The English Historical Review*, Vol. 107, No. 424 1992, július, 669.

10 „It is just possible that the Countess was Thomas Cromwell’s mistress. While we have no direct evidence of familiarity, there are none the less some letters which hint at a friendship unusual between a minister and a nobleman’s wife.” BERNARD, G. W.: *The Fall of Anne Boleyn*. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991. július, 598.

11 WALKER, Greg, 17–18.

12 WARNICKE, Rise and fall, 218–219. Idézi: Walker, Greg, i. m. 19. Ezt a véleményt nem cáfolja meg Bernard sem. In. BERNARD, G. W.: *The Fall of Anne Boleyn*. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991. július, 600–601.

13 WALKER, Greg, 21.

sejteti, hogy valóban szeretők lehetek.¹⁴ A hűtlenséget alátámaszthatja a királyné bíróság előtt tett megjegyzése Henrik potenciájáról.

Miből származott a félreértés? Boleyn Anna udvarában jellemző volt, hogy dicsérték szépségét, szerelmes szavak röppentek felé, és a férfiak és nők az udvari etikett szigorú keretei között, szavakban flörtöltek egymással. Ennek túlzó értelmezése lehetett a pletyka alapja, illetve adhatott okot bizonyos félreértésekre, akár Smeaton, akár Norris részéről is.¹⁵

Cromwell azért is érdekelt volt a királyné kiiktatásában, mert április 2-án az Anna által felkért prédikátor íghirdetésében közvetlenül őt támadta a kisebb kólostorok bezárása miatt.¹⁶ Ez lehetett az a végső pont, amikor Thomas Cromwellnek nem csupán el kellett engednie a királyné kezét, hanem politikai ellenfelévé lett, s életveszélyessé vált számára Anna politikai működése.¹⁷

Április 14-én hívták össze a parlamentet, 23-án állították fel azt az igazságügyi bizottságot, amely később Boleyn Anna ügyével is foglalkozott. Az első „bizonyítékok” viszont csak április 30-án jelentkeztek, a királyné udvari zenészenek letartóztatásával, május 1-én szállították a Towerbe. A király személyesen vonta kérdőre Henry Norrist afelől, hogy mit tud a királynő nemi életéről, illetve nem szeretők-e? Norris herceg tagadott mindent, így Smeaton mellé került a Towerbe. Május 2-án George Boleyn-t és a királynét is letartóztatták.

Az Ockham borotvája elv alapján a legegyszerűbb megoldás lehet a legközelebb az igazsághoz: a király egész egyszerűen megunta Boleyn Annát, és nem nézte tovább jó szemmel, hogy nem születik fiú utóda. Az örökös hiánya pedig újra arra engedte következtetni, hogy valami baj van a házassággal. Fejében talán ugyanaz játszódtott le, mint Aragóniai Katalin esetében, s itt is megvolt már a következő szoknyás motiváció: ahogy akkor Anne Boleyn, most Jane Seymour személyében. Ha kifogást keresett elméjében a második házassága kapcsán, akkor bőven találhatott teológiai réseket. Talán nem is kellett senkinek meggyőznie a királyt, meggyőzte ő önmagát.¹⁸ A Tudor-házat végig üldözte egy árnyék: a fiúutódlással kapcsolatos rémkép, hiszen a rózsák háborúja éppen e körül robbant ki, így VII., majd VIII. Henrik is pontosan tudta, hogy a dinasztia túlélésének egyedüli esélye abban van, hogy minél előbb életképes fiú utódjuk legyen – valamelyik – hitvestől. A történelem furcsa firtora, hogy Anglia történelmének egyik legnagyobb uralkodója pont VIII. Henrik lánya, I. Erzsébet lett. Talán Boleyn Anna februári vetélése készítette arra a királyt, hogy átgondolja: házasságán miért nincs áldás. A vetélés

14 BERNARD, G. W.: Anne Boleyn's Religion. *The Historical Journal*, Vol 36. No 1. 1993. március 4. Anna átlépte az udvari etikett és a politika biztonságos kereteit, miszerint a király halála kapcsán élcelődött.

15 WALKER, Greg, 22–24.

16 IVES, E. W.: Ann Boleyn and the early reformation in England: the contemporary evidence. *The Historical Journal*, Vol. 37. Issue 02. 1994, június 399–400.

17 IVES, E. W., i. m. 400.

18 Alátámasztja ezt az is, hogy a királyt a kivégzést megelőző és azt követő napokban felhőtlennek látták. WALKER, Greg, 11.

okozta gyászban fakadt ki feleségének, miszerint „úgy látszik, Isten nem akarja, hogy fiam legyen tőled!”¹⁹

Ha elfogadjuk ezt a hipotézist, akkor arra a kérdésre kell válaszolni, hogy a király miért választotta ezt a komplikált eljárást a királyné letevésére, amivel saját férfiúi képességeit is szóbeszéd tárgyává tette – hiszen ezzel kapcsolatban Boleyn Anna pikírt megjegyzést tett. Vajon elhitte-e azt, hogy megbabonázta a hitvese?

Retha M. Warnicke merész elmélete szerint VIII. Henrik túl sokat kockáztatott felesége kedvéért, ezért valószínűtlennek tűnik, hogy lemondott volna a királynéról; kellett valami külső ráhatás, ami teljesen eltántorította a meglévő házasságától. Az amerikai történész szerint a „vetelés” során Boleyn Anna egy torzszülöttnek adott életet, ami sokkolta a királyt, és boszorkányosságot vélt felfedezni.²⁰ Torzszülöttség alatt a 16. században nem feltétlenül teljes deformitást értettek, hanem akár az elvetélt magzaton jelentkező kisebb genetikai rendellenességet is. Az apró szabálytalanság okát pedig az aktus „szabálytalanságában” keresték: következménye a szülők szexuális bűnének, azaz Isten büntetése.²¹ Warnicke elméletéből annyit mindenképpen el kell ismerni, hogy Henrik számára a vetelés nem csupán azt jelentette, hogy Anna képtelen fiú utóddal megajándékozni őt, hanem azt is, hogy valamiért nincs Isten áldása ezen a kapcsolaton. Ez az elültetett gyanakvás, bizonytalanság csak segítette az asszonytól való eltávolodását, hibáinak meglátását. Ezért is válhatott hihetővé számára Smeaton beismerő vallomása kapcsán a királyné hűtlensége, hiszen az sok mindent megmagyarázhatott számára.²² Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy Boleyn Anna és VIII. Henrik kapcsolata már akkor fennállt, amikor a királynét Aragóniai Katalinnak hívták. A király hűtlen volt, s ez a hűtlenség nem a férfire, hanem a nőre vetett árnyékot. Anna könnyűvérűségének pletykája tehát már létezett a katolikus körökben, illetve a házasságukat ellenzők csoportjában.²³ A francia diplomata írások rendkívül túlzó módon számolnak be a királyné paráznaságáról. Ezt a hírt/álhírt csak fel kellett erősíteni 1536 áprilisában. Ráadásul az elmélet mellett szól az az érv is, miszerint a király, fura okból, de engedte, hogy a tárgyaláson elhangzottak napvilágra kerüljenek; ez pedig logikátlan, kivéve akkor, ha valamit ezzel gondosan leplezni

19 „I see God does not wish me to have a son by you” Thomas Wýattet idézi: WALKER, Greg, 12.

20 WARNICKE, Retha M.: Sexual Heresy at the Court of Henry VIII. *The Historical Journal* Vol. 30, No. 2 1987. június 247–268.

21 Uo. 254.

22 A boszorkányság vádja magyarázat lehet arra is, hogy a perbe miért kerülhettek be egymásnak ellentmondó információk: miközben Boleyn Anna a királlyal volt Windsorban, megcsalta őt Rochford hercegével Westminsterben. Ez emberileg képtelenség, de a középkori ember számára a boszorkányok képesek voltak erre. Lásd: Uo. 259–260.

A dátumok ellentmondásosságával kapcsolatban két ellentétes vélemény is kialakult. Míg Eric Ives szerint pontosan ez bizonyítja a vádak hamisságát, addig G. W. Bernard amellett érvel, hogy e kuszaság alapján derül ki, hogy nem előre megtervezett perről van szó, hiszen, ha mondjuk Cromwell az egészét kitervelte volna, akkor az ilyen jellegű részletekre figyelt volna.

23 Uo. 267.

igyekezett volna.²⁴ Az elhalt magzaton megjelenő deformitás VIII. Henrikre nézve súlyos következményekkel járhatott: isteni jelnek tekinthették volna a Rómától való elszakadás kapcsán, vagy Henrik hitére nézve. Mindkettő bel- és legfőképpen külpolitikai következményekkel járt volna, ezért ezt a súlyos vádat, még mielőtt kialakulna, gyorsan az asszonyra kellett hárítani. Az első pillanat pedig áprilisban adódott, amikor az igazságszolgáltatás vidéki kitelepüléséből visszatért az udvarba, másrésről kapóra jött Anthony Browne jelentése.

Warnicke elmélete alapján hozzá kell tennünk, hogy nem lehet kizárólagosan a vetélés a kiváltó ok, hiszen Henrik még április 18-án is a birodalmi követtel egyezkedett, és jelentős engedményeket ígért, ha elismerik frigyét Annával.²⁵ A parlamentet április 14-én feloszlatta a király, majd 27-én újat hívott össze. Ugyanazonnap megkérdezték London püspökét, hogy a király elválhat-e Boleyn Annától.²⁶ Bernard ezen információk alapján április 18–24 közé teszi azt az időpontot (és valamilyen végső kiváltó okot), amikor a király végérvényesen elhatározta, hogy másik királyné után néz.²⁷

Az ismertetett elméletek mellett még számos teória létezik, melyek mind releváns információkra és forrásokra támaszkodnak. A történelemtudományban ugyanakkor érdemes a kompromisszumos megoldást keresni. Warnicke merész elmélete sok kérdést megválaszol, de kevés forrással lehet igazolni. Jómagam inkább azt valószínűsítém, hogy egyszerre több réteg volt igaz, s több konfliktus vezetett a királyné kivégzéséhez. Nem lehet egy drasztikus esethez kötni, s az új külpolitikai helyzet,²⁸ a frakciócsatározások, a kisebb kolostorok bezárása körüli politikai viták,²⁹ a házaspár személyes konfliktusa – s Anna nem tudott megbirkózni azzal, hogy rajta kívül más nők is vannak a király életében – és végül a vetélés³⁰ mind közrejátszott, és gyanússá tette Boleyn Annát VIII. Henrik szemében.

24 WARNICKE, Retha M.: *The Fall of Anne Boleyn Revisited*, 661.

25 BERNARD, G. W.: *The Fall of Anne Boleyn*. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991. július, 589–590.

26 Uo. 590–591.

27 Nem szabad elfelejteni, hogy van az egészben egy erősen „emberi” szál. Az ember nem dönt ilyen fajsúlyú kérdésben hirtelen. Henriket bizonyosan megtörte feleségének vetélése, s kellett idő, amíg előző évi tevékenységeit újragondolja és mérlegeli. Egy ilyen szintű döntés nem egy-egy információ, hírfoszlány alapján történik meg, és nem is egy perc alatt.

28 Az eddigi francia orientáció helyett a német-római császárral igyekezett jó kapcsolatot kiépíteni. Közben párhuzamosan követek tárgyaltak a Schmalkaldeni Szövetséggel is. Erről a tárgyalásról részletesen lásd: METHUEN, C.: *The English Reformation in Wittenberg: Luther and Melancthon's engagement with religious change in England 1521–1560*. *Reformation and Renaissance Review*, 20 (3). 2018. 219–230.

29 Ennek vitájáról és Skip udvari káplán erről szóló prédikációjáról, amelyben a papságot a zsidósággal, a királyt Ahasvérussal és Cromwellt Hámánnal azonosítja (Eszter és Anna párhuzamáról pedig hallgat, s ezzel a hallgatásával beszél a leginkább), részletesen lásd: IVES, E. W.: *Ann Boleyn and the early reformation in England: the contemporary evidence*. *The Historical Journal*, Vol. 37. Issue 02. 1994. június 395–400.

30 Túl voltak az első trimeszteren, és lehetett tudni, hogy fiúról van szó. Valószínű, hogy 14–18. hét között vetélt el Anna.

Erre még rátettek az olyan félreérthető események, mint a francia udvari pletykák, Anna Henry Norrisszal történt nyilvános veszekedése, illetve egy lovagi tornán elejtett kesztyű, melyet egy férfi túl gyorsan felkapott.³¹ Vagy az a jelenet, ahogy sir Anthony Browne hangosan szidta hűgát erkölcsstelen viselkedése miatt, s ennek eredetével a királynét hibáztatta.³²

A házasságtörés csak az egyik vád volt, nem a legsúlyosabb, viszont értelemszerűen a leghihetőbb. Annyira hihető volt, hogy G. W. Bernard mértékkal, de hitelt ad neki, elsősorban Norris esetében.³³ Az Anna udvarában zajló, a királyról is szóló indiszkrét pletykák és viccelődések előkészítették a terepet egy sokkal súlyosabb vádhoz, mégpedig, hogy a királyné összeesküvést szervezett Henrik ellen. Mivel a Norrisszal való, mások előtt zajló beszélgetésükben – mondhatni csipkelődésükben – elképzelték a király halálát, innen egyenes út vezetett az összeesküvéshez.³⁴

George Boleyn, azaz Rochford hercege és a királyné között fennálló vérfertőzés vádja volt a legképtelenebb és legextrémebb. Az kétségtelen tény, hogy a két testvér különösen jó viszonyt ápolt egymással, s George Boleyn hálórúhában is látták kijönni a királynétól. Bernard véleménye az, hogy Rochford a tárgyalás során tanúsított gőgös és ellenséges magatartásával vívta ki a bíróság ellenszenvét, és ezért fogadták el, hogy neki is lakolnia kell.³⁵

George Boleyn esetében van egy másik szál is. Vajon miért vallott be ilyen gyorsan mindent Smeaton? Erre szintén Warnickének van egy merész elmélete, mely sok mindent megmagyaráz. Szerinte Smeaton és Boleyn Anna testvére között homoszexuális viszony állt fent. Smeaton ezért gyorsan bevallott mindent, nehogy véletlenül a homoszexualitás bűne és az azzal járó még brutálisabb kivégzés jusson neki. Ezt alátámasztja az is, hogy George Boleyn feleségével nem élt aktív házaseletet. Ha valaki látta a Tudorok című sorozatot, ott is megjelenik ez az elmélet.

Boleyn Anna pere tele van olyan eljárásokkal, amelyek mentén joggal nevezhetjük koncepciós pernek. A bizonyítékok nem számottevőek. Csak három opciónk lehet, miért ítélték el: az első, hogy alattomos politikai játék miatt adták a királynét a hóhér kezeibe. A második, hogy több apró jeltől és Smeaton vallomása alapján

31 WALKER, Greg, 14.

32 Uo. 17.

33 Egyik érve frivol módon megy neki Eric Ives érveinek, miszerint: „Ives szerint senki sem volt bűnös: számára Henry Norris ártatlan, mert nem volt hajlandó vallomást tenni, míg Mark Smeaton ártatlan, mert vallomást tett.” (saját fordítás) Eredetiben: „Ives thinks that no one was guilty: for him Henry Norris is innocent because he refused to confess, while Mark Smeaton is innocent because he did confess.” In BERNARD, G. W.: *The Fall of Anne Boleyn: A Rejoinder*. *The English Historical Review*, Vol. 107, No. 424 1992, július, 666.

Maga Retha M. Warnicke is Ives az álláspontján van, miszerint nem volt szexuális kapcsolat Norris és Anna között. „The speculation that the Queen and Norris had been courtly lovers thus rests on shaky ground.” Lásd: WARNICKE, Retha M.: *The Fall of Anne Boleyn Revisited*, 658.

34 WALKER, Greg, 28.

35 BERNARD, G. W.: *The Fall of Anne Boleyn*. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991. július, 600–603.

jogosnak tartották a legfőbb vádat. A harmadik, hogy meglátták Isten akaratát a történetekben, emiatt elfogadtak minden felhozott vádat – ez Warnicke merész elméletét támasztja alá.³⁶ Az utóbbi két lehetőség esetében azt látjuk, hogy a néha szürreális vádak azért tudták elfogadni, mert úgy vélték: Boleyn Annának meg kell halnia. A döntés igazságos, függetlenül a vádtól. Greg Walker történész Boleyn Anna halála miatt őt magát hibáztatja, sorozatos meggondolatlan tettei miatt.

„Annát nem azért ítélték el, amit tett, hanem azért, amit mondott: a bátyjának, amikor a király szexuális alkalmatlanságain és egyéb gyarláságain nevettek, Mark Smeatonnak, amikor alig huszonnégy órával a letartóztatása előtt nyilvánosan lekezelte őt, és legnyilvánvalóbban Henry Norrisnak, amikor ostobán viccelődött a király halálának szent és sérthetetlen témájával.”³⁷

A BÖRTÖNBEN, A KIVÉGZÉS KÖRÜLMÉNYEI

A királyné a kivégzése előtt azt kérdezte: „a mennybe jutok-e, hiszen sok jót tettem napjaiban?”³⁸ Ebből az idézetből Bernard arra következtetett, hogy Anna nem vallotta a hit általi egyedüli üdvösség reformatori tanát. Ahogy fogalmaz: „amit a Towerben a jó cselekedetekbe vetett hite és a szentségekhez való ragaszkodása révén kinyilatkoztatott, az egy mélyen hagyományos katolicizmus volt.”³⁹ Eric Ives Bernarddal polemizálva megállapítja, ha Anna királyné katolikus lett volna, akkor nem a mennybe, hanem a purgatóriumba készült volna.⁴⁰ Ez a mondat viszont nem a királynő cselekedetekben való bizalmát jelenti, hanem üdvbizonyosságáról árulkodik.⁴¹ A szentség iránti vágya is igazolható az általa olvasott francia reformatori könyvekből. Halálakor egyértelműen Krisztushoz kiáltott, akinek utolsó szavával lelkét ajánlotta.

36 WARNICKE, Retha M.: *Sexual Heresy at the Court of Henry VIII.*, 268.

37 Eredetiben: „Anne was convicted, not because of what she had done, but of what she had said: to her brother, as they laughed about the king’s sexual inadequacies and other foibles, to Mark Smeaton, when she snubbed him publicly less than twenty-four hours before he was arrested, and most obviously to Henry Norris when she foolishly joked about the sacrosanct subject of the king’s death.” WALKER, Greg, 29.

38 BERNARD, G. W.: *Anne Boleyn’s Religion*, 19. A Galata 6, 7-10 alapján ezt a sommás megállapítást érdemes lenne újragondolni.

39 „and what she revealed in the Tower through her belief in good works and her attachment to the sacraments was a deeply conventional catholicism.” Uo. 20.

40 „What is more, conventional belief would have anticipated purgatory, not heaven.” IVES, Eric: *Anne Boleyn on Trial Again*, 768.

41 IVES, E. W.: *Ann Boleyn and the early reformation in England: the contemporary evidence*. The Historical Journal, Vol. 37. Issue 02. 1994, június 394.

A királynét és testvérét május 19-én végezték ki. „Jézus Krisztus, neked ajánlom lelkemet! Uram, fogadd el lelkemet!” – szóltak utolsó szavai.⁴² És pontosan aznap Jane Seymour az udvarhoz legközelebbi palotába költözött a király kérésére.⁴³

A világ megdöbbsent a királynét ért vádtól, és a gyors és kíméletlen kivégzéstől is. Luther és Melanchthon nemcsak álmélkodott az eseményen, hanem igyekeztek minél több információ birtokába kerülni.⁴⁴ Félő volt, hogy Henrik és vele Anglia is visszatér Róma égisze alá. Ez végül nem történt meg, és évek múlásával, az Eduárd király alatt szintet lépő reformációt, majd a Tudor Mária alatti mártíromságot követően Anglia is megérkezett a protestáns országok díszes társaságába, de már csak I. Erzsébet, azaz Boleyn Anna lánya királysága alatt.

Boleyn Anna politikailag nagyon gyorsan megbukott. Halála megrázta az angol közvéleményt, sok mindent átalakított a korabeli udvar belső politikai helyzetében. Viszont a megfelelő helyre kinevezett, reformációt pártoló embereket nem mozdították el, a könyvek, melyeket bevitt az udvarba, megtették hatásukat. A király iránta érzett vonzalma/szerelme elindította az angol vallásosságot egy olyan úton, amely menthetetlenül elvezetett ahhoz, hogy az anglikanizmus közelebb áll a protestantizmushoz, mintsem a katolicizmushoz. A király és a királyné tervei ebben különböztek. Míg VIII. Henrik csak a pápa helyére szeretett volna beülni az angol egyházban, addig a királyné egy protestáns felekezetet kívánt létrehozni. Ha neki nem is, de lányának sikerült.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERNARD, G. W.: Anne Boleyn's Religion. *The Historical Journal*, Vol 36. No 1. 1993. március 1-20.
- BERNARD, G. W. : Henry VIII. 'Catholicism without the Pope?' *History*, Vol. 101, No. 2 (345) 2016. április 201–221.
- BERNARD, G. W.: The Fall of Anne Boleyn. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991. július, 584–610.
- BERNARD, G. W.: The Fall of Anne Boleyn: A Rejoinder. *The English Historical Review*, Vol. 107, No. 424 1992, július, 665–674.
- BERNARD, G. W.: The Fall of Anne Boleyn. *The English Historical Review*, Vol. 106, No. 420. 1991. július, 584–610.
- BOLEYN Anna sem tudott fiút adni a királynak, és ez pecsételte meg sorsát.
<https://mult-kor.hu/boleyn-anna-sem-tudott-fiut-adni-a-kiralynak-es-ez-pecsetelte-meg-sorsat-20240519> 2024-10-18

42 Boleyn Anna sem tudott fiút adni a királynak, és ez pecsételte meg sorsát. <https://mult-kor.hu/boleyn-anna-sem-tudott-fiut-adni-a-kiralynak-es-ez-pecsetelte-meg-sorsat-20240519> 2024-10-18

43 WALKER, Greg, 4–5. és 11.

44 METHUEN, C., 227–229.

- BORDO, Susan: The Creation of Anne Boleyn. A New Look at England's Most Notorious Queen. Houghton Mifflin Harcourt. Boston-New York (USA), 2013.
- CHADWICK, Owen: Reformáció. Osiris, Bp., 2003.
- DOWLING, Maria: Anne Boleyn and Reform. Journal of Ecclesiastical History, Vol. 35, No. 1, 1984. január, 30–46.
- GUNN, Steven: Review of *Anne Boleyn: Fatal Attractions*. <https://reviews.history.ac.uk/review/967> 2024-04-20
- HUI, Roland: Anne of the Wicked Ways: Perceptions of Anne Boleyn as a Witch in History and in Popular Culture. Parergon, Vol 35, 2018/1. 97–118.
- IVES, Eric: Anne Boleyn on Trial Again. The Journal of Ecclesiastical History, Vol 62. Issue 04 2011. október, 763–777.
- IVES, E. W.: Ann Boleyn and the early reformation in England: the contemporary evidence. The Historical Journal, Vol. 37. Issue 02. 1994, június 389–400.
- KATER, John L.: Ministry and the Tudors. Anglican and Episcopal History, Vol. 92, No. 1. 2023. március, 1–25.
- KÜNG, Hans: Women in christianity. Continuum, London–New York, 2001.
- MATTHEW Parker (1504–1575). <https://www.corpus.cam.ac.uk/parker-library/collections/matthew-parker-1504-1575> 2024-04-16
- METHUEN, C.: The English Reformation in Wittenberg: Luther and Melancthon's engagement with religious change in England 1521–1560. Reformation and Renaissance Review, 20 (3). 2018. 209–234.
- RIDGWAY, Claire: Anne Boleyn and the Boleyn Family. Anne Boleyn Collection II. MadeGlobal Publishing, UK, 2013.
- SZIGETI Jenő: Tallóztatás teológus szemmel. Theológiai Szemle, 1983. 3. sz. 181–183.
- WALKER, Greg: Rethinking the Fall of Anne Boleyn. The Historical Journal, Vol. 45, No. 1 2002. március, 1–29.
- WARNICKE, Retha M.: Sexual Heresy at the Court of Henry VIII. The Historical Journal Vol. 30, No. 2 1987. június 247–268.
- WARNICKE, Retha M.: The Fall of Anne Boleyn Revisited. The English Historical Review, Vol. 108, No. 428. 1993. július, 653–665.

Harkányiné Dr. Trajtler Dóra Ágnes¹

IMÁDKOZZATOK A KIRÁLYÉRT!

MILOTAI NYILAS ISTVÁN: SZ. DAVIDNAK

HUZADIK SOLTARANAK... MAGYARAZATTYA²

ABSTRACT

Pray for the king!” Milotai Nyilas István’s commentary on the twentieth psalm

István Milotai Nyilas’s sermons on the twentieth psalm were published in 1620 in Kassa (now Košice) by János Festus. Bishop Milotai dedicated his work to Gábor Bethlen. The choice of topic and dedication both clearly reflect the author’s response to current political events. In the Latin dedication letter, Milotai elaborates on how, in light of recent events, we must address the challenging theological question of what constitutes a good prince or monarch. How should one relate to authority when feeling vulnerable towards it or considering the ruler to be unjust? How does God relate to the king, and what can be done if the king strays from God’s path?

In 1620, the Kingdom of Hungary was shaken by political and moral crises. Two powers demanded loyalty from the subjects: The recently elected and anointed King Ferdinand II of the Habsburgs, chosen amidst fears, and the Transylvanian Prince Gábor Bethlen, who marched against him to defend the Protestants. The aristocrats, noblemen, and border fortress warriors were forced to choose between two politically and morally questionable options, neither of which offered a pure solution for the leaders of a war-weary region still battling the Turks. Moreover, they faced the threat of execution and confiscation of their estates if they were suspected of betrayal or defection.

Amidst this political and moral crisis, the text draws attention to biblical truths: regardless of whether I consider the authority, the king or

- 1 Harkányiné Dr. Trajtler Dóra Ágnes, történész–református vallásánár, egyetemi adjunktus, Hittanoktató- és Kántorképző Intézet, Károli Gáspár Református Egyetem, Pedagógiai Kar
- 2 Tanulmányom eredetileg a doktori disszertációm (2017) egy fejezetének átdolgozása. ld.: *A helyes hatalomgyakorlás és az uralkodó iránti bűség politika-teológiai kérdései: Bethlen Gábor Magyar Királyságban tett első hadjárata idején, a korabeli magyarországi, illetve magyar szerzőségű nyomtatványok tükrében (1617–1621).*

the prince to be good or bad, I must pray that they return to God's path. In an era of religious persecution, unjust peace pacts, secret agreements, struggling congresses and broken constitutional promises, this remains one of the most challenging prayers for any devout individual.

Keywords: Gábor Bethlen, István Milotai-Nyilas, Psalm 20, political theology, freedom of religion

BEVEZETÉS

Milotai Nyilas István³ huszadik zsolttárról írt prédikációi 1620-ban, Kassán, Festus János nyomdájában kerültek kiadásra.⁴ Milotai püspök Bethlen Gábornak ajánlotta művét. Mind a témaválasztásában, mind ajánlásában egyértelműen az aktuálpolitikai eseményekre reagált a szerző.⁵ A latin nyelvű ajánlólevélben hosszan írt arról, hogy az elmúlt évek és hónapok eseményei tükrében kell megvizsgálnunk azt a nehéz teológiai kérdést, hogy mit jelent jó fejedelemnek, jó uralkodónak lenni. Hogyan kell helyesen viszonyulni a felsőbbbséghez, ha kiszolgáltatottnak érezzük magunkat vele szemben, vagy egyenesen rossz uralkodónak tartjuk? Hogyan viszonyul Isten a királyhoz, s mit tehetünk, ha a király letér Isten útjáról?

A POLITIKAI ÉS ERKÖLCSI KRÍZISHELYZET

1620-ban politikai és erkölcsi krízis rázta meg a Magyar Királyságot. Két hatalom kényszerítette hűségre az alattvalókat: Habsburg II. Ferdinánd, a nemrég megvá-

- 3 Milotai Nyilas István: (Mikota 1571 – Gyulafehérvár 1623.) Református püspök. Debrecenben, majd Heidelbergben végezte tanulmányait, 1611-től a szatmári egyházmegye esperese, 1614-től pedig a tiszántúli egyházkerület püspöke. 1618 júniusától Bethlen Gábor fejedelem udvari prédikátoraként szolgált, ezért addigi hivataláról lemond (ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk.: LADÁNYI Sándor, Bp., 1977). A protestáns iskolaügy fejlesztése érdekében tevékenykedik, Bethlen művelődéspolitikáját népszerűsíti. Írásaiban a református ortodoxia tanításait védelmezi Pázmánnyal, valamint az unitáriusokkal szemben. Művei: *Mennyei tudomány szerint való irtovány* (Debrecen 1617), *Agenda*, valamint az Agendában található *imádság* (Kolozsvár 1621), továbbá *Speculum Trinitas* (Debrecen 1622) és *Oratio pro tempore* (Debrecen 1624.)
- 4 Sz. Davidnak huzadik soltaranak rövid praedicationok szerint való magyarázattya, melyben mind az istentfő igaz jó fejedelmeknek, mind az keresztyén köségnek tisztetek meg abrozoltatik... iratatot és kü boczáttatot... Bethlen Gabornak, Magyar és Erdélyországnak istentfő keresztyén fejedelmének főpraedicatora, Melotai Nyilas Istvan által. Kassa, Johannes Festus. RMK I. 501, RMNy 1216.
- 5 Vö.: Milotai ezen években megjelent és az aktuális politikai helyzetre is reagáló művei: FEKETE Csaba: *Milotai Nyilas István Agendájának változatai*, in: *Református Egyház*, 61(2009), 131–140. FAZAKAS József: *Ismeretlen nyomtatott imádság a királyért, Bethlen Gáborért*, in: *Magyar Könyvszemle*, 94(1978), 197–202. FAZAKAS Gergely Tamás: *Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért: Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében*, in: „*mint az gyümölcsös és termett szőlővessző...*”: *tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk.: STEMLER Ágnes, VARGA Bernadett, OSZK, Balassi Kiadó, Bp., 2010, 173–178.

lasztott és felkent király, és az ellene haddal felvonuló erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor. A főnemesség, nemesség és a végvári vitézség két – politikai és erkölcsi szempontból is kifogásolható – lehetőség közül választhatott, egyik sem volt vegytiszta megoldás a törökkel is folyton hadakozó, kimerülően lévő országrész vezetői számára. Ugyanakkor árulás, átpártolás gyanúja esetén fej- és jószágvesztésre számíthattak. Helyzetüket és az országérdekekről való gondolkodásukat tovább bonyolította, hogy az 1619-es hadjárat valójában egyet jelentett a nagy európai konfliktusba való bekapcsolódással, a harmincéves háború első szakaszába való belépéssel.⁶

Habsburg II. Ferdinánd 1618-ban került a Magyar Királyság trónjára, megválasztásnak körülményei, s hogy hívhatjuk-e azt szabad királyválasztásnak, megkérdőjelezhető volt,⁷ ugyanakkor koronázása előtt hitlevélben tett ígéretet az ország törvényeinek, köztük a szabad vallásgyakorlatról szóló törvénynek a betartására.⁸ Az első év tapasztalatai azonban megmutatták, hogy a szigorú jezsuita neveltetésű uralkodó nem tudott ellentmondani római katolikus hitének, vallásügyben kizárólagos politikájának, így nem tudta betartani sem az 1606/1608-ban kivívott vallásszabadságról szóló törvényt, sem az azt megerősítő, koronázása előtti hitlevelet.⁹

A másik oldalon a török támogatású Bethlen Gábor erdélyi fejedelem állt,¹⁰ aki nem volt rest haddal felvonulni a szent olajjal felkent, s a magyar szent koronával megkoronázott király ellen a Magyar Királyság területére 1619-ben, megnyitvatva hadai előtt a végvárakat.¹¹ Ma már látjuk, hogy ez a felvonulás érvényt szerzett a magyar alkotmány betartásának, tiszteletben tartásának és a vallásügy tolerán-

6 KAMPMANN, Christoph: *Europa und das Reich im Dreißigjährige Krieg – Geschichte eines europäischen Konflikts*, Verlag W. Kohlhammer Stuttgart, 2008

7 Vö.: Ismeretlen szerző: *Ordinum regni Hungariae ad propositiones in comitiis Posoniensibus anni MDCXIX. responsum et attestatio*. App. 108.

8 II. Ferdinánd hitlevelének pontjai megtalálhatóak a hadjáratot lezáró békét törvénybe foglaló, 1622-es dekrétum cikkelyeiben. *Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár, 1608-1657. évi törvény-cikkelyek*, fordították és utalásokkal ellátták: KOLOZSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, magyarázó jegyzetekkel ellátta: MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1900, 177–183. Vö.: ALVINCZI Péter: *Magyarország Panasza* (1620, Kassa), in: *Magyar gondolkodók, 17. század. Államelmélet és politikai gondolkodás*, válogatás, szöveggondozás, jegyzetek: TARNÓC Márton, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 165–185.

9 FRANZL, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Verlag Styria, Graz, Wien, Köln, 1978, 38–71.

10 A Bethlen kép összefoglalására: *Bethlen Gábor képmása*, szerk.: PAPP Klára és BALOGH Judit, Debrecen, DE Tört. Int., 2013. *Bethlen Gábor és Európa*, szerk.: KÁRMÁN Gábor, TESZELSZKY, Kees, Bp., 2013. R. VÁRKONYI Ágnes: *Bethlen Gábor jelenléte Európában*, in: *Bethlen Gábor és Európa*, 2013, 9–76.

11 PÁLFFY Géza: *A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a Magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619-1622)*, in: *Bethlen Gábor képmása*, 2013, 139–158. TRAJTLER Dóra Ágnes: *Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében*, in: *Porta Speciosa*, szerk.: BÉKÉSI Sándor, 2010/2, 123–133.

sabb irányvételének.¹² Ugyanakkor tudnunk kell, hogy ez egy remény volt csupán, az adott pillanatban nem lehetett egyértelműen látni Bethlen Gábor céljait.¹³

A vizsgált korszak vallásüggyel kapcsolatos törvényszövegei, értelmezési lehetőségei, érvei is inkább bonyodalmat rejtenek részleteikben, mint tisztánlátást. Valamennyi az 1606-os bécsi békére mutat vissza, valamint a bécsi béke 1608-as koronázás előtti törvényekbe való beiktatására. Az 1608-as koronázás előtti törvények első cikkelye így értekezik a vallásügyről.

„... a vallás gyakorlata, úgy a báróknak, mágnásoknak és nemeseknek, mint a szabad városoknak és az ország összes karainak és rendének, úgy a maguk, mint a fiscus fekvő jószágaiiban; valamint a magyar katonáknak is, az ország véghelyein kinek-kinek a maga vallása és hite szerint; nem különben a mezővárosoknak és faluknak is, ha azt önkéntesen és kényszerítés nélkül elfogadni akarják, mindenütt szabad legyen; és annak szabad élvezetében és gyakorlatában senki senkit meg ne akadályozzon.”¹⁴

A törvény szövegébe a nemeseken, városokon és végvári vitézekén túl a mezővárosok és *falvak lakói* is belefoglaltattak. A törvénycikkely legvitatottabb pontja ez, hiszen az elv mellé a társadalom szerkezetében forradalmi változás kellett volna ahhoz, hogy a gyakorlatban megvalósuljon a földesúrával ellenkező jobbjágy képe. A magyar földesúr a birtokán *főkegyúri joggal* is bírt ebben az időben, s ahogy a középkorban rögzült eljárásból következett, a földesúr gondoskodott a birtokán lévő templomok állapotáról, azaz ő rendelkezett a templomok használatáról is. Kirívó és hosszabb távon fenntarthatatlan helyzetet okozott volna, ha a jobbágyság a templomok használata révén megkérdőjelezhetnék volna a földesúr hatalmát a saját birtokán. Így a *vallásszabadság* fogalma, ha a törvényben szerepelt is, több akadályba ütközött, s valójában a *szabad vallásgyakorlat* megvalósítása még rögsőn úton járt.¹⁵

12 Ld.: az 1621-es nikolsburgi béke pontjait. Valamint: BENDA Kálmán: *Habsburg-politika és rendi ellenállás a 17. század elején*, in: *A nemzeti hivatástudat nyomában*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004, 35–38.

13 ALMÁSI Gábor: *Bethlen és a törökösség kérdése a korabeli propagandában és politikában*, in: *Bethlen Gábor és Európa*, szerk.: KÁRMÁN Gábor, TESZELSZKY, Kees, Bp., 2013, 311–366, 313. G. ETÉNYI Nóra: *Politika és publicisztikai kontextus. Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619-1622)*, in: *Bethlen Gábor és Európa*, szerk.: szerk.: KÁRMÁN Gábor, TESZELSZKY, Kees, Bp., 2013, 245–274, 247.

14 *Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár, 1608-1657. évi törvénycikketek*, fordították és utalásokkal ellátták: KOLOZSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, magyarázó jegyzetekkel ellátta: MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin- Társulat, 1900, 9.

15 A két fogalom értelmezéséről ld.: Pázmány Péter esztergomi érsek: *Falsae originis motum Hungaricorum sive incepta refutatio. Az magyar orszagi tamadasoknak hamissan költött eredetinek rövid velős hamissítása*. 1620, Bécs, RMK I. 506, RMNy 1202. Az 1606-os bécsi békében, melyet még Bocskai István harcolt ki, „Vallásokban-való Szabadság meg-engedetett” az uraknak, nemeseknek, szabad [királyi] városoknak, végvári vitézeknek és a „Privilegiomos a’vagy Szabados Mező-városoknak,” mert ezek közbevetés nélkül tartoznak a koronához, míg a parasztság és az „Urak Mező-várai és Falui” nem. 1608-ban azonban a béke pontjait kiterjesztették a jobbágyságra és parasztságra

A valódi, korszakhoz kapcsolódó összetett teológiai kérdés tehát úgy szól: hogy vajon mit jelent az uralkodó iránti hűség, könyörgés, imádság egy olyan politikai környezetben, ahol a megkoronázott király nem tartja be az ország törvényeit? S hogy könyöröghet-e a nép egy új politikai erő reményében egy új, a protestáns vallással toleránsabb uralkodóért? Lehet-e imádkozni a törvényes király ellenében egy olyan fejedelemért, aki karddal érkezik a Magyar Királyságba, hogy érvényt szerezzen a szabad vallásgyakorlatról szóló törvényeknek, ígéretnek és hitlevélnek?¹⁶

ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEK

Mikor az olvasó, akár irodalmi, történeti vagy egyháztörténeti, teológiai kutatás céljával kezébe veszi Milotai püspök művét, két alapvető irányba indulhat. Az egyik irány az, mikor az aktuálpolitikához erősen kapcsolódó, bibliai témájú művet propagandairadalomnak tartja. Propaganda abban az értelemben, hogy végső soron főként politikai célból, az erőviszonyok megváltoztatása érdekében írt műnek nevezi, s tudja emellett, hogy a Bibliára való hivatkozás a 17. században, a korszak társadalmának vallásos természete miatt egy erős mozgatórugója volt minden ilyen érvelésnek. Ez a szemlélet sok igazságot tartalmaz, ugyanakkor a felvilágosult, s később szekularizált ember Bibliához való viszonyát tükrözi vissza. S azt az antropológiai alapvetést tartalmazza, hogy az embernek, itt tehát az írónak főként vagy pusztán csak politikai céljai lehetnek. A másik út, hogy Milotai művét olvasva olyan vergődő embereket, kényszerbe szorított társadalmat és az erkölcsi krízishelyzetből kiszakadni kívánó, vívódó embereket lát maga előtt, akik végső elkeseredésükben a Szentírást, Isten szavát hívták segítségül, hogy útmutatást nyerjenek. Hittek benne, hogy a Szentírás örök érvényű igazságokat tartalmaz, akkor is segítségére van az embernek, ha a politikai-erkölcsi krízis alapvetően az emberi eredendő bűn útján keletkezik, és távol esik Isten útjaitól és eredeti szándékától. Ez a szemlélet azt az antropológiai alapvetést tartalmazza, hogy az ember test és lélek, mely lélek a transzcendenshez kapcsolódva éppúgy vágyhat az ország nyugalomára, mint lelke nyugalomára, erkölcsi útmutatásra, helyes magatartásra.

Ugyanakkor valóban helye van a kritikának abban az esetben, ha az aktuálpolitikához szorosan kapcsolódó teológiai munkákban helytelen hangsúlyeltolódást, teológiai torzulást érez. Ebben a kérdésben mind a világi, mind a teológiai kutatásnak kritikus látásmódra van szüksége, ugyanakkor ez a kritikusság nem zárhatja ki

is, de „úgy engedtetett az Szabadság, hogy az Templomokról semmi emlekezet nem vólt...”, és a templomokról való részt úgy hagyták, mint volt, azaz részletes útmutatás és értelmezés nélkül. Pázmány: *Refutatio* 1620, 18v. A megfogalmazás is sokat mond a problémáról: a vallásban való szabadság tehát nem egyenlő a szabad vallásgyakorlattal, hiszen a vallás gyakorlásának számos tárgyi feltétele van, például a templom.

16 TRAJTLER Dóra Ágnes: *Az 1608. évi dekrétum első törvénycikkei – protestantizmus és Szent Korona-tan*, in: „*Vidimus enim stellam eius...*” konferenciakötet, szerk.: SZÁVAY László, Károli Gáspár Református Egyetem, L’Harmattan Kiadó, Bp., 2011, 481–486.

eleve, hogy a mű megírásának szándéka, illetve az olvasó szándéka ne az útkeresés lett volna.

MILOTAI NYILAS ISTVÁN ZSOLTÁRMAGYARÁZATA

Milotai Nyilas István a 20. zsoltárt tíz prédikációban magyarázza végig, központi gondolata pedig az imádságra való felszólítás. Az imádságban nagy erő van, és az imádság a legszemélyesebb megnyilvánulás Isten és ember között. Így ez a mű a teológiai munkák közül is kiemelkedik azzal, hogy az olvasó legbensőbb valóját szólítja meg.¹⁷

Milotai a zsoltár mellé két igeverset választ, ezeket művében latinul közli. 1Tim 2,1-2: „Arra kérlek mindenekelőtt, hogy tartsatok könyörgéseket, imádságokat, esedezéseket és hálaadásokat minden emberért, a királyokért és minden feljebbvalóért, hogy nyugodt és csendes életet éljünk teljes istenfélelemben és tisztességben.” A másik igeszakasz a 2Móz 22,27: „Istent ne szidalmazd, és néped fejedelmét ne átkozd!”

A prédikátor bevezetésként leírja, hogy ezt a zsoltárt Dávid király adta a népnek, hogy őrte könyörögjenek.¹⁸ Ez megegyezik az Oppenheimeri Biblia címfeliratával is, ami szintén Dávidnak tulajdonítja a költeményt.¹⁹ Ezen kívül Milotai az „íras magyarázó Doctorok”²⁰ véleményét is közli, miszerint Dávid ezt a zsoltárt akkor írhatta, amikor Hanún, az ammóniak vezetője meggyalázza követeit, és ezért Dávid harcot indít az ammóniak és az arámiak ellen (2Sám 10, 1Krn 19).²¹

A zsoltárról Milotai tíz prédikációban beszél, és a jobb érthetőség végett, a nyomtatvány elején a zsoltár szerkezetét egy összefoglaló ábrával magyarázza meg. Ez az ábra megkönnyíti az olvasó dolgát, mert Milotai a prédikációban körkörösén magyaráz, és nem minden esetben halad versről versre.²² Az ábra azonban mindig követhetővé teszi a művet. A magyarázó ábra mellett egy *zsoltárparaf-*

17 Pázmány Péter, Balásfi Tamás, Szenci Molnár Albert, Alvinczi Péter műveiben is jelen van az aktuálpolitikára reagáló egyházi véleményalkotás, de azok mind a vallásügy alakulását, a felekezeti létrejöttével megjelenő jogi problémákat, vagy a király tiszteletét választják témának.

18 Klasszikus király-zsoltár vö.: Zsolt 2; 18; 21; 45; 72; 89; 101; 110; 132; 144. „Általában is igaz, hogy a királyért imádkozni szoktak (Zsolt 61:7k.; 72:1; 84:10; 132:1; 1Tim 2:1k.), de különösen akkor volt szükség buzgó imádságra, amikor a királyt veszély fenyegette: ha háborúba készült (1Krn 8:44kk.; 2Krn 14:10; 20:4kk.; Zsolt 144:1–10). Ilyen helyzet áll a Zsolt 20 hátterében is.” Idézet a Jubileumi Kommentárból (1972/1995.) <https://biolka.ro/upload/Jubileumi%20Kommentar.pdf>. 2025. 02. 27.

19 A Zsoltárok könyvének summáiról ld.: P. VÁSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vízszolyi Biblia új kiadásai*, Universitas Kiadó, Bp., 2006, 96–100.

20 A műből vett idézeteket a korabeli helyesírás szerint, de nem betűhűen közlöm.

21 MILOTAI: *Sz. Davidnak buzadik soltaranak rövid praedicationok szerint való magyarázattya* (1620)

22 Mivel a prédikációkban sok az ismétlés, a körkörös érvelés miatt, ezért az elemzés sem a prédikációkban kifejtett fonalat követi, és nem igazodik a zsoltármagyarázat által létrejövő tagoláshoz sem, hanem más logika mentén ad összefoglalást.

rázis is található. Kezdő betűinek összeolvasása sejteti, hogy a szerző nem más, mint Bethlen Gábor maga.

A zsoltárparafrázisban a 20. zsoltár versei hat versszakkal egészülnek ki, melyben Isten sorolja fel ígéreteit a benne bízó ember vigasztalására. Az ellenségtől való megszabadulásról, az igaz ügyért küzdők megmaradásáról szólnak ezek a versszakok: „Tántorgania hitben nem hadlak, háboruidban kézemben hordozlak, minden dologbā téged meg áldlak, hosszú élettel es meg koronázlak.”²³ Az ének a Szentháromság dicséretével zárul. Milotai a *Jer emlékezzünk keresztyén népek* kezdetű ének dallamára javasolja énekelni.

MILOTAI ZSOLTÁRMAGYARÁZATÁNAK TEOLÓGIAI TARTALMA

A zsoltárról szóló prédikáció központi gondolata az *imádság* fontossága. De miért kell ennyire buzgón imádkozni? Azért, mert a könyörgés olyan, mint egy kőfal, az Anyaszentegyház megmaradására szolgál.²⁴ Ha Isten elé vesszük imádságban a terveinket, céljainkat mielőtt azokhoz hozzáfognánk, akkor boldogulhatunk, mert utunkat áldás kísérheti. „Ha penig paraszt modon, no belé Balas Lovat ad Isten, fogtal dolgozhoz, ott szakad markodban, az holot leginkab kivantatnek à segítség.”²⁵

De vajon hogyan könyörögjünk? Nap mint nap tapasztalható, hogy kérésünk nem teljesül. Milotai említi ezt a tapasztalatot, hogy: bár kérjük, mégsem kapjuk. A válasz talán a könyörgés módjában van. Mert ha nem szentségben, alázattal és bűnbánattal kérjük, miért csodálkozunk, hogy nem kapjuk meg? Amíg nem tiszta kezek emelkednek a magasba, és amíg sokak szíve és szeme telve van „gyűlölettel, haraggal, irigységgel”, addig mindaz olyan, mint „vas az sebben, ne várjad gogyulását...”²⁶

Ha azonban az ember alázattal és tiszta szívből fohászkodik, meg kell vizsgálnia, hogy vajon szolgálta-e hasonló buzgósággal és odaszánással azt, Akinek most a segítségét kéri. Ha fohászkodsz – int a prédikátor – akkor másfelől „szolgály szabad akaratodbol jo szivel, nem immel ámmal unatkozással”.²⁷

De a legfontosabb mégis az, hogy teljes bizalommal könyörögjünk – írja a püspök. A teljes bizalom pedig azt jelenti, hogy a hit olyan mélységből fakad az ima, ahol már nincs jelen „semmi tetovazás... semmi kételkedés”, de jelen van az élő reménység, ami úgy épít Isten szavára „mint ha immar azt az mit remél meg nyerte volna”.²⁸

23 Uo., XII.

24 Uo., 1.

25 Uo., 9.

26 Uo., 30–31.

27 Uo., 66.

28 Uo., 97.

Milotai püspök sok mindent felsorol szépítés nélkül arról, hogy miként szoktak imádkozni az emberek, s hogy milyen nehézségekbe ütköznek ezalatt. Ugyanakkor egészítsük ki írását még egy dologgal, mely – úgy hiszem – épp úgy volt a 17. századi ember problémája, mint a 21. századié. Látnunk kell, hogy az olvasó, illetve a hívő ember az őszinte imádságban nehézséggel találja magát szembe. Az imádság ugyanis tükre a hitnek. Nehéz kérni. Mert felmerül a lélekben: vajon szabad-e ezt kérnem? S jön a kétség: tényleg egyedül Isten tartja meg az életünket, javainkat, országunkat, egyházunkat? S szembetalálkozunk az imádság legnehezebb részével: Isten szuverenitásának, azaz mindentől független hatalmának elismerésével. Tényleg győzhet a kisebb a nagyobb felett? A kis sereg az óriás had felett? Vajon a politikában jártas nemesség nem mérlegelte-e azt mindennap, hogy melyik szövetség, melyik földi hatalmasság kegyeinek elnyerése vinné előbbre az ország ügyét? E gondolatok és tudás mellett, amikor a rációra hagyatkozunk, nehéz Istent valódi bizalommal kérni, hogy segítse reménytelen ügyünket. Az imádságban szembetaláljuk magunkat saját racionális érveinkkel.

Imádság a jó fejedelemért

„Mint hogy peniglen minden Tisztviselőknék, de kivaltképpen az Fejedelmeknek es kiralyoknak allapattyok igen felelmes, azert, hogy ha az ő nagy szamadando tisztokban az emberi erőtelensegh es gyarlosagh miat, avagy el nem járnak, az mellyért Istennek harangya gyerjed fejekre: avagy ha el járnak az embereket bantják megh, es ezért ezer az ő irigyek, kik titkon nyilván artalmara igrkekeznek...”²⁹

Leginkább tehát a jó fejedelemért kell könyörögni. Mert a fejedelem sok tekintetben kényszerpályán mozog. Ha Istennek enged, akkor betölti a hivatását, de az emberek meg fogják vetni érte, mert az embereket megbántja a helyes úttal, s az irigyei is ártani akarnak majd neki. Ha azonban az emberek megbántását el szeretné kerülni, és helytelenül cselekszik, úgy Isten haragja szakad rá. Ezért a jó fejedelem helyzete a leginkább „felelmes”.³⁰

Izráel vezetői sem kerülhették el, hogy a nép megunja őket vagy fellázadjon ellenük. „Elsőben Patriarchak uralkodnak: azzal bé telének: Az Prophetak, azok közzüll sokakat megh oölének: az Birák következenek azokat-is meg unak: Kiralt kérenek, azokban addig valogatának, eggyet le vetvén mást fel emelvén el fogyának.”³¹

De kit nevezhetünk vajon jónak a fejedelmek közül? Akik töltik a hivatást, amelyre az Úr rendelte őket. A hivatás pedig „földi Isten”-nek lenni, aki jó példával jár a nép előtt, annak gondviselője; viselkedése tükröz az alattvalók számára, így ha kegyes életű, akkor az ország is követi őt az Isten tiszteletében.³² Az uralkodó

29 Uo., 3.

30 Uo., 3, 21.

31 Uo., 49.

32 Uo., 11, 23.

Isten földi képe, *imago Dei*.³³ A jó fejedelem oltalmazója az igaz vallásnak, dajkája az Anyaszentegyháznak és az iskoláknak, a jónak védelmezője, a rossznak büntetője. Feladata szerint az országot védelmezi a külső ellenségtől, ahogy a belső pártütőktől is.³⁴

Az uralkodó életére nem tekinthet úgy, mint olyan valami, amivel saját maga rendelkezik, hiszen élete a népéé. A jó fejedelem *pásztor*. A nyájnak pedig bízni kell benne, engedelmeskednie kell, és tűrni, hogy gypját időnként lenyírják róla. Pásztorolni önfeláldozóan egy népet: erre egyetlen példa van a hatalommal bíró ember számára, Jézus Krisztus.³⁵

S ha a hatalom megadatik, de nem az Úr rendelése szerint bánik vele az uralkodó, akkor zűrzavar támad, mert az emberi társaság vezető nélkül: „...elegy belegy veszettség bellua multorum capitum, Sok fejű vad. Kik csak mindenkoron vesző félben vadnak.”³⁶ A szerző Jeremiás prófétát is idézi, mondván: ha a babiloni fogtság alatt az idegen városért, következőképpen az idegen uralkodóért is kellett könyörögni, hogy béke lehessen, amely a zsidóság megmaradásának záloga is, mennyivel inkább kell könyörögni a jó fejedelemért.³⁷

„Tudom mit gondolsz: En nem könyörgök mert meg bantot. Talam meg érdemletted. Mert ezt nallad le tegyed: Az Úr Isten nem olyan tisztviselőket ad gyakorta az minéműt az tiszt kivanna: hanem az minéműt az népnek vétke érdemel.”³⁸ De nemcsak a nép érdeme szerint kerülhet jó vagy rossz uralkodó a trónra, hanem az isteni gondviselés által és okán, amikor az Úr a maga szuverenitásából emel egyeseket a királyi székbe, s másokat letaszít onnan. Ezek a változások nem véletlenek, és nem szerencse dolgai, nem emberi eszeség vagy serénység függvényei – magyarázza Milotai – hanem Isten gondviselésén múlnak. „Mert ő az ki el vészi az országot egytől, s-másnak adgya.”³⁹

Akár rossznak ítéljük az uralkodót, akár jónak, akár Isten gondviselésének, akár megérdemelt büntetésnek, könyörögni kell érte. Mert, ahogy az ember számára, úgy egy ország számára is csak Isten lehet a segítség; az Ő segítsége azonban mindenre elégséges. Ezért kell a királynak saját magának is könyörögni, de ezért kell a népnek vele együtt részt venni az imádságban. Dávid lejegyezte a zsoltárt, mert szívében ez az imádság fogalmazódott meg, ugyanakkor leírta azért is, hogy a népnek mintát adjon a kezébe, hogy őerte helyesen tudjanak könyörögni. A közösség imája pedig olyan, mint egy hatalmas lángokkal égő tűzrakás, amelybe a „felső méltosagbéli ember-is” bele helyezheti az ő „hideg nyersfa szabásu erőtelen könyörgését”, mert a többiekével együtt majd lángra gyullad és elér az egekig.⁴⁰

33 Uo., 33.

34 Uo., 18–20, 40.

35 Uo., 20–21, 36, 42, 75, 77–78.

36 Uo., 17.

37 Jer 29,7. Uo., 16.

38 Uo., 23.

39 Uo., 42–43.

40 Uo., 29, 31–32, idézet: 33.

Az ember – és különösen a hatalommal bíró ember – hajlamos a saját erejében, saját serege nagyságában bízni. Ezért is jó, hogy Milotai a negyedik prédikációt megint csak ezzel az egyszerű, de lelki belátás tekintetében igen nehéz tanítással kezdi: minden erőnk Istentől van. A nép tehát ne hagyja magára az uralkodót az imádságban, legyen szorgalmas a könyörgésben, és gondoljon úgy földi gondviselőjére, hogy az ő szenvedése a nép szenvedése, az ő megmaradása a nép megmaradása. Mert mint a testnek a fej, olyan az uralkodó a nép számára.⁴¹ S ha az alattvaló szíve zúgolódásra is bízthatná a száját, akkor is jusson eszébe, hogy a király helyzete rosszabb, mint a raboké! „Nézd el az Rabot nappal ha dolgozik, éjjel bántás nélkül nyugodalma vagyon. Az Fejedelmek nap estig bántatnak külömb külömb féle dolgokkal: Éjjel osztán nem nyukhatnak, fetreng, busul, ugy vesződik mint az hagymas betegsegben feküvő.”⁴²

S végül egy bizonytalanságot okozó rész magyarázata következik. A zsoltár ötödik és hatodik verse így szól: „Adja meg szíved vágyát, teljesítse minden tervedet! / Akkor örvendezünk győzelmednek, és zászlót emelünk Istenünk nevében. Teljesítse az Úr minden kérésedet!” Vajon kérheti-e az alattvaló, hogy a király minden terve és vágya teljesüljön, hiszen az uralkodó is csak egy esendő ember? A szerző kitér ennek a zsoltárrésznek a magyarázatára is. Véleménye szerint úgy kell értelmezni ezeket a mondatokat, hogy a zsidóság Dávid mögött állva – látva a király nehéz helyzetét és azt, hogy minden gondolata az ország és a nép védelmezése körül forog, látva, hogy éjjel és nappal az ország ügyén vívódik és gyötrődik, és látva, hogy ezekben a kérdésekben Dávid egyedül Istenben remél segítséget és buzgón fohászkodik – mondja: teljesítse az Úr minden kérésedet.

Milotai huszadik zsoltárról írt magyarázata nehéz olvasmány volt már a saját korában is. S valójában nagyon nehéz olvasmány a modern ember számára is. Isten mindenhatósága, szuverenitása, az ellenségesen viselkedő felsőbbbségért való imádság és a rációnak ellentmondó hit és reménység éppúgy kihívás elé állította a Magyar Királyság vezetőit, akik olvasták ezt a nyomtatványt, mint a modern olvasót. Minden korban élnek olyan emberek, akik törődnek országuk jövőjével, felelősséget éreznek a közügyek iránt, vagy szerepvállalásukkal életüket, egzisztenciájukat teszik kockára. Taktikus számításaik, elemzéseik, felméréseik, szövetségkötéseik közben nehéz elfogadni, hogy valójában egyetlen mentőöv létezik csupán. Amit a kegyelmes Isten küld felénk.

41 Uo., 35, 41.

42 Uo., 50.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALMÁSI Gábor: Bethlen és a törökösség *kérdése a korabeli propagandában és politikában*, in KÁRMÁN Gábor – TESZELSZKY, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*, Bp., 2013, 311–366.
- ALVINCZI Péter: Magyarország Panasza (1620, Kassa), in *Magyar gondolkodók, 17. század. Államelmélet és politikai gondolkodás*, válogatás, szöveggondozás, jegyzetek: TARNÓC Márton, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 165–185.
- BENDA Kálmán: *A nemzeti hivatástudat nyomában*, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Bp., 2004.
- KÁRMÁN Gábor-TESZELSZKY, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*, Bp., 2013.
- PAPP Klára – BALOGH Judit: *Bethlen Gábor képmása*, Debrecen, DE Tört. Int., 2013.
- Corpus Juris Hungarici, Magyar törvénytár, 1608-1657. évi törvényekről*, fordították és utalásokkal ellátták: KOLOZSVÁRI Sándor és ÓVÁRI Kelemen, magyarázó jegyzetekkel ellátta: MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin-Társulat, 1900.
- FAZAKAS Gergely Tamás: Milotai Nyilas István könyörgése Bethlen Gáborért: Néhány adalék az országos imádságok újabb kutatásainak fényében, in STEMLER Ágnes – VARGA Bernadett (szerk.): „*mint az gyümölcsös és termett szőlőveszsg...*”: *tanulmányok P. Vársárhelyi Judit tiszteletére*, OSZK, Balassi Kiadó, Bp., 2010, 173–178.
- FAZAKAS József: Ismeretlen nyomtatott imádság a hazáért és a királyért, Bethlen Gáborért, *Magyar Könyvszemle* 94(1978), 197–202.
- FEKETE Csaba: Milotai Nyilas István Ágendájának változatai, *Református Egyház*, 61(2009), 131–140.
- FRANZL, Johann: *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit*, Verlag Styria, Graz, Wien, Köln, 1978.
- G. ETÉNYI Nóra: Politika és publicisztikai kontextus. Bethlen Gábor a Német-római Birodalomban kiadott nyomtatványokban (1619-1622), in KÁRMÁN Gábor – TESZELSZKY, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*, Bp., 2013, 245–274.
- s. n.: *Ordinum regni Hungariae ad propositiones in comitiis Posoniensibus anni MDCXIX. responsum et attestatio*. App. 108.
- Jubileumi Kommentár* (1972/1995.) <https://biolka.ro/upload/Jubileumi%20Kommentar.pdf>. 2025. 02. 27.
- KAMPMANN, Christoph: *Europa und das Reich im Dreißigjährige Krieg – Geschichte eines europäischen Konflikts*, Verlag W. Kohlhammer Stuttgart, 2008.
- MILOTAI NYILAS István: *Sz. Davidnak buzadik soltaranak rövid praedicatione szerint valo magyarázattya, melyben mind az istentfő igaz jo fejedelmeknek, mind az keresztyén köségek tisztek meg abraoztatik... irattatot és kü boczáttatot... Bethlen Gabornak, Magyar és Erdélyországnak istentfő keresztyén fejedelmének főpraedicatora, Melotai Nyilas Istvan által*. Kassa, Johannes Festus. 1620.
- P. VÁRSÁRHELYI Judit: *Szenci Molnár Albert és a Vársolyi Biblia új kiadásai*, Universitas Kiadó, Bp., 2006.

- PÁLFFY Géza: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a Magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619-1622), in BALOGH Judit-PAPP Klára (szerk.): *Bethlen Gábor képmása*, 2013, 139–158.
- PÁZMÁNY Péter: *Falsae originis motivum Hvngaricorum succincta refutatio. Az magyar országai tamadasoknak hamissan költött eredetinek rövid velös hamissítása*. Bécs, 1620.
- R. VÁRKONYI Ágnes: Bethlen Gábor jelenléte Európában, in KÁRMÁN Gábor – TESZELSZKY, Kees (szerk.): *Bethlen Gábor és Európa*, 2013, 9–75.
- TRAJTLER Dóra Ágnes: Az 1608. évi dekrétum első törvénycikkelye – protestantizmus és Szent Korona-tan, in SZÁVAY László (szerk.): „*Vidimus enim stellam eius...*” konferenciakötet, Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Bp., 2011, 481–486.
- TRAJTLER Dóra Ágnes: Kálvinizmus a Bethlen-zászló tükrében, *Porta Speciosa*, 2010/2., 123–133.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk.: LADÁNYI Sándor, Bp., 1977.

*Petrőczy Éva*¹

IGEI ÉS MAGÁNEMBERI HANGNEM MEDGYESI PÁL MÁSODIK JAJÁBAN

ABSTRACT

The tone of Pál Medgyesi's Second Lament

István Milotai Nyilas's sermons on the twentieth psalm were published in 1620 in Kassa (now Košice) by János Festus. Bishop Milotai dedicated his work to Gábor Bethlen. The choice of topic and dedication both clearly reflect the author's response to current political events. In the Latin dedication letter, Milotai elaborates on how, in light of recent events, we must address the challenging theological question of what constitutes a good prince or monarch. How should one relate to authority when feeling vulnerable towards it or considering the ruler to be unjust? How does God relate to the king, and what can be done if the king strays from God's path?

In 1620, the Kingdom of Hungary was shaken by political and moral crises. Two powers demanded loyalty from the subjects: The recently elected and anointed King Ferdinand II of the Habsburgs, chosen amidst fears, and the Transylvanian Prince Gábor Bethlen, who marched against him to defend the Protestants. The aristocrats, noblemen, and border fortress warriors were forced to choose between two politically and morally questionable options, neither of which offered a pure solution for the leaders of a war-weary region still battling the Turks. Moreover, they faced the threat of execution and confiscation of their estates if they were suspected of betrayal or defection.

Amidst this political and moral crisis, the text draws attention to biblical truths: regardless of whether I consider the authority, the king or the prince to be good or bad, I must pray that they return to God's path. In an era of religious persecution, unjust peace pacts, secret agreements, struggling congresses and broken constitutional promises, this remains one of the most challenging prayers for any devout individual.

1 *Petrőczy Éva* (Dr. habil., PhD) a Károli Gáspár Református Egyetem BTK nyugalmazott egyetemi docense. Fő kutatási területe a magyar és angol puritanizmus irodalma. hetpetty@hungarnet.hu

Keywords: Gábor Bethlen, István Milotai-Nyilas, Psalm 20, political theology, freedom of religion

Medgyesi Pál három, egyaránt gazdagon rétegezett, minden egyhangúságtól mentes halotti orációja fontos értéke a magyar homiletikatörténetnek. Az időrendben első gróf Bethlen István temetésén, 1648. március 29-én Gyulafehérvárott hangzott el. Majd ugyanitt, 1649. január 10-én I. Rákóczi György erdélyi fejedelem, s végül ugyancsak ebben az egyháztörténeti jelentőségű erdélyi városban, 1652. április 28-án a fiatalon elhunyt Rákóczi Zsigmond felett. A három gyászbeszéd harmonikus, biblikusan „hármass fonatú” gyűjteményt alkotott, hiszen mindhárom szöveg egy-egy „athleta Christi”-től, a magyar és erdélyi reformáció egy-egy hősétől búcsúzik. Így, egymás hatását nagyban erősítve, egy kötetbe gyűjtve maradéktalanul igazak és érvényesek rájuk a Prédikátor könyvének szavai: „*Mert ha elesnek is, az egyik felemeli társát. Jaj pedig az egyedülvalónak, ha elesik, nincsen, aki őt felemelje. Ha az egyiket megtámadja valaki, ketten ellene állhatnak; és a hármass kötél nem hamar szakad el.*”² Első kiadásukra Sárospatakon került sor 1653-ban, a másodikra pedig még ugyanabban az évben Nagyváradon, Szenci Kertész Ábrahám híres puritán nyomdájában.³

A magyar református, s ezen belül a puritán irodalom történetében Sárospatak és Nagyvárad igen gyakran hangsúlyosan e lelkeségi irányzat két, szorosan együvé tartozó testvérvárosának és egyben végvárának bizonyult. Így évszázadok múltán is természetesnek érezzük a három gyászbeszéd időben nagyon közeli pataki és váradi megjelentetését. Ezek a szövegek egyébként ugyanúgy egymáshoz kapcsolódó „szárnyasoltárt” alkotnak, mint az az ugyancsak három, valamivel későbbi igehirdetés, amelyek közül az első 1656-ban Bocskai Istvánné Lónyay Zsuzsanna temetésén hangzott el *Igazak sorsa* címen, továbbá egy *Külön ülő keresztyén* című, a sárospataki templomban 1657-ben elmondott prédikáció, s végül az ugyanerről a szószékről, ugyanebben az évben sokakat megszólító *Serva domine*.⁴

Ami jelen témánkat illeti: a három *Jaj*, a három ékes elparentálás közül – bár mindhárom egyaránt örökéletű, örökérvényű, az Ige tisztaságát őrző szöveg – ezúttal Rákóczi Zsigmond búcsúztatóját választottam. Már csak azért is, mert ez voltaképpen – legalábbis közvetve – nyilvánvalóan kettős gyászbeszéd, hiszen Medgyesi rögtön a szöveg elején nyomatékosan említi a Rákóczi-családot ért komoly (az érzelmi mellett elsősorban hitéleti, hitvédelmi!) veszteséget Zsigmond feleségének, Pfalzi Henriettának halálát, aki mindössze fájdalmasan rövid három

2 *Szent Biblia* Károli Gáspár, Budapest, Magyar Bibliatársulat, 2018, 651. (Préd 4,10.12.)

3 MEDGYESI PÁL: *Erdély s egész magyar nép egymás után csak hamar...érkezett hármass jajja s siralma...*, Sárospatak, Renius György, 1653. (RMNy 2486); MEDGYESI PÁL: *Erdély s egész magyar nép egymás után csak hamar...érkezett hármass jajja s siralma...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1653. (RMNy 2504).

4 Minderről részletesen: PETRÓCZI ÉVA: Medgyesi –triptichon, in: PETRÓCZI ÉVA: *Nagyságodnak alázatos lelki szolgája, Tanulmányok Medgyesi Pálról. „The Obedient Spiritual Servant of Your Highness.” Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Hernád Kiadó – Barankovics István Alapítvány, Budapest–Debrecen, 2007 (Nemzet, egyház, művelődés 4), 55–61.

hónapig élhetett együtt férjével. Azt nem tudhatjuk – a korabeli orvosi diagnosztika és járványtani ismeretek szerény lehetőségeit figyelembe véve –, hogy a fiatal Rákóczi feleségétől kapta-e el a feketehimlőt, s a pusztító kór benne, az ő jóval erősebb szervezetében még hónapokig lappangott, vagy a lelki megrázkódtatás miatt meggyöngült immunrendszere tette őt – már a Sárospataktól távoli Erdélyben, Fogarason – a később elkapott ugyanazon gyilkos betegség áldozatává.

Szabó András Péter így ír erről az ígéretesnek indult, történelmi-egyháztörténeti és magánsíkon is nyilvánvalóan jó választásnak tekinthető frigyről, amelyben az érdekek mellé az érzelmek is szépen, ígéretesen, lassan szerelemmé fejlődve, bimbózni kezdtek: „1651. június 26-án Patakon, számos magas rangú követ jelenlétében, de a fejedelem [a vőlegény bátyja. P. É.] kínos távollétében fényes külsőségek közt meg is kötötték a házasság. Minden adott volt a további fényes diplomáciai pályához. Neves európai protestáns dinasztiából származó feleségével az oldalán Zsigmond akár európai léptékű politizálásba foghatott volna. Új menyével Lorántffy Zsuzsanna is elégedett volt. Úgy tűnik, Zsigmond is megszerette élete eredetileg politikai, s a magánérzelmeket felülíró, elsősorban a reformációt erősítő szempontok és megfontolások alapján választott párját. Nem élvezhették azonban sokáig egymás társaságát, mert Henrietta hamarosan megbetegedett és szeptember 28-ra elvitte a himlő. Zsigmondot mind politikai, mind érzelmi értelemben elszomorította a haláleset, eltemette feleségét, majd anyjával Erdélybe indult. Bizonytalan, hogy ott és akkor milyen tervei voltak, úgy tűnik, a február 8-ra kitűzött országgyűlésen el akarta fogadni a bátyja által ismét felkínált váradi főkapitányságot. Fogarason azonban rajta is kiütöközt a himlő, és február 4-én, többhetes betegeskedés után elhalálozott.”⁵

A rövid, de ígéretes Henrietta–Zsigmond „matrimoniális történetről” részletes és aprólékos korabeli beszámolót olvashatunk Nemes János naplójában, amely egyszerre alapos történelmi-egyháztörténeti és magán-diárium. Itt még arról is értesülünk – hála a II. Rákóczi György szolgálatában álló, hűséges és pontos krónikásnak –, hogy a kedves és szelíd, de a Rákócziak mércéje szerint bizony jóformán szegénynek számító menyasszony családjától milyen, korántsem pompás ékszereket, s szerény ajándékokat kapott!⁶

A „Fejérváratt, az öreg Egyházban Méltóságos Attya mellé temettetett” Rákóczi Zsigmondot búcsúztató prédikáció bevezetése így hangzik: „MÁSODIK PREDIKÁCIÓ, Boldog emlékezetű, eszes, okos, tudós, istenfélő, virágzó nagy hírű nevű méltóságos néhai Rakoci Sigmondnak Teste felett; ki minek utánna *Fel-séges FRIDERIKNEK* Tseh Ország néhai Királynának, Palatinatussi Elector Fejedelemnek, *méltóságos kissebbik Leányát, Isten szerint valo ház-as tarsul magának hozatván*, és véle tsak három holnapig (*oh igen rövid ideig!*) *lakhelván*, Patakon nagy *keserűséggel*

5 SZABÓ András Péter: II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond, *Sic itur ad astra* (2002/1), 65–101, 90–91.

6 BALOGH Judit (kiad.): *Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686 évekről*, Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2023 (Háromszéki téka. 1), 71–78.

el-temette volna, *az után Maga-is igen hamar, ugymint következő* Februariusnak 4 napján 1652 Fogaras várában, *e' kalandozásnak Sátorából, szerelmes Házas társa után éjeli nappali rajta való kesergési közben, a' boldog halbatatlanságra költözött*, életének 29-dik esztendejében.”⁷

A Sárospatakon valójában csak lepke-, vagy madárszárny-lebbenésnyi ideig élő Henriettáról, a téli király és a téli királyné legszelídebb lányáról, valamint a katolikusból reformátussá válni kényszerült Zsófiáról, vagyis a két Rákóczi-menyőről hosszabb tanulmányt írtam, *A kitaszított és a befogadott – Báthori Zsófia és Pfalzi Henrietta* címmel.⁸ Első, Henriettával kapcsolatos szakmai élményem – még jóval a gazdag német nyelvű szakirodalom megismerése előtt – egy fiatalon elhunyt, Sárospatak múltját kutató, nagy tehetségű régész, Gervers Molnár Vera egyik, maradandó értékű könyve volt. Ebből idézek néhány sort a Medgyesi ígéhirdetés további elemzése előtt, hogy a Zsigmond halálát megelőző, ifjú feleségét elpusztító „nyitány-halál” és a rövid, de szeretetteljes Henrietta-búcsúztató reális részleit is feltárjam valamelyest: „RÁKÓCZI ZSIGONDNÉ PFALZI HENRIETTA. ... A kimondottan politikai [bár több Henrietta-levél tanúsága szerint érzelmi-
leg szinte napról-napra mélyülő, csak a korabeli magyar női díszöltözetek „parasztosságától” idegenkedő, P. É.] házasság megkötése Sárospatakon történt, s az esketést a kollégium nemzetközi hírű professzora, Komensky (Comenius) János végezte a templomban, 1651. június 27-én. A fiatalasszony azonban még annak az évnek az augusztusában megbetegedett. A család mindent megtett gyógyulásáért, [nyilván Lorántffy Zsuzsanna is felvonultatta füveskertje gyógyító kincseit, P. É.] fürdőkre, levegőváltozásra vitték, időnként Henrietta is jobban érezte magát, s már egy erdélyi utazást is terveztek számára, amikor a láz újra visszatért, s a száraz, forró nyár és a vérhasjárvány nagyon elgyengítette ... Betegsége súlyosbodott, s szeptember 28-án, Sárospatakon meghalt. Szalárdi János krónikájából tudjuk, hogy a templomban Lorántffy Zsuzsanna családjának kriptájába temették [a teljes *befogadottság* beszédes jeleként Zsuzsanna apja, Lorántffy Mihály mellé, P. É.] A temetési előkészületek és a szertartás a legnagyobb fénnel és gazdagsággal ment végbe. Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond gondoskodtak arról, hogy a teljes német cselédség gyászruhát kapjon. Krakóból szereztek be bársonyt és selymet erre a célra. A temetésre két gyászbeszédet is terveztek, és a gyászjelentést elküldték mindazokra a helyekre, ahová fél évvel korábban a lakodalmi meghívót címezték...”⁹

A prédikáció korábbiakban idézett, helyzetmeghatározó sorai után következik a tényleges, tényfeltáró kezdet, amelyben nem csupán Medgyesi teológiai tudása és érzékeny magánemberi lelkülete csillan fel, hanem az a tágabb látókörű szemlé-

7 MEDGYESI, *Erdély s egész magyar nép* (Várad), címlap.

8 PETRÓCZI ÉVA: A kitaszított és a befogadott, in: PETRÓCZI ÉVA: *Mennyei társalkodások, Újabb tanulmányok*, Sárospatak, Hernád, 2019. (Nemzet, egyház, művelődés 12), 76–96.

9 GERVERS-MOLNÁR Vera: *Sárospataki síremlékek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, (Művészettörténet füzetek 14), 45.

let is, amelyet 1631 elejétől májusáig, Cambridge-ben töltött tanulmányi ideje alatt szívott magába: „Változásokkal, oh sok változásokkal elegyes nyomorult rövid élet! mellynek ha mi kitsiny mézze, annyi a’ mérge, ha mi kis jo iz benne, még jól meg sem kostolhattad, keserű epével fordul fel. Alhatatlan vizi buborék, *levegő párah! melly egy kevésse tetszik, s’ meg hamar el-mulik ... ez élet tsak egy kis mutatkozás, s’ ottan hamar elenyészés.* Igazán *Comeodia*, melyben egy kevés idő alatt, nagy hatalmas világi dolgok véghez mennek...”¹⁰ Ezt az idézetet olvasva a spanyol barokk drámaíró, Calderon de La Barca kilenc változatban megjelent, sok nyelvre lefordított, világhírű darabja, a *La Vida es sueño* (*Az élet álom*) is az eszünkbe juthat. Ez a nevezetes mű azonban csak 1635-ben jelent meg, s Medgyesi mindössze 1631 januárjától májusáig tartózkodott Cambridge-ben. Itt azonban – az angol nyelvben előrehaladva – találkozhatott Shakespeare néhány sorával is, amelyek ugyanezt a gondolatot fogalmazzák meg. Ami pedig itthoni olvasmányait, s éppen Rákóczi Zsigmondhoz való, egyszerre hitéleti és intellektuális barátságát illeti, érdemes idéznünk Császár Károly Medgyesi kismonográfiájának szavait: „Ebben a környezetben. [t. i. Patakon, P. É.] ismerkedik meg a fejedelem kisebbik fiával, a nagytehetségű, valóban a reneszánsz korának humanisztikus műveltségű főuraira emlékeztető ZSIGMOND herceggel. Ha Medgyesi vagy egyszer [ahányszor csak] Sárospatakra ment, a herceg igen szívesen rendelkezésére bocsátá gazdag könyvtárát. A gyakori együttlét idővel baráti viszonyná fejlődött, mely az egyház-kormányzati harc idejében valóságos szövetséggé alakult.”¹¹ Ne feledjük, ekkor Patakon élesben zajlott a helybéli puritán és puritanizmusellenes erők közötti harc! *A Rákóczi család könyvtárai 1588–1660* című, jól ismert és sokunk számára kiemelten fontos kiadványt fellapozva az a benyomás kifejezetten megerősödött bennem, hogy a korabeli, nem kizárólag egyházi világirodalom közelébe Zsigmond révén juthatott Medgyesi, még ha – tudom, ez túl szép lett volna ahhoz, hogy igaz legyen – Shakespeare és Calderon nevével nem is találkoztam a katalógusban.¹²

Tekintettel az egyszerre hitéleti és szépirodalmi rangú, árnyalt, terjedelmes búcsúztató hosszúságára, igyekeztem a szövegből néhány olyan támpontot kiemelni, amelyek az előadásom címében hangsúlyozott, nagyon rokonszenves vonásokra utalnak. Éppen azért, mert egyszerre igei, biblikus, s ugyanakkor a gyászszertartáson szolgáló lelkipásztor egyéniségét, a számára nem elsősorban előkelő rangja, világi hatalma, hanem szellemi és spirituális értékei miatt oly kedves halotthoz való ragaszkodását fejezi ki. Ez mindmáig tanúságul szolgálhat minden, a búcsúztatás fájdalmas feladatát vállaló igehirdető számára, mert egyedül ez a magatartás, ez a szemlélet mutathat a remény, a vigasztalás és a feltámadás irányába; egy-egy gépies, személytelen laudálás soha. Medgyesi Pál már prédikációja alcímében megtisztelt Zsigmondot, sok további mellett egy különösen is nagy erejű szóval,

10 MEDGYESI, *Erdély s egész magyar nép*, 26.

11 CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Budapest, Franklin Társulat, 1911, 34.

12 MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence korai újkori könyvtárai 1).

a „virágzó” díszítő jelzővel, amelyre szövegében sokszor visszatér, s amely – mint a későbbiekben majd kifejtem – valóságos iskolateremtőnek is bizonyult, megint csak a Sárospatak–Nagyvárad „tengely” mentén.

Már a búcsúztató első harmadában felbukkan további, ugyancsak a növényvilághoz tartozó metaforasor, az emberi múlandóság és a fű hasonlatával indítva, amely többek között Händel *Messzián*ának szövegkönyvében is központi szerepet kapott, ennek, mint tudjuk, fő textuális pillére Máté evangéliuma.¹³ Innen jut el az igehirdető egészen a vonakodó próféta, Jónás menedéket nem adó tökszálaig, s a féregrágt a kerti növények hétköznapi példázataig, amelyek látványa ugyancsak az emberi sorsot ábrázolja ki.¹⁴ A hosszas, Izrael történetéből vett példázatok után – Mózes első könyve alapján – a prédikátor mindazokra a természeti eseményekre, jelekre figyelmeztet, amelyek nekünk, bármely történelmi korban élt, vagy élő embereknek szóló üzenetek: „*Loth* alig jöhet ki Sodomából, mindjárt erede az égből az hallatlan tüzes eső. [Úgy érezhetjük most, évszázadok múltán, hogy ezek a fenyegető előjelek sokkal inkább szólhattak – még ha csak közvetlenül is – a túlhajtott, becsvágyó, politikai ambíciókkal teli I. Rákóczi Györgynek, mintsem a protestantizmust minden erejével megerősíteni kívánó, az ellenreformáció lelki veszélyeit felismerő, ifjan távozott Zsigmondnak, a királyi címre áhítózó fejedelem „eklézsiaközpontú” öccsének!] Még a’ természetben-is bé vagyon ez oltva: az Esztrag [eszterág, vagyis: gólya], fetske, meg-érzik a telet, s jo idein el-mennek előtte: a hangyák az áradások előtt, idején ki-költöznek tojásokkal a földből. A’ melly darab földön, indulás következik, az ott lako madarak eleve el-mennek onnét.”¹⁵

A fenti sorokban Medgyesi nem mindennapi erejű „concionátorként”, hitszónokként a Rákóczi Zsigmond temetésére összegyűlt neves és névtelen gyásznépet, de voltaképpen a Bibliát és a hitéleti irodalmat rendszeresen olvasó közembereket is ugyanilyen erővel igyekszik óvni és erősíteni, egy ugyancsak apokaliptikus, felekezetek és országok közötti harcokkal teli korban. Mégpedig a Szentírásból vett, a növények és az állatok világához kötődő bölcs, sokszor menekvést kínáló, közérthető és megszólító erejű példázatokkal.

A szenvedélyes és hosszas elparentáló szöveg talán lehangsúlyosabb szakasza az alábbi fél oldal, mert ez a részlet a Báthoriak, a Bethlenek és a Rákócziak személyes veszteségét egybefonódó, s Magyarországot és Erdélyt egyszerre veszélyeztető tragédiaként mutatja be, az eddigi mértéktartó hangnemhez képest a szöveg e pontján kifejezetten drámai erővel: „Tekintetek e’ fekete gyászal bé-vont szomorú helyére [helyesen: szomorúság helyére], kit zártatok ide? Leg elsőben-is szeginy marokni Magyar nép, Erdély s’ Magyar ország, te fontold-meg keserű nagy kárvalásodat. Az erővel, s’ serénységgel viragzo Ifjuság, tsak magán-is az országoknak leg drágáb kintseknek esmértetet eleitől fogva, honnan költ e köz mondás: *Vének eszével s’ ifjak erejével*. Teneked, lásd-meg kérlek, az irigy halál, gyönyörűséges, gyer-

13 Mt 6,29.

14 MEDGYESI, *Erdély s egész magyar nép*, 27.

15 Uo., 33.

mekdéd [gyermekded] fátat vágta-ki kertedből! nem tsak közönséges erős Ifjad, hanem egész minden jó Ifjaidnak kellő szép ékes virág szála, minéművel nehéz meg-mondani, hogy tündöklöttél-é valaha: zöldellő borostyánod, kinek árnyékában sok felől való rád töréseknek fűtős hévségek ellen, reménletted, hogy megmaradhatsz, ez hiszem tőled oda! kevés számu, haza hasznára serdült erős Ifjaidnak, sőt az erőnél-is szükségeseb, s' sok ősz fejeket felül haladó tanátsosságodnak [itt: tanultságodnak, műveltségednek], és bölts értelmes voltodnak, mellyel meszszerre-is híres-is valál: s ezekhez képest Isten után való nagy reménségidnek summáját takarítod ezentül sirban! Oh buba merült, oh nyomorult szegény Haza! Kin egyik keserves kárvallásnak örvénye a másikat *hija*, míg majd el-burulsz, s el-fogycz tellyességgel! Oda vadnak már tőled régen, régi erős oszlopid! A híres neves, s oly sok időig viragzo BATHORI Háznak majd emlékezeti-is elfogy! A Tündöklő BETHLEN *Familia*, ki alatt ki-tépődöt szárnyad nőni kezdet vala, mely hamar el-enyészek! Ez egyetlen egy Isten után való reményed is, a' Fényes RÁKOCI Nemzet, im oh mint meg-bomla, s' ha a nagy irgalmu Isten nem könyörül vala, tsak nem mind el bomla!"¹⁶

A prédikáció e részletét, s a kiadvány lapszéli jegyzetében a 42. zsoltárra való hivatkozást olvasva, azonnal megszólal bennünk (s nyilván a gyászbeszéd egykori hallgatóiban is!) Szenci Molnár Albert 42. psalmusának drámai erejű ötödik verszaka, amelyet éppen most, örökmélekeztű Zsoltárosunk születésének 450. esztendejében kizárólag az általa leírt formában illik idéznünk, s nem mai átírásban:

„Sebessége ár vizednec
Es az nagy zugo haboc://:
En raytam öszve ütköznec,
Mégis hozzád ohaytoc,
Mert ugy megtartasz nappal,
Hogy éjjel vigassaggal
Diczéreteket éneklec
Néked erős örizöm nec.”¹⁷

Ez a versszak a prédikációban említett „kárvallás örvényre” is emlékeztet bennünket, de ugyanakkor a strófa második részében olvasható megtartatás említése, hálaszózat éneklés is fontos szerepet kap. Méghozzá nem csak akkori, egyszeri elhangzásakor, hanem napjainkban is, több, Szenci Molnárhoz és Medgyesiéhez hasonló háttérű, teljesen érthető, a nemzeti és a felekezeti érveket váltogató, fájdalom-kiáradás után. Őszinte hangnemével lelki pihenőt kínált annak idején a temetésen összegyűlteknél, s kínál századunkban a mai, gyakran lelki és lélektani támaszra szoruló olvasóknak gyaránt.

¹⁶ Uo., 40–41.

¹⁷ STOLL Béla (kiad.): *Szenci Molnár Albert költői művei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971 (Régi magyar költők tára XVII. század 6), 110.

A befejezéshez közeledve azután Medgyesi ismét a virág metaforát említi első helyen, amely azután – erről a továbbiakban szólok még – részese volt annak, hogy Rákóczi Zsigmond haláláról egy botanikuskertnyi növényt felvonultató barokk eposz született. De lássuk először e motívum megismétlését, már a halotti oráció vége felé: „Te azonban (hogy már beszédemet fordítsam s’ végezzem) Te kevés ideig való kedves örömünk: ifjuság virága, nemzedetnek ékessége, háznak Isten után nagy reménye, gonosz akaróinknak félelme, Ecclesiáink hú gyámola, építője, öregbítője, Scholák terjesztője, ifjai tiszta életnek tüköre, szüleid tiszteletiben telhetetlen [mai jelentésében: nagy mértékű] ritka példájú, nagy ember, betsülhető kíváncs Urunk, mind ezeken [a megpróbáltatásokon] már által mentél! A’ jo bölts Isten, a’ te igyenes s’ kegyes magadviselésének gyümölsésvül adta néked, hogy tégedet, mint eleve érő drága jo ízű gyümölsét, ily hamar le-szakaszon: idvezült eleidhez költöztesse lelkedet az örömben, testedet pedig, *Isten, lelked esmérési s’ emberek békességében* takaríttassa koporsóban; *hogy ne lássák meg a’ te szemeid a jövődő nagy gonoszt.*”¹⁸

Mint már előadásom elején hangsúlyoztam: A *Hármas Jaji* egészen rövidke időkülönbséggel jelent meg Sárospatakon, s még ugyanabban az 1653-as évben Nagyváradon, Szenci Kertész Ábrahám híres puritán nyomdájában. Alig három évvel később pedig egy fiatal váradi református tanár, az ottani eklézsia iskolájának poétikatanára volt az az ígéretes tehetségű Pápai Borsáti Ferenc, akinek életéről mindmáig nem sokat tudunk, s aki latin és magyar nyelvű eposszal tisztelgett Zsigmond emberi értékei és vitathatatlanul igeközpontú élete előtt. Mindössze annyit tudunk meg ennek az aprólékos, olykor tagadhatatlanul túldíszítettnek ható barokk alkalmi versnek a nem igazán feltárható, pontosan nem rekonstruálható háttéréről – többek között Szilágyi Sándor tanulmányából –, hogy a mű közvetlenül Rákóczi Zsigmond halála után keletkezett. Négy esztendő múlva teljes szövege latinul *Metamorphosis* címmel jelen meg, míg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött magyar változat sokkal rövidebb, töredékes.¹⁹

A teljes latin szöveg huszadik századi átültetése a nagyváradi költő-műfordító, Tóth István érdeme, aki úgy adja közre az egész allegorikus, eposzt, hogy lehetséges forrásai között emlegeti Ovidiust, Tassót és Zrínyit, csak – nem is igazán értjük, miért – a leginkább kéznél lévő és kézen fekvő forrást még egyetlen szóval sem.²⁰ Nevezetesen Medgyesi Pál bizonyára csaknem minden akkori váradi református értelmiségi kezében megfordult halottbúcsúztató szövegét. Pedig az e két, verses és prózai szöveget összekötő, igen beszédes párhuzamok minduntalan megszólítanak bennünket. Különösen nyilvánvaló ez, amikor eljutunk a Pápai

18 MEDGYESI, *Erdély s egész magyar nép*, 44–45.

19 SZILÁGYI Sándor, Borsáti Ferencz ismeretlen iskolai alkalmi költeménye 1656-ból, *Magyar Könyvszemle* 12(1887), 93–99.

20 TÓTH István, *Phoebus forrása. A váradi latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1996, 227–243.

Borsáti eposz egyik, kivételesen letisztult, szép és nyugalmat árasztó, s ezért a szöveg nagy részénél sokkal inkább magával ragadó cím-sorpárjaig:

ZSIGMOND LELKE FELRAGYOG A MENNYEI DICSŐSÉG FÉNYÉTŐL
FULGET ANIMA SIGISMUNDI LUMINE COELESTIS GLORIAE

„Teste a hatyúnál tisztább, s szebb mint a borostyán
Hószín szirma; szeméből boldog erényeket áraszt.”²¹

Erről eszünkbe juthat a Medgyesi által többször alkalmazott borostyán-metáforán kívül az is, hogy a Henkel–Schöne-féle *Emblémáskönyv* 22 pontosan nyolc oldalt szentel a borostyánnak, a Steineichének, amelynek egyik grafikus ábrázolásához a történetesen akár magát Rákóczi Zsigmondot is az eszünkbe juttató, az ő kitartó, hitért való harcát oly híven jellemző „ne rumperer”, a „ne törjek meg” jelíget fűzi hozzá.

Ami pedig Medgyesi Pál „borostyán-rajongását”, annak okát, okait illeti, arról már meglehetősen hosszan írtam *Régi bort új tömlőbe*²³ című tanulmányomban. Erre hivatkozik könyvében egykori doktoranduszom, Péntes Tiborc Szabolcs is:²⁴ „Petróczi Éva, Szilágyival egyetértésben, a váradiak korabeli fitomorf szemléletének, s általában a puritánok virágnyelvének jelentőségét méltatta: A puritánok ugyanis »a virágok öröklétének hangsúlyozásával igyekeztek enyhíteni a gyászolók fájdalmát, meggyőzni őket a feltámadás bizonyosságáról».”²⁵

Ez a szavakkal való botanizálás azonban természetesen a nem-puritán prédikátorok búcsúztatóiban sem ritka. A tanárember-irodalmár Pápai Borsáti viszont valószínűleg éppen ennek a Medgyesi-írta halotti orációnak a sokkal visszafogottabb fitomorf szemléletét annyira hevesen a magáévá tette, hogy eposza sok egyéb mellett egy igazi, bár meglehetősen túlbujánzott és fegyelmet nem tűrő, sőt elvadult „verbális botanikus kert”.

Mint tudjuk, Medgyesi igazi kegyességi sikerkönyvvé lett *Praxis pietatis*-fordítása először 1636-ban jelent meg. Tehát, éppen tizenhét esztendővel a Rákóczi Zsigmond fölött elmondott búcsúztató sárospataki és nagyváradai publikálása előtt. Ak-

21 Uo., 234.

22 ARTHUR HENKEL – ALBRECHT SCHÖNE: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1996, 219–227.

23 PETRÓCZI ÉVA, *Régi bort új tömlőbe* – néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához, in: Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, Debrecen, Debreceni Egyetem – Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 164–173.

24 PÉNTES TIBORC SZABOLCS: „Valakik szikrának szárnya alatt vadnak...” *Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsege idején*, Nagyvárad, Partium Kiadó, 2014, 112.

25 PETRÓCZI ÉVA: Kertészeti témák a magyar puritán irodalomból, in: PETRÓCZI ÉVA „...mi lelkünknek éltető abrakca”, *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – Fekete Sas Kiadó, 2008, 64–75, 72.

korra bizony már egy negyedszázad telt el 1631 májusához képest, amikor – öt ott eltöltött hónap után – Medgyesi „Cantabrigiából” „Lejdába” tette át tanulmányai székhelyét. Cambridge-i diáktársai között volt egy, az ottani Magdalen College-ben tanult, valóságos egyháztörténeti nevezetességnak számító teológus, aki ott 1627-ben bakkalaureusi, majd 1631-ben magiszteri fokozatot szerzett. Ő volt a méltán világhírűvé lett puritán életvezetési könyv-szerző, Lewis Bayly bangori, vagyis észak-walesi püspök fia, a későbbi teológiai doktor, aki éppen borostyán-metaforát választott 1650-ben megjelent disszertációja címéül: a *Herba parietis, vagy a falon kúszó virág, írta Thomas Bayly teológiai doktor, amikor itt raboskodott*.²⁶ Ez a fiatalember, tudós anglikán teológusként, világszerte ismertté lett puritánus apa fiaként szállt szembe a Cromwell-rezsimmel, sőt a híres-hírhedett Newgate börtönben egy ideig még az ő méltán híressé vált apja is „vendégeskedett”. Fia – a részletek nem ismeretesek – innen szökött meg azután Olaszországba, ahol természetesen azonnal katolizált, s Ottoboni bíboros udvarában menedékjogot kapott.

Hogy az ifjabbik Bayly *Herba parietis*-ét, vagyis az angol puritán körökben jócskán „árulónak” számító Bayly juniornak ezt a panaszos opuszát a Rákóczi Zsigmond halála és búcsúztatása idején a Magyarország, a Partium és Erdély földjébe alaposan „hazagyökerezett” Medgyesi ismerte-e egyáltalán, arról nincs tudomásunk. Az viszont több mint valószínű, hogy 1631-es Cambridge-i hónapjaiban – angolul szokatlanul gyorsan megtanuló magyar peregrinusként – a mi Medgyesink nagy valószínűséggel legalább valamelyest megismerhette Lewis Bayly fiát. A heves sértettségében Angliából elmenekült, s szélesebben katolizált Thomas Bayly „fiatalúrral”, aki 1657 táján hunyt el, nyilvánvalóan aligha tartott volna fenn baráti viszonyt akár Rákóczi Zsigmond, akár az őt utolsó útjára kísérő, tőle sokak nevében elkészítő lelkipásztor. Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy a borostyán a tizenhetedik században gyakran emlegetett, ikonikus jelentéstartalmat hordozó, mindig a méltóságot jelképező, „szuprakonfesszionális” (tehát, felekezetfeletti, bár korántsem mai értelemben ökumenikus!) használatba került növény volt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH Judit (kiad.): *Hidvégi id. Nemes János naplója az 1651–1686 évekről*, Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2023 (Háromszéki téka. 1), 71–78.
- CSÁSZÁR Károly, *Medgyesi Pál élete és működése*, Budapest, Franklin Társulat, 1911.
- GERVERS-MOLNÁR Vera: *Sárospataki síremlékek*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983, (Művészettörténet füzetek 14), 45.
- HENKEL, Arthur– SCHÖNE, Albrecht: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Stuttgart–Weimar, Verlag J. B. Metzler, 1996, 219–227.

26 Thompson COOPER: Bayly, Thomas (d.1657?), in: Dictionary of National Biography, 1885–1900, Volume 03 [https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Bayly,_Thomas_\(d.1657%3F\)](https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Bayly,_Thomas_(d.1657%3F)) (Letöltés: 2024. december 1.)

- MEDGYESI Pál: *Erdély s egész magyar nép egymás után csak hamar ...érkezett hármias jajja s siralma...*, Sárospatak, Renius György, 1653. (RMNy 2486)
- MEDGYESI Pál: *Erdély s egész magyar nép egymás után csak hamar ...érkezett hármias jajja s siralma...*, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1653. (RMNy 2504).
- MEDGYESI, *Erdély s egész magyar nép* (Várad), címlap.
- MONOK István, *A Rákóczi-család könyvtárai 1588-1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 1).
- PÉNZES Tiborc Szabolcs: „*Valakik szíkerának szárnya alatt vadnak...*” Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején, Nagyvárad, Partium Kiadó, 2014, 112.
- PETRŐCZI Éva, Régi bort új tömlőbe – néhány új szempont Medgyesi Pál Bayly-fordításának vizsgálatához, in: Fazakas Gergely Tamás – Győri L. János (szerk.): *Medgyesi Pál redivivus, Tanulmányok a 17. századi puritanizmusról*, Debrecen, Debreceni Egyetem – Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2008, 164–173.
- PETRŐCZI Éva: A kitaszított és a befogadott, in: PETRŐCZI Éva: *Mennyei társalkodások, Újabb tanulmányok*, Sárospatak, Hernád, 2019. (Nemzet, egyház, művelődés 12), 76–96.
- PETRŐCZI Éva: Kertészeti témák a magyar puritán irodalomból, in: PETRŐCZI Éva „...mi lelkünknek élető abraja”, *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomból*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – Fekete Sas Kiadó, 2008, 64–75, 72.
- PETRŐCZI Éva: Medgyesi –triptichon, in: PETRŐCZI Éva: *Nagyságodnak alzáatos lelki szolgálja, Tanulmányok Medgyesi Pálról*. „*The Obedient Spiritual Servant of Your Highness.*” *Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Hernád Kiadó – Barankovics István Alapítvány, Budapest–Debrecen, 2007 (Nemzet, egyház, művelődés 4), 55–61.
- STOLL Béla (kiad.): *Szenci Molnár Albert költői művei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971 (Régi magyar költők tára XVII. század 6), 110.
- SZABÓ András Péter: II. Rákóczi György és Rákóczi Zsigmond, *Sic itur ad astra* (2002/1), 65–101.
- Szent Biblia*, ford. Károli Gáspár, Budapest, Magyar Bibliatársulat, 2018, 651. (Préd 4,10.12.)
- SZILÁGYI Sándor, Borsáti Ferencz ismeretlen iskolai alkalmi költeménye 1656-ból, *Magyar Könyvszemle* 12(1887), 93–99.
- Thompson COOPER: Bayly, Thomas (d.1657?), in: *Dictionary of National Biography*, 1885–1900, Volume 03 [https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Bayly,_Thomas_\(d.1657%3F\)](https://en.wikisource.org/wiki/Dictionary_of_National_Biography,_1885-1900/Bayly,_Thomas_(d.1657%3F))
- TÓTH István, *Phoebus forrása. A várad latin nyelvű humanista költészet antológiája*, Nagyvárad, Literátor Könyvkiadó, 1996, 227–243.

18-19. század

*Zvara Edina*¹

PROTESTÁNS BIBLIAELŐSZAVAK A 18. SZÁZADBÓL²

ABSTRACT

Edina Zvara: Prefaces to 18th century Protestant Bibles

Examining our library's bibliographies, we find nearly twenty complete Bible translations and editions from the 18th century, including variants and typesetting versions. Of these, all but two are Protestant. The history of the translation and edition of the Hungarian Bible is recorded in three editions: 1) the 1751 Basel edition by István Pap of Szatmárnémeti; 2) the 1776 Pozsony (Bratislava) edition by Mihály Mossóczi-Institoris; and 3) the 1794 Utrecht edition by János Szombathi. Prefaces and studies at the beginning of Protestant Bibles are an essential part of historical memory. The works of their predecessors are important and worthy of mention and remembrance for their work for the benefit of the public and the faithful. Historical overviews provide insight into the knowledge of learned Bible scholars from that period, as well as the prevalence and familiarity of Bible translations and editions produced from the late Middle Ages to the 18th century.

Keywords: Protestant Bibles, Historical Memory, István Pap of Szatmárnémeti, Mihály Mossóczi-Institoris, János Szombathi

A 18. SZÁZADI PROTESTÁNS BIBLIAKIADÁSOK

Könyvészeti bibliográfiáinkat végignézve a 18. századból a különböző variánsokkal és szedésváltozatokkal együtt tizenkilenc teljes (vagyis mind az Ó-, mind az

- 1 Dr. habil. Zvara Edina (PhD), könyvtörténész, a Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területei: intézményi és magánkönyvtárak, bibliakiadások, zvara.edina@szte.hu
- 2 A kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének Digitális Társadalom Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a Kulturális Örökség és Digitális Társadalom kutatócsoport tagja, az SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék egyetemi docense.

Újtestamentumot tartalmazó) bibliafordítást, illetve -kiadást számolhatunk össze, kettő kivételével mind protestáns.³

Az elmúlt néhány évtizedben történt egyháztörténeti és könyvészeti kutatások új eredményeket hoztak az egyes bibliákat illetően, amelyek azok kiadásait és megjelenési adatait is érintik.⁴ Némelyik 18. századi protestáns, teljes Biblia címlapján hamis nyomdahely van megadva, így a Nürnbergben, 1704-ben megjelent könyv nyomtatási helyeként Kassel,⁵ a Pozsonyban, 1776-ban kiadottén pedig Lipcse olvasható.⁶ Előbbiről már a kortársak is tudták, hogy az hamis impresszummal került ki a sajtó alól.

A bibliák nagyobb része külföldön került kiadásra. A legtöbbnek Bázeli (6) és Utrecht (5) a megjelenési helye, vagyis a korszak jelentősebb protestáns városai, továbbá egy-egy kiadással Amszterdamot (vagy Boroszlót?), Leident, Lipszt és Nürnberget említhetjük meg. Ezen városok többségével, illetve az ottani egyetemekkel régóta működő, szoros kapcsolata volt a hazai protestánsoknak, így református és evangélikus diákok szívesen választották ezeket külföldi tanulmányaik helyszínéül.⁷ A magyarországi megjelenési hely, Pozsony (2) a korai újkorban a Magyar Királyság fővárosa szerepét betöltő település, évszázadokig kiemelkedő

- 3 A Vizsolyi Biblia (1590) megjelenése óta bibliakiadásokról beszélünk, hiszen szinte minden esetben Károlyi Gáspár fordítása lett az alapja a későbbi editióknak. Új, teljes protestáns bibliafordítást csak Komáromi Csipkés György készített (Leiden, 1717). – Korábbi tanulmányomban még 24 teljes Bibliáról volt adatom, azonban időközben ötről kiderült, hogy azok tévesen feltételezett kiadások: ZVARA Edina: 18. századi magyar nyelvű bibliák a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában, in: Imre Mihály (szerk.): *Bethlen 300. Iskola a Hazában. A hódmezővásárhelyi köznevelés fennállásának 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás tanulmánykötete*, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2024, 27–38, 27. – P. Vásárhelyi Juditnak és Perger Péternek hálásan köszönöm, hogy segítettek tisztázni az egyes kiadások adatait.
- 4 Például: V. ECSEDY Judit: *Tüskös nyomdahelyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996 (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 4); V. ECSEDY Judit: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800. Ergänzungen zu Emil Wellers Repertorium Die falschen und fingierten Druckorte*, Budapest, Borda Antikvárium, 1999.; FEKETE Csaba: Casseli Biblia? *Vallástudományi Szemle* 14(2018/3), 25–41.
- 5 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Kassel [i. e. Nürnberg], Johann Ingebrand költs. [i. e. Martin Endter], 1704. 4° (RMK I. 1685; Petrik IX. 80)
- 6 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Lipcse [i. e. Pozsony], Lőve Antal pozsonyi könyváros költs. [és nyomdájában], 1776. 8° (Petrik I. 280)
- 7 Lásd többek között: BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15); HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6); HEGYI Ádám: *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai); TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

művelődési központ.⁸ Az egyes közösségek a Magyarországon elszenvedett elnyomás, a cenzúrarendeletek,⁹ a pénz és a nyomdászati lehetőségek szűkössége miatt kényszerültek arra, hogy a vallásgyakorlásukhoz szükséges kiadványokat, így a Szentírást is külföldön adassák ki.¹⁰

A 17. században megjelent kiadványok példányszáma átlagosan néhány száz volt, a 18. században már néhány ezerről beszélhetünk, sőt nem ritka a több ezer,¹¹ s igaz ez a bibliákra is. Az egyik utrechti editio például nyolc-, majd tizenegyezer példányban jelent meg,¹² így – ha ez alapján átlagosan ötezerre tesszük a külföldön kiadott bibliák példányszámát – V. Ecsedy Judit számításai szerint százharmincezer forgalomba kerülő Szentírásról beszélhetünk.¹³ Ugyan még mindig fennállt a „bibliaínség” (Csepregi Zoltán szóhasználata),¹⁴ de az előbb említett példányszámadat kapcsán joggal mondható, hogy a kiadók, illetve a nyomdászok igazán sokat tettek a Biblia anyanyelven való, rendszeres olvasásáért, persze azért az üzleti hasznot is szem előtt tartották.

Az évszázadok folyamán az egyes kiadások mérete többször is változott. Az első teljes, Károlyi Gáspárék fordította magyar nyelvű Biblia még fólió méretben jelent meg (Vizsoly, 1590).¹⁵ Alig több mint másfél, illetve két évtizeddel később Szenci Molnár Albert (1574–1634) a kisebb, vagyis előbb a negyed-, majd a nyolcadrét formátumot választotta (Hanau, 1608;¹⁶ Oppenheim, 1612).¹⁷ A 17. században még egyszer részesítették előnyben a fólió méretet, ez a Szenci Kertész Ábrahám (†1667) által megjelentetett Váradi Biblia (1660–1661).¹⁸ A többi, 17. századi

- 8 PÁLFFY Géza: A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században, *Fons* 20(2013/1), 3–76.
- 9 V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 25–33.; BOGÁR Judit (szerk.): *Systematica collectio*, I. füzet, sajtó alá rend. és a bevezetőt írta STEMPÉLY Irén, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források), 13–44.
- 10 A protestáns nyomdák a 18. századra sorra megszűntek, az evangélikus és a református kiadványok megjelentését dunántúli (soproni, győri, pozsonyi) és a budai tipográfiai vállalták. V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 37–53.; V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézsajtó korában 1473–1830*, Budapest, MTA KIK – Kossuth, 2021, 203–207. doi: 10.36820/könyvnyomtatás.2021.ecsedy
- 11 V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás története*, 17.
- 12 FEKETE Csaba: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez, in: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 205–227, 214.
- 13 V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás története*, 379.
- 14 CSEPREGI Zoltán: Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században, in: Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, Budapest, Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetek, 3), 171–184, 171.
- 15 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár és társai, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1590. 2° (RMNy 652)
- 16 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Hanau, Levinus Hulsius örök., Johannes Halbejus, 1608. 4° (RMNy 971)
- 17 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Oppenheim, Levinus Hulsius özv., Hieronymus Galler, 1612. 8° (RMNy 1037)
- 18 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Nagyvárad–Kolozsvár, Szenci Kertész Ábrahám, 1660–1661. 2° (RMNy 2982)

protestáns bibliakiadás mindegyike visszatért, illetve megmaradt a kezelhetőbb nyolcadrétnél. S a 18. században is – a Nürnbergi (1704; 4°)¹⁹ és a Lipcsei (1714, 4°)²⁰ Biblián kívül – csak nyolcadrét alakot látunk a teljes bibliakiadásoknál, sőt az újtestamentumoknál előfordul a tizenkettedrét is, különösen pedig a zsolotárkiadásoknál ezen formák rögzülése már ténylegesen az egyéni használatot, a rendszeres bibliaolvasást segítette.

Ugyanakkor érdekes jelenség, hogy a 19. század legelején megjelent két kiadás méretét tekintve visszalépés történt: Landerer Mihály (1760–1810) kiadványa (Pozsony–Pest, 1804) negyedré, ²¹ Trattner Mátyásé (1745–1828) pedig fólió méretben (Pest, 1805)²² került ki a sajtó alól. Mindkét könyvnyomtató megindokolja a méretválasztást, ez pedig a nagyobb betű, vagyis a könnyebb olvashatóság iránti olvasói igény. Landerer a címlapon közli is, hogy a Biblia „kibocsáttatott a Kaszeli 1704-dik esztendőben nyomtatott példa szerint”, ²³ Trattner pedig a Váradi Bibliát (1660–1661) választja – részben mérete miatt – követendő mintának.²⁴

Figyelemre méltó az is, hogy a két 18. századi katolikus editio is megmaradt az öreg formátumnál (1732)²⁵ – ebben is utánozva az első, Káldi-féle fordítást (Bécs, 1626)²⁶ –, illetve a negyedrétnél (1782),²⁷ vagyis a Szentírást nagyobb méretekben adták az olvasók kezébe. Batthyány Ignác (1741–1798) gyulafehérvári püspök szívügye volt egy újabb bibliakiadás, amelynek tervezete 1787-ből ismert: eszerint latin–magyar nyelvű, 15 kötetes, és immár nyolcadrét alakú kiadás lett volna. Káldi György (1573–1634) bibliafordításának negyedik kiadása azonban csak a következő évszázadban, 1834–1836-ban került ki a sajtó alól Szepeszy Ignác (1780–1838) püspök kiadásában.²⁸

A BIBLIAKIADÁSOKHOZ ÍRT ELŐSZAVAK

A 18. századi teljes bibliakiadások több mint felének van előszava, amelyben a kiadók több esetben is megindokolják, hogy melyik korábbi kiadást választották

19 *Szent Biblia*, 1704

20 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, [Lipscse], [J. Chr. Martini], [1714]. 8° (Petrik I. 280)

21 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pozsony – Pest, Landerer Mihály, 1804. 4°

22 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pest, Trattner Mátyás, 1805. 2° (Petrik I. 280)

23 Ugyanez olvasható a bécsi *Magyar Hírmondó*ban közölt tájékoztatásában is: MH 1802. november 19. 669–670. A tudósítás még egyszer megjelent: 1802. november 26. 711–712. Kiadta: *A világ és Magyarország, ahogy a bécsi Magyar Hírmondó szerkesztői látták*, vál., a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta ZVARA EDINA, Budapest, MTA KIK – Kossuth, 2025, 586–587.

24 Trattner ugyancsak a bécsi *Magyar Hírmondó*ban közzétett felhívásában indokolja meg kiadásának formáját: MH 1802. október 22. 534–536. A tudósítás még kétszer megjelent: 1802. november 2. 583–584; 1802. november 9. 613–615. Kiadta: Zvara: *A világ és Magyarország*, 582–583.

25 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, 2. kiad., Nagyszombat, Berger Leopold, 1732. 2° (Petrik I. 280)

26 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, Bécs, Matthäus Formica, 1626. 2° (RMNy 1352)

27 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, 3. kiad., Buda, Királyi Universitas, 1782. 4° (Petrik I. 280)

28 *Szent Biblia*, ford. Káldi György, kiad. Szepeszy Ignác, Pozsony, Belnay örökösök, 1834–1836. 4° (Petrik III. 522) – V. ECESEDY Judit: Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. században, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 185–196.

követendőnek, a kötetben szerepelnek-e az Apokrifus könyvek, kiemelik, hogy a nyomtatási hibákat kijavították stb. Az újabb és újabb kiadások megjelentetésének legfőbb okaként pedig azt adják meg, hogy az előző példányok elfogytak.

A magyar nyelvű Biblia fordításának és kiadásának a története három kiadásban szerepel: 1) az 1751-es bázeli kiadásban Szatmárnémeti Pap Istvántól;²⁹ 2) az 1776-os pozsonyi kiadásban Mossóczi-Institoris Mihálytól;³⁰ 3) az 1794-es utrechti kiadásban Szombathi Jánostól.³¹ Szatmárnémeti Pap István (†1776) a debreceni református kollégium hallgatója, majd bázeli diák.³² (Hazatérte után gróf Károlyi Ferenc nagykarolyi nyomdájának tipográfusa 1754 és 1775 között.³³) Mossóczi-Institoris Mihály (1732–1803) egykor pozsonyi, debreceni, majd wittenbergi hallgató, később Pozsonyban szlovák és magyar lelkész, egyházi író és fordító, az evangélikus líceum tanára, neves könyvgyűjtő.³⁴ Szombathi János (1749–1823) pedig a sárospataki református kollégium tanára, az ottani gazdag könyvtár bibliotékáriusa. Tehát mindhárman tanult személyek, és gazdag könyvgyűjtemény segítette őket történeti tanulmányaik megírásában. A három előszóíró közül nyilvánvalóan a pozsonyi lelkész és a debreceni professzor a tájékozottabb, köszönhetően életkoruknak és addig megszerzett tapasztalatuknak: Szatmárnémeti még csak egyetemi hallgató, Mossóczi-Institoris már 44, Szombathi pedig 45 éves az előszavak megírásakor.

A tanulmányok felépítése hasonló: először áttekintik a 16. századi rész-, illetve a teljes bibliafordításokat, majd a Vizsolyi Biblia alapján készült kiadásokat, továbbá külön kitérnek Komáromi Csipkés György fordítására is.

Szatmárnémeti előljáró beszédében³⁵ az előzmények áttekintésekor – a két másik tanulmányírótól eltérően – nem szól a pálos Báthori Lászlóról,³⁶ az eraz-

29 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc, Basel, Johann Rudolf Imhof költs., 1751. 8° (Petrik I. 280, Petrik IX. 80)

30 *Szent Biblia*, 1776

31 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Pethe Ferenc, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280)

32 BERNHARD, Jan-Andrea: Die Basler Ausgabe der *Károli-Bibel* von 1751. Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch* 29(2008), 85–98: 86.

33 V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás*, 284–285.

34 ÖTVÖS Péter: Mossóczi-Institoris Mihály, in Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor VII. Lethenyi-műgyűjtemény*, Budapest, Balassi, 2007, 464–465.

35 SZATMÁRNÉMETI PAP István: „Magyar és Erdélyországban lévő Isten eklézsiájának, a Jesus Krisztusban megszenteltetteknek, hivatalos szenteknek, Kegyelem és Békesség az Istentől, a mi Atyánktól és az Úr Jézus Krisztustól!”, in: *Szent Biblia* 1751, [1–13]

36 Báthory László soha nem fordította le a Bibliát, hanem kommentárt írt hozzá, ami ma már nincs meg. MEZEY László: *A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője*, Budapest, MTA I. OK, 1956, 191–221.; LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 192.

mista fordítókról,³⁷ vagy Félegyházi Tamás munkájáról.³⁸ Heltai Gáspárnak³⁹ és Melius Juhász Péternek csak Újtestamentum-, s a debreceni prédikátornak még a Királyok könyve fordítását említi, részben téves megjelenési éveket megadva.⁴⁰ 1590-től csak a teljes bibliafordításokat veszi számba, így nem szól például Torkos András Újtestamentumáról (Wittenberg, 1736).⁴¹

Az összes teljes, általa ismert protestáns bibliát sorszámmal látta el, így a Vizsolyi Bibliától (1590)⁴² a sajátjukig (Bázel, 1751)⁴³ 14 fordítást, illetve kiadást sorol fel. A katolikus Káldi György fordítását (Bécs, 1626)⁴⁴ ugyan megemlíti, de kisebb betűkkel szedve, s ezzel a megjegyzéssel: „Méltó a megjegyzésre, hogy a Római Katólikusok is, látván a miéinknek az Isten beszéde eránt való buzgóságokat, ők is a magok hallgatóik kedvéért, egy Káldi névű *Páter* Jézsuíta által a Vulgáta versiót magyarra fordították.”⁴⁵ A második katolikus kiadást (Nagyszombat, 1732)⁴⁶ azonban nem ismeri.

Bővebben a Vizsolyi Bibliáról, Szenci Molnár Albert vagy Misztótfalusi Kis Miklós kiadásáról,⁴⁷ Komáromi Csipkés György fordításáról és annak sorsáról ír,

37 *Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, ford. Komjáti Benedek, Krakkó, Hieronymus Victor, 1532. 8° (RMNy 13); *Novum Testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica*, ford. Pesti Gábor, Bécs, Johannes Singrenius, 1536. 8° (RMNy 16); *Új Testamentum magyar nyelven*, ford. Sylvester János, Sárovar – Újsziget, Abádi Benedek, 1541. 4° (RMNy 49)

38 *Az mi urunk Jesus Christusnak új testamentoma*, ford. Félegyházi Tamás, Gönczi György, Debrecen, Rodolphus Hoffhalter, 1586. 4° (RMNy 584)

39 Heltai Gáspárnak és munkatársainak két Újtestamentum fordítása is megjelent: *A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1561. 4° (RMNy 172); 2) *A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1562 [1561]. 4° (RMNy 186) – További bibliafordításai: *Bibliának első része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 4° (RMNy 90); *A Jesus Sirub* könyve, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 8° (RMNy 92); *A Bibliának negyedik része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1552. 4° (RMNy 95); *A Bölcs Salamon királynak könyvei*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551 (1552). 8° (RMNy 96); *Zsoltár...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1560. 8° (RMNy 162); *Bibliának második része...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1565. 4° (RMNy 208)

40 »Újszövetség, ford. Melius Juhász Péter, Szeged [Várad?, Raphael Hoffhalter?, typ. Török?], 1567. 4°« (RMNy 238); *Az két Sámuel könyveinek és az két Király könyveinek...*, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 205). További bibliafordításai: <Ézsaiás könyve, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen cr., Török Mihály, 1563.> (RMNy 191); <Kronikák könyve, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen?, Raphael Hoffhalter?, 1565.> (RMNy 206); *A Szent Jób könyvének...*, ford. Melius Juhász Péter, Várad, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 213)

41 *A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma*, ford. Torkos András, kiad. Torkos József, Wittenberg, Scheffler ny., 1736. 8° (Petrik V. 63, Petrik IX. 81)

42 *Szent Biblia*, 1590.

43 *Szent Biblia*, 1751.

44 *Szent Biblia*, 1626.

45 Szatmárnémeti Pap: *Magyar- és Erdélyországban*, [10].

46 *Szent Biblia*, 1732

47 *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Amszterdam, Misztótfalusi Kis Miklós, 1685. 8° (RMNy 4562)

legtöbbet azonban a saját kiadásukról mond, kiemelve annak anyagi vonatkozása-
it – nyilvánvalóan egyfajta magyarázatot akart adni a Biblia kiadásának botrányos
körülményire.⁴⁸ Csak két hivatkozása van: „Öregbik T. Tsétsi János Uram⁴⁹ reláti-
ója”, egyéb szakirodalom-ismerete nincs.

Mossóczi-Institoris Mihály tanulmányát⁵⁰ Szent István király „kegyes fárado-
zás”-ának, vagyis a kereszténység felvételének méltatásával kezdi, majd célját így
fogalmazza meg:

„Az én mostani feltett kegyes szándékom főképpen oda arányozik, hogy min-
den igaz Magyar Keresztyént, akinek kezébe kerül ez a *Magyar szent Biblia*, hű-
ségesen reá emlékeztessen, hogy lássa, gondolja, csudálja, kóstolja meg, mely
jó legyen az Úr, és miket cselekedett a mi Magyar Nyelvünket nem értő idegen
nemzetek által is, a *Magyar Bibliának* köztünk való megszaporodásában. Ennek
megbizonyítására pediglen, gondolom, hogy egyéb tanúbizonyságokra nincsen
szükségünk, hanem hogy a *Magyar Bibliának* históriáját és nevezetesebb törté-
neteit summáson és rövideden feljegyezzük.”

Fontosnak tekinti a magyar nyelvű kéziratok megemléztetését, azokat, amelyeket
bibliafordítóink emlegetnek, így a pálos Báthori László fordítását, amely megfi-
gyelése szerint azonos lehet „ama néhai szép elméjű és tudományú Magyar Jezsuita”,
Káldi György emlegette változattal. Ugyanakkor minthogy Káldi „csak hallás-
ból írja ezeket, az ő tanúbizonyságára nem lehet bízást és bátran támaszkodni”.⁵¹

Mossóczi-Institoris sorszámozás nélkül veszi számba a rész-, illetve a teljes bib-
liafordításokat, s mindennek a legvégén megemlíti – hiszen el nem hallgathatja, írja,
„rút háládatlanságnak bűne nélkül” – Bárányék Újtestamentum fordítását (Lauban–
[Jauer], 1758);⁵² ugyanakkor a felsorolásból kimaradt Torkos Andrásé (Wittenberg,
1736), pedig a jegyzetekben hivatkozik rá. Jelentősek megjegyzései, hiszen azokban
az adott Bibliáról bővebb ismereteket is közöl, továbbá megadja forrásait. Több
esetben ő is jellemez: „ama közjóra termett ember, de igen tündér szerencse fia, M.
Tót Falusi Kis Miklós ... a kisdéd formában lévő és könnyen magával hordoztat-
ható Bibliával akart kedveskedni”,⁵³ Komáromi Csipkés (1628 k.–1678) fordítása⁵⁴

48 Szatmárnémeti Pap: *Magyar- és Erdélyországban*, [11]. A tiszántúli egyházkerület és Johann Rudolph Imhof nyomdász, valamint Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc összeveszték a terjesz-
tésen és az anyagiakon. Vö. Bernhard: *Die Basler Ausgabe*, 85–85.; P. VÁSÁRHELYI Judit: A bázeli
magyar Biblia próbanyomata 1744-ből, *Könyv és Könyvtár* 30(2008), 60–69, 60–67.; Hegyi: *A Kár-
pát-medencéből*, 42.

49 Id. Csécsi János (1650–1708), többek között Sárospatakon tanított.

50 MOSSÓCZI-INSTITORIS Mihály: Előljáró becséd [!], in: *Szent Biblia* 1776.

51 Uo., [4].

52 *A mi Urunk Jesus Christusnak* Újtestamentoma, ford. Bárány György – Bárány János – Sartorius
János, Lauban[–Jauer], Schill Miklós betűivel [Heinrich Christoph Müller], 1754 [–1758.] (Petrik
I. 177, Petrik VIII. 536)

53 Mossóczi-Institoris: *Előljáró becséd* [!], [8].

54 *Magyar Biblia*, ford. Komáromi Csipkés György, Leiden, [Samuel Luchtmans, Huybert van de
Boxe özv.], 1685 [recte 1717]. 8° (RMK I. 1336, RMNy App. 345, Petrik: nincs)

pedig „oly derék munka, amely kétségkívül, hogy jövőre alább szállította volna a mi Magyar Ekkleziánkban az eddig uralkodó Károli Bibliának tekintet és auctoritását, ha a mostoha idő és a balszerencse nem gátolta volna meg annak elterjedését”.⁵⁵

Történeti áttekintése után három pontban írja le összegzését: 1) „négyrendbeli Magyar Bibliánk vagyon”, vagyis négy teljes bibliafordításunk: Károlyi Gáspáré, Káldi Györgyé, Komáromi Csipkés Györgyé – és az első: Heltai Gáspáré. Ugyanis Mossóczi-Institoris úgy tudja, hogy a kolozsvári tipográfus „1551 és a következő esztendőkből az egész szent Bibliát, negyed részben, öt darabokban” jelentette meg. Ugyanakkor jegyzetanyagában bizonytalanságának is hangot ad.⁵⁶ 2) Az „egész sz. Biblia a mi Magyar nyelvünkön” tizenkilencszer, s ezen belül is Károlyi fordítása tizenötször, „sokféle helyeken és sokféle nagyobb és kisebb formában ki nyomtatott”. 3) A magyar Biblia eddig, 1776-ig csak négyszer, legfeljebb ötször került ki a sajtó alól „Magyar és Erdély Hazánkban”.⁵⁷

A továbbiakban még fontosnak tartja megemlíteni, hogy jelen kiadás egy magyarul nem tudó, „születésére nézve Németországi fi”, Lövei Antal pozsonyi könyvtáros költségén jelent meg; és mivel Lövei nem tud magyarul, így rajta keresztül tudatja az olvasókkal, hogy a) ez a „Lipsiai Magyar Biblia” nem új fordítás, hanem „Károli régi munkája, minthogy annak kiadásában a Basiléai hármassal editiót, nevezetesen az 1764 Esztendőbelit mindenütt szórul szóra és betűről betűre, szorosán és híven követ”; b) a kiadás tartalmazza az Apocrifus könyveket; c) mutatókat készítettett; d) minden példányt „előre planérozattak és megkeményítettek”, hogy tartósabb legyen a kötet, s olvasója jegyzeteket írhatson bele.⁵⁸

A harmadik bibliakiadás-áttekintés Pethe Ferenc editiójában olvasható.⁵⁹ Pethe ugyan maga is írt egy bevezetőt, de a tanulmányt Szombathi János írta meg, aki „önként ajánlotta szíves fáradságát”.⁶⁰ A sárospataki professzor is Heltai Gáspárék bibliakiadásait tartja az első teljes magyar nyelvű bibliának, s ezért is írja *Tudósítása* legelején, hogy a magyaroknak 1552-től fogva van „magok nyelveken

55 Mossóczi-Institoris: *Elöljáró beszéd* [?], [9].

56 Uo., [6], (i) jegyzet: „Ezt a Heltai Bibliát bőven leírja a többször megdicsért Bod Péter a Biblia Hist. pag. 135. seq. Ami engemet illet, minthogy előmben csak egy, más része ennek a Bibliabéli drága munkának akadott, meg nem határozhatom, kicsoda hibázott legyen, Bod Péter-é, aki bizonyosnak mondja, hogy Heltai Gáspár az egész szent Bibliát nem csak Magyarra fordította, hanem ki is adta öt darabokban? Vagy pediglen Károli Gáspár, aki noha kezénél volt a Heltai munkája, mégis azt írja nagy bátrán az ő előjáró beszédében pag. 12.: *Noha pedig volt darabonként a Bibliának valami része megfordítva, de mindenestől fogva ezideig egészen a mi országunkban és a mi nyelvünkben nem volt.* Akiknek nálamnál bővebb Magyar Bibliabéli collectiójok vagyon, fejtse ki ezt a csomót.”

57 Uo., [10].

58 Uo., [11].

59 PETHE Ferenc: *Tudósítás Ezen Nyomtatványról*, in: *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280), 3–4. Pethe bibliakiadásáról újabban: Zvara: 18. századi, 33–34.

60 Pethe: *Tudósítás*, 3. [a]

nyomtatott egész Bibliájok”.⁶¹ A teljes bibliákat szintén sorszámmal látja el, kivéve a bártfai megjelenésűt (1607), mert kétségei vannak felőle, hiszen „csak a Móses, Józsué és Jérémiás Könyveiből való egynehány szakadozott darabokra akadtam” – írja.⁶² Szombathi több kéziratban maradt fordítást is megemlíti, így a Báthory Lászlóén kívül egyedül ő szól a jezsuita Szántó Arátor István (1540 k.–1612) Ótestamentum,⁶³ vagy Besneyi György (1680 k.–1749) madari református lelkipásztor teljes bibliafordításáról (1737);⁶⁴ továbbá, ahogy a pozsonyi lelkész, úgy Szombathi is megemlíti, hogy Bárány György, Bárány János és Sartorius János az Ótestamentum fordítását is elkészítette.⁶⁵ Csak Szombathi listáján olvasható Bél Mátyás Újtestamentum-kiadása [Lipce (?), 1727].⁶⁶

Viszonylag hosszabban mutatja be a 16. századi editiókat – feltehetően ritkaságukat és ebből következően fontosságukat is ezzel hangsúlyozza –, a 17. századiakról rövidebben, a 18. századiakról pedig inkább már csak felsorolásszerűen ír. Az általa ismertetett fordítások és kiadások majd mindegyikénél szerepel szakirodalmi hivatkozásokkal ellátott jegyzet. A *Rövid História* legvégén a sárospataki professzor is végez egy számbeli összegzést, mely szerint 1794-ig huszonkét szer jelent meg a magyar biblia, külön a Károlyi-féle tizennyolcszor, „sőt, ha a Bártfai Biblia is ide számlálódik”, tizenkilencszer.

A protestáns bibliák elején lévő előszavak, tanulmányok a történeti emlékezet lényeges részei. Az elődök munkái fontosak, még akkor is, ha katolikus a fordító – a köz, illetve a hívek javát szolgáló munkájuk ezért így említésre és emlékezetre méltó. A történeti áttekintések képet adnak a korszak tanult, Bibliát forgató embe-
reinek ismereteiről, ugyanakkor a késő középkortól a 18. századig elkészült bibliafordítások és -kiadások elterjedtségéről és ismertségéről is. Feltűnő, hogy a késő középkor könyves emlékeiről, a magyar nyelvű kéziratok kódexekről egyáltalán nem esik szó – ugyanakkor érthető is, hiszen ezen nyelvemlékkódexek többnyire

61 SZOMBATHI JÁNOS: Rövid Tudósítás a Magyar Bibliáról, in: *Szent Biblia* 1794, 3–8: 3.

62 »*Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Bártfa, Jakob Klöss, 1607. 2°« (RMNy 951): félbemaradt protestáns bibliakiadás. Szombathi hét levél részeit találta meg a sárospataki bibliotéka egyik könyvének kötéstáblájában. Szombathi: *Rövid Tudósítás*, 6–7.

63 Szántó bibliafordítása nem jelent meg, valószínűleg elveszett. MOLNÁR Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció, *Magyar Könyvszemle* 118(2002/1), 24–37: 30.; KOÓS Balázs: „Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből. Magyarra fordította. a’Jésus-alatt VitézkedőTársaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap.”, in: P. Vársárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, Budapest, Argumentum – OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetek, 9), 85–96: 87–88.

64 Besneyi ugyan a teljes Bibliát lefordította, de csak a zsoltárok rész jelent meg: *Kis biblia, Azaz A Szent Dávid százötven zsoltárainak* könyve, ford. Besneyi György Miapolis [i. e. Buda], [Trattner], 1740. 8° (Petrik I. 259) BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, szerk. Pecsuk Ottó, 2. átdolg. kiad., Budapest, Kálvin, 2009: 91–92.

65 A fordítás feltehetőleg nem készült el. A témáról: Csepregi: *Evangelikus bibliafordítások*, 182–184.

66 *A mi Urunk Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Bél Mátyás, Lipce (?), Christian Martini (?), 1727. 12° (Petrik VII. 75, Petrik IX. 82)

re apáca kolostori könyvtárakban voltak hosszú évszázadokig, sokszor elfeledve, majd csak a 19. században fedezték fel őket és kezdődött meg kiadásuk.⁶⁷

Zavart okozott több bibliafordítás nem-ismerete, s egymás adatait átvéve a hibás adatok öröklődtek tovább, ezekhez pedig nagyban hozzájárult az alacsony példányszámból következő hozzáféréshiány. Példaként említhető a „Csepregi Lutheranium Collegium” által fordított Újtestamentum. Mossóczi-Institoris egy személyt sem ismer, „aki azzal dicsekedhetne, hogy azt valaha látta és forgatta volna”, így nem is ismeri a megjelenési adatokat,⁶⁸ ugyanakkor helyesen megjegyzi, hogy ez a Sylvester-féle *Újtestamentum*mal lehet azonos. Forrásul a Torkos-féle Újtestamentumot és Bod Péter bibliatörténetét⁶⁹ használta. Szombathi János ezen kiadvány kapcsán azt írja, hogy előtte bizonytalan, hogy „melyik esztendőben és micsoda formában” került kiadásra, s lábjegyzetében ő is Torkos Andrásra (pontosabban a fia, Torkos József írta előszóra), valamint Mossóczi-Institorisra hivatkozik.⁷⁰

A „csepregi Újszövetséget” Torkos József tette meg az első magyar Bibliának, keltve ezzel zavart a későbbi bibliográfusok között. Bartók István és Csepregi Zoltán tisztázta a tévedést és annak okát,⁷¹ miszerint Torkos az újszigeti Sylvester-fordítás megjelenési helyeként Csepreget adja meg. Ennek eredője a Bél Mátyás *Notitiájában*⁷² olvasható ismertetés, ugyanis a pozsonyi tudós csak egy csonka Sylvester-féle fordítást ismert, melyen a nyomtatás helye nem volt látható. Mivel Csepreg Nádasdy-birtok volt, s tudomása szerint a nádor ott nyomdát is alapított,⁷³ arra a következtetésre jutott, hogy Csepreg a Sylvester fordította Újtestamentum megjelenés helye.⁷⁴ Sylvester János Újtestamentum-ismeretének a kis példányszám mellett nem kedvezett az sem, hogy a nyomtatáshoz a keskeny bastard betűtípust használta, ami nehézkessé tette a szövegolvasást.⁷⁵

67 MADAS Edit: Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.), in: Karsay Orsolya (szerk.): *Ural-kodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, munkatárs Földesi Ferenc, Budapest, OSZK, 2002, 157–162, 157.

68 Mossóczi-Institoris, *Előljáró Bevezető* [!], [5]: „Ezen idő tájban jöhetett ki azon Új Testamentom is, melyet a *Csepregi Lutheranium Collegium* magyarra fordított...”.

69 BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*, Szeben, nyomt. Sárdi Sámuel, 1748. (Petrik I. 306)

70 Szombathi: *Rövid Tudósítás*, 6.

71 Csepregi: *Evangelikus bibliafordítások*, 176.

72 Modern, latin–magyar nyelvű kiadása: BÉL Mátyás: *Sopron vármegye leírása = Descriptio comitatus Semproniensis*, II., szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket kész. Kincses Katalin Mária, a latin szöveget gond., ford. és a szövegkritikai jegyz. készítette Tóth Gergely, Sopron, Soproni Levéltár, 2006, 140–141. Idézi: BARTÓK 2009, 46.

73 Nádasdy Tamás Sárváron alapított nyomdát, amely 1536 és 1541 között működött. V. Ecsedy: *A könyvnyomtatás története*, 43–47.

74 BARTÓK István: „Nem tudom, mitsoda madár”. Sylvester János Újszövetség-fordításának utóélete, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 43–53, 46–47.

75 ZVARA Edina: „Az magyar népnek keresztyén hűtben való *íppülésire*”. Sylvester János Újszövetség-fordítása, in: *Új Testamentu magyar nyelvű mellett az Görög és Diak nyelvűből nyomon fordítottak. Az Magyar népnek Keresztyén hűtben való íppülésire*, ford. Sylvester János, rekonstruált kiadás, Budapest, Kossuth – MTA Könyvtár és Információs Központ, 767–781: 770.

A téves, illetve megtévesztő adatok évszázadokon keresztül való használatára illusztris példa még a Nürnbergi Biblia (1704?).⁷⁶ Mindhárom, a 18. században élt tanulmányíró (Szatmárnémeti, Mossóczi-Institoris és Szombathi) tisztában volt ezen editio hamis nyomdahelyével, tudták és meg is jegyezték, hogy az igazából Nürnbergben jelent meg. Sőt, utóbbi kettőnek arról is volt tudomása, hogy nem Johannes Ingebrand, hanem Martin Endter fedezte a kiadás költségeit. Mindezek ellenére nem Nürnbergi, hanem helytelenül ma is Kasseli Bibliaként emlegetjük ezt a kiadást.

Pethe Ferenc joggal írja bibliakiadása (Utrecht, 1794) legelején, a *Tudósításban*: „*Kik által, Hol, Mikor és Hányszor nyomtattatott ki Magyar Nyelven a Biblia – azt rendbe szedni s előadni a História-Írók dolgok.*” Hiszen nem elég csak felsorolni az évszázadok során megjelent fordításokat és kiadásokat, hanem azokat értő módon kell ismerni és ismertetni. Szatmárnémeti Pap István, Mossóczi-Institoris Mihály és Szombathi János pedig mindennek eleget tett, így történeti áttekintéseik a magyar nyelvű bibliafordításokról és -kiadásokról ma is megbecsülendő írások.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Bibliának negyedik része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1552. 4° (RMNy 95)
- A Bölcs Salamon királynak könyvei*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551 (1552). 8° (RMNy 96)
- A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1561. 4° (RMNy 172); 2)
- A Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Egri Lukács – Gyulai István – Heltai Gáspár – Szegedi Lajos, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1562 [1561]. 4° (RMNy 186)
- A Jesus Sirah* könyve, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 8° (RMNy 92)
- A mi Urunk Jesus Christusnak Új Testamentoma*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Bél Mátyás, Lipcse (?), Christian Martini (?), 1727. 12° (Petrik VII. 75, Petrik IX. 82)
- A mi Urunk Jesus Christusnak Újtestamentoma*, ford. Bárány György – Bárány János – Sartorius János, Lauban[–Jauer], Schill Miklós betűivel [Heinrich Christoph Müller], 1754 [–1758.] (Petrik I. 177, Petrik VIII. 536)
- A mi Urunk Jézus Krisztusnak Új Testamentoma*, ford. Torkos András, kiad. Torkos József, Wittenberg, Scheffler ny., 1736. 8° (Petrik V. 63, Petrik IX. 81)
- A Szent Jób könyvének...*, ford. Melius Juhász Péter, Várad, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 213)

76 HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1927, 72.; BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőköteté Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére), *Az OSZK Évkönyve 1981*, Budapest, OSZK, 1983, 379–409, 391–392.; V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 99–100.; Fekete: *Casseli Biblia*, 25–41.

- Az két Sámuel könyveinek és az két Király könyveinek...*, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen, Raphael Hoffhalter, 1565. 4° (RMNy 205)
- Az mi urunk Jesus Christusnak új testamentoma*, ford. Félegyházi Tamás, Gönczi György, Debrecen, Rodolphus Hoffhalter, 1586. 4° (RMNy 584)
- BARTÓK István: „Nem tudom, mitsoda madár”. Sylvester János Újszövetség-fordításának utóélete, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 43–53, 46–47.
- BÉL Mátyás: *Sopron vármegye leírása = Descriptio comitatus Semproniensis*, II., szerk., a mutatókat és a tárgyi jegyzeteket kész. Kincses Katalin Mária, a latin szöveget gond., ford. és a szövegkritikai jegyz. készítette Tóth Gergely, Sopron, Soproni Levéltár, 2006, 140–141.
- BERNHARD, Jan-Andrea: Die Basler Ausgabe der *Károli-Bibel* von 1751. Anlass für eine zeitweilige Verstimmung zwischen Debrecen und Basel, *Ungarn-Jahrbuch* 29(2008), 85–98: 86.
- Bibliának első része...*, ford. Gyulai István, Kolozsvár, Heltai Gáspár és Georg Hoffgreff, 1551. 4° (RMNy 90)
- Bibliának második része...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1565. 4° (RMNy 208)
- BOD Péter: *A Szent Bibliának históriája*, Szeben, nyomt. Sárdi Sámuel, 1748. (Petrik I. 306)
- BOGÁR Judit (szerk.): *Systematica collectio*, I. füzet, sajtó alá rend. és a bevezetőt írta STEMPÉLY Irén, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források), 13–44.
- BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, sajtó alá rend. Fekete Csaba, szerk. Pecsuk Ottó, 2. átdolg. kiad., Budapest, Kálvin, 2009, 91–92.
- BOZZAY Réka – LADÁNYI Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15).
- CSEPREGI Zoltán: Evangélikus bibliafordítások a XVIII. században, in: Heltai János (szerk.): *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi bibliák a filológiai tudományokban*, Budapest, Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetek, 3), 171–184, 171.
- Epistolae Pauli lingua Hungarica donatae. Az Szent Pál levelei magyar nyelven*, ford. Komjáti Benedek, Krakkó, Hieronymus Vietor, 1532. 8° (RMNy 13); *Nouum Testamentum seu quattuor euangeliorum volumina lingua Hungarica*, ford. Pesti Gábor, Bécs, Johannes Singrenius, 1536. 8° (RMNy 16); *Uj Testamentum magyar nyelven*, ford. Sylvester János, Sárvár – Újsziget, Abádi Benedek, 1541. 4° (RMNy 49)
- Ézsaiás könyve, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen cr., Török Mihály, 1563. (RMNy 191)
- FEKETE Csaba: Kiegészítések és kérdések a Károlyi Biblia törzskönyvéhez, in: Barcza József (szerk.): *Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 205–227, 214.

- HARSÁNYI István: *A magyar Biblia*, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1927, 72.; BORSA Gedeon: 18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötetje Münchenben. (Martin Endter kiadványai Magyarország részére), *Az OSZK Évkönyve 1981*, Budapest, OSZK, 1983, 379–409, 391–392.; V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 99–100.; Fekete: *Casseli Biblia*, 25–41.
- HEGYI Ádám: *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára. A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).
- HEGYI Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788 (1798)*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 6).
- Kis biblia, Azaz A Szent Dávid százötven zsoltárainak* könyve, ford. Besnyei György Miapolis [i. e. Buda], [Trattner], 1740. 8° (Petrik I. 259)
- KOÓS Balázs: „Szent Biblia, az egész keresztyénségben bé-vött régi deák bötüből. Magyarra fordította. aJésus-alatt VitézkdőTársaság-béli Nagy-Szombati Káldi György pap.”, in: P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából*, Budapest, Argumentum – OSZK, 2017 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 9), 85–96.
- Kronikák könyve*, ford. Melius Juhász Péter, Debrecen?, Raphael Hoffhalter?, 1565. (RMNy 206)
- MADAS Edit: Magyar nyelvű kódexirodalom (1440 k.–1530 k.), in: Karsay Orsolya (szerk.): *Uralkodók és corvinák. Az Országos Széchényi Könyvtár jubileumi kiállítása alapításának 200. évfordulóján*, munkatárs Földesi Ferenc, Budapest, OSZK, 2002, 157–162.
- Magyar Biblia*, ford. Komáromi Csipkés György, Leiden, [Samuel Luchtmans, Huybert van de Boxe özv.], 1685 [recte 1717]. 8° (RMK I. 1336, RMNy App. 345, Petrik: nincs)
- MEZEY László: *A „Báthory-biblia” körül. A mű és szerzője*, Budapest, MTA I. OK, 1956, 191–221.; LÁZS Sándor: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*, Budapest, Balassi, 2016, 192.
- MOLNÁR Antal: A horvát és magyar katolikus bibliafordítás és a római inkvizíció, *Magyar Könyvszemle* 118(2002/1), 24–37: 30.
- MOSSÓCZI-INSTITORIS Mihály: Előljáró beszéd [!], in: *Szent Biblia* 1776.
- ÖTVÖS Péter: Mossóczi-Institoris Mihály, in: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor VII. Lethenyi-műgyűjtemény*, Budapest, Balassi, 2007, 464–465.
- P. VÁSÁRHELYI Judit: A bázeli magyar Biblia próbanyomata 1744-ből, *Könyv és Könyvtár* 30(2008), 60–69, 60–67.; Hegyi: *A Kárpát-medencéből*, 42.
- PÁLFFY Géza: A Magyar Királyság új fővárosa. Pozsony a XVI. században, *Fons* 20(2013/1), 3–76.

- PETHE Ferenc: Tudósítás Ezen Nyomtatványról, in: *Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280), 3–4. Pethe bibliakiadásáról újabban: Zvara: 18. századi, 33–34.
- SZATMÁRNÉMETI PAP István: „Magyar és Erdélyországban lévő Isten eklézsiájának, a Jesus Kristusban megszenteltetteknek, hivatalos szenteknek, Kegyelem és Békesség az Istentől, a mi Atyántól és az Úr Jézus Krisztustól!”, in: *Szent Biblia* 1751, [1–13]
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Bártfa, Jakob Klöss, 1607. 2° (RMNy 951)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, 2. kiad., Nagyszombat, Berger Leopold, 1732. 2° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, 3. kiad., Buda, Királyi Universitas, 1782. 4° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, Bécs, Matthäus Formica, 1626. 2° (RMNy 1352)
- Szent Biblia*, ford. Káldi György, kiad. Szepeszy Ignác, Pozsony, Belnay örökösök, 1834–1836. 4° (Petrik III. 522) – V. ECSEDY Judit: Kézben hordozható katolikus Biblia tervezete a XVIII. században, in: Heltai (szerk.): *Biblia Hungarica*, 185–196.
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár és társai, Vizsoly, Mantskovit Bálint, 1590. 2° (RMNy 652)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, [Lipce], [J. Chr. Martini], [1714]. 8° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Amszterdam, Misztótfalusi Kis Miklós, 1685. 8° (RMNy 4562)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Kassel [i. e. Nürnberg], Johann Ingebrand költs. [i. e. Martin Endter], 1704. 4° (RMK I. 1685; Petrik IX. 80)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Pethe Ferenc, Utrecht, Jan Altheer, 1794. 8° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szatmárnémeti Pap István és Török Ferenc, Basel, Johann Rudolf Imhof költs., 1751. 8° (Petrik I. 280, Petrik IX. 80)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Hanau, Levinus Hulsius örök., Johannes Halbejus, 1608. 4° (RMNy 971)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, kiad. Szenci Molnár Albert, Oppenheim, Levinus Hulsius özv., Hieronymus Galler, 1612. 8° (RMNy 1037)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Lipce [i. e. Pozsony], Lőve Antal pozsonyi könyváros költs. [és nyomdájában], 1776. 8° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Nagyvárad–Kolozsvár, Szenci Kertész Ábrahám, 1660–1661. 2° (RMNy 2982)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pest, Trattner Mátyás, 1805. 2° (Petrik I. 280)
- Szent Biblia*, ford. Károlyi Gáspár, Pozsony – Pest, Landerer Mihály, 1804. 4°
- SZOMBATHI János: Rövid Tudósítás a Magyar Bibliáról, in: *Szent Biblia* 1794, 3–8.
- TAR Attila: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11).

- Újszövetség, ford. Melius Juhász Péter, Szeged [Várad?, Raphael Hoffhalter?, typ. Török?], 1567. 4° (RMNy 238)
- V. ECSEDY Judit: *Titkos nyomdabélyű régi magyar könyvek 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996 (Borda Antikvárium könyvészeti kiadványai, 4); V. ECSEDY Judit: *Alte ungarische Bücher mit falschen deutschen Druckorten 1561–1800. Ergänzungen zu Emil Wellers Repertorium Die falschen und fingierten Druckorte*, Budapest, Borda Antikvárium, 1999.; FEKETE Csaba: Casseli Biblia? *Vallástudományi Szemle* 14(2018/3), 25–41.
- V. Ecsedy: *Titkos nyomdabélyű*, 37–53.; V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1830*, Budapest, MTA KIK – Kossuth, 2021, 203–207. doi: 10.36820/konyvnyomtatás.2021.ecsedy
- ZVARA Edina: „Az magyar népnek keresztyén hűtben való íppülésire”. Sylvester János Újszövetség-fordítása, in: *Uy Testamentu magar nehven mellet az Görög és Diak nelvből nyonnan fordijtánk. Az Magar népnek Kereszthen hűtben valo íppülésire*, ford. Sylvester János, rekonstruált kiadás, Budapest, Kossuth – MTA Könyvtár és Információs Központ, 767–781: 770.
- ZVARA Edina: 18. századi magyar nyelvű bibliák a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Református Gimnázium könyvtárában, in: Imre Mihály (szerk.): *Bethlen 300. Iskola a Hazában. A hódmezővásárhelyi köznevelés fennállásának 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos tanácskozás tanulmánykötete*, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2024, 27–38.
- Zsoltár...*, ford. Heltai Gáspár, Kolozsvár, Heltai Gáspár, 1560. 8° (RMNy 162)

Ősz Sándor Előd¹

REFORMÁTOROK MŰVEI A NAGYSZEBENI BRUKENTHAL-KÖNYVTÁRBAN²

ABSTRACT

Works of the Reformers at the Brukenthal Library in Sibiu

The Brukenthal Library in Sibiu is home to one of the largest collections of historical books in Transylvania, with roots dating back to the 14th century. Today, it houses the largest collection of 16th century printed books in Romania. This study examines the works of 15 16th century Protestant theologians in the collection, comprising a total of 868 printed works in 526 volumes. Nearly two thirds (65%) of these are by Lutheran theologians, with the largest number of works belonging to Martin Luther (208), Philipp Melancthon (166) and Johannes Brenz (93). Almost two thirds of the printed works — 555 publications — were already in the possession of a Transylvanian owner before 1601. The study considers the place of acquisition and ownership of the volumes. The largest number of acquisitions were made by Transylvanian Saxon pastors and teachers; however, there is also a significant number of acquisitions by Hungarian pastors from Transylvania and Partium who studied in Wittenberg. A detailed study of each volume helps to reveal gaps in the biographies of their owners and their intellectual profile.

Keywords: reading history, Reformation, Transylvanian Saxons, private libraries

A nagyszebeni Brukenthal-könyvtár történetét Doina Nögler dolgozta fel több (német, román és magyar nyelvű) kisebb, az ismeretterjesztő és tudományos munkák határán mozgó cikkben. Ezekből tudjuk, hogy a gyűjtemény alapját Samuel Brukenthal bibliotékája képezi, amely az 1817-es alapításkor 15 972 kötetet szám-

-
- 1 Ősz Sándor Előd (PhD), református lelkipásztor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár levéltárosa. Kutatási területe: református iskola- és intézménytörténet, a reformátori teológia hazai elterjedése, könyvtörténet. osz.sandorelod@gmail.com
 - 2 A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

lált. A kancellár végrendeletében 36 000 forintot hagyott a könyvtár gyarapítására. A Brukenenthal-család férfiágának kihalása (1872) után a teljes gyűjtemény az Erdélyi Evangélikus Egyház tulajdona lett, felügyeletét a szebeni főlelkészből, a Főkonzisztórium képviselőjéből, illetve a gyűjtemény igazgatójából álló kuratórium látta el.

A történeti értékű könyvállomány gyarapodása szempontjából kulcsfontosságú az 1879-es év, amikor egyesítették az ún. Kápolna-könyvtárral (Kapellenbibliothek). Utóbbi maga is gyűjtőkönyvtár, alapját a város könyvtára képezte, amelynek léte már a 14. század elején adatolható. A reformáció után ide került a feloszlatott domonkos kolostor bibliotékája is. 1592-ben Albert Huet (Hutter) királybíró a városi könyvtárat az evangélikus gimnázium könyvtárává nyilváníttotta. Az iskola valószínűleg korábban is rendelkezett valamilyen könyvállománnyal, amely így tovább gyarapodott. Ekkor helyezték el a nagytemplom közelében lévő Szent Jakab kápolnában, ahonnan nevét is kapta.³ A 16–17. század fordulóján – hagyomány vagy vásárlás útján – több jelentős magánkönyvtárral gyarapodott a bibliotéka: Lukas Ungler és Matthias Schiffbaumer püspökökével, Johann Bayer székbíróéval, illetve Albert Huet és Gallus Lutsch polgármesterekével. A 17. század közepén Peter Rihel és Andreas Oltard szebeni főlelkészek több száz kötetet tartalmazó tékái is a kápolnában őrzött gyűjteménybe kerültek. Ezen állományrészekről Gustav Gündisch és az említett Doina Nágler közölt értékes tanulmányokat.⁴ A könyvekbe a 18. században beírták a *Parx. Bib. Cib.* tulajdonosjegyet, és valamikor a 18–19. században első táblájuk belső felébe nyomtatott exlibrist ragasztottak *LIBER BIBLIOTHECAE GYM. CIBIN. A. C. felirattal*.

A 19. század végén ide került az Erdélyi Evangélikus Egyház káptalani könyvtára, illetve a megszüntetett jogakadémia gyűjteménye.⁵ 1948-ban a gyűjteményt államosították. 1990 után a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház visszanyerte a gyűjtemény tulajdonjogát, ám továbbra is állami kezelésben maradt, közvetlenül a Művelődési Minisztérium fennhatósága alatt.

3 NÄGLER, Doina: A Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben. *Aetas* 8(1993/3) 224.

4 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr (1585), in: Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1987, 340–350. GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 351–362. GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens, Matthias Schiffbäumer (1547–1611), *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 15(1977/3), 463–478. GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet (1537–1607), *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde* 4(1974), 32–51. GÜNDISCH, Gustav: Die Bücherei des Hermannstädter Rats Herrn Johannes Bayer, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 13(1990/1), 23–34. GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Rihelius (1648) und seiner Söhne, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 15(1992/1), 41–62. GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrens Andreas Oltard (1660) und seiner Familie, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1994/2), 121–143.

5 Nágler: A Brukenthal Könyvtár, 224–225.

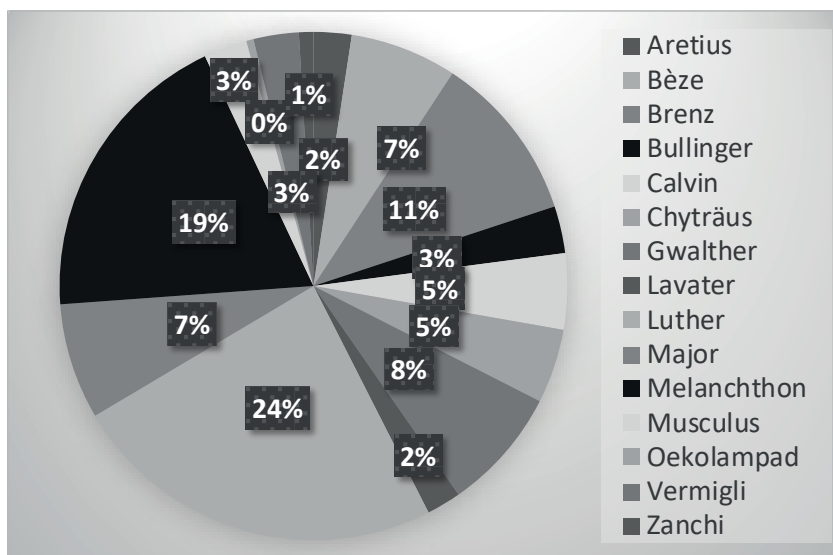
A könyvtár mintegy 8000 16. századi nyomtatványt őriz, ezzel az ország legnagyobb ilyen jellegű gyűjteménye. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár 2604, a Gyulafehérvári Batthyaneum hozzátétőlegesen 2100, a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár 1706 antikvát őriz. A szebeni könyvtár 16. századi állományrészét mennyiségben a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára közelítheti meg, ám (mivel nem kezelik külön a gyűjteményt, és az elektronikus katalógus is az építkezés fázisában van) nem ismerjük a korabeli nyomtatványok pontos számát.

Az impozáns antikvamennyiség okán az európai reformátorok munkáinak erdélyi elterjedését vizsgáló kutatásunk legjelentősebb állomásának, egyszersmind legnagyobb szakmai kihívásának tekintettük a kérdéses állományrész feldolgozását. Külön köszönettel tartozunk Alexandru Munteanu könyvtárvezetőnek és Radu Teuceanu könyvtárosnak önzetlen segítségnyújtásukért.

Kutatásunk során az alábbi tizenöt európai teológus 1601 előtt megjelent (részben vagy teljesen) teológiai munkáit vettük kézbe: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Major (1502–1574); *lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600); *genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605); *zürichi teológusok*: Peter Martyr Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586); *svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1505–1574); *pfälzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590). (A nevezett szerzők más jellegű alakításait – tankönyv, világi történeti munka, krónika stb. – ebben a kutatásban nem vizsgáltuk, ugyanis azok – a teológiai munkákkal ellentétben – nem sorolhatók teológiai irányzathoz.)

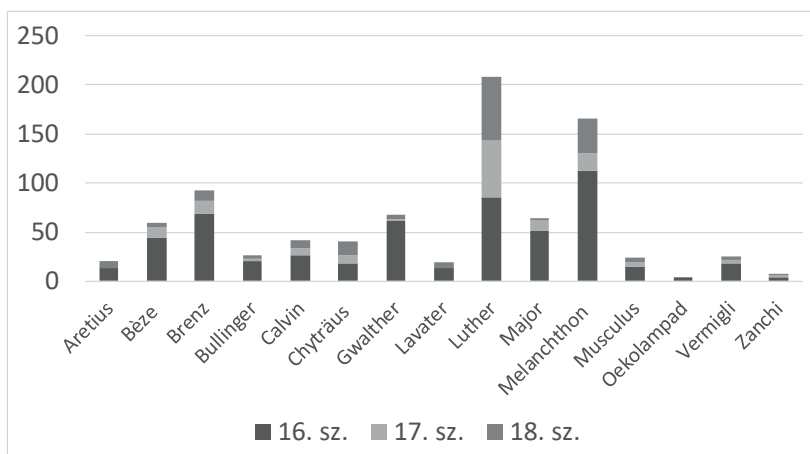
A könyvtárban a fent nevezett szerzők 868 munkáját vettük kézbe és írtuk le, összesen 526 kötetet. A különböző gyűjteményrészeket (a kolozsvári akadémiai könyvtárral vagy Teleki–Bolyai Könyvtárral ellentétben) itt nem őrzik külön, így a példányok provenienciájáról sem nyilatkozhatunk olyan egyértelműen, mint a fenti gyűjtemények esetében. Azt viszont kijelenthetjük, hogy a vizsgált kötetek tekintélyes része a Kápolna-könyvtárból, a gimnázium, illetve a Káptalan gyűjteményéből származik, Samuel Brukenthal tékájából meglehetősen kevés.

A 868 munkának közel kétharmadát (65%) teszik ki a lutheránus, és alig több mint egyharmadát a svájci teológusok írásai. A lutheránusok közül kiemelkedik Luther 208, Melanchthon 166 és Brenz 93 munkával, Georg Major 64 művét, és David Chyträus 41 kiadványát találtuk meg a gyűjteményben. A helvét hitvallású szerzők 296 munkája már jóval nagyobb szórást mutat: Legnagyobb számban – meglepően – Rudolf Gwalther kommentárjait találtuk, összesen 68 kiadványt, illetve Bèze 59, Calvin 42 írását. A további sorrend: Bullinger (25), Vermigli (25), Musculus (24), Aretius (21), Lavater (19), Zanchi (8) és Oekolampad (4). Lásd az alábbi ábrát:

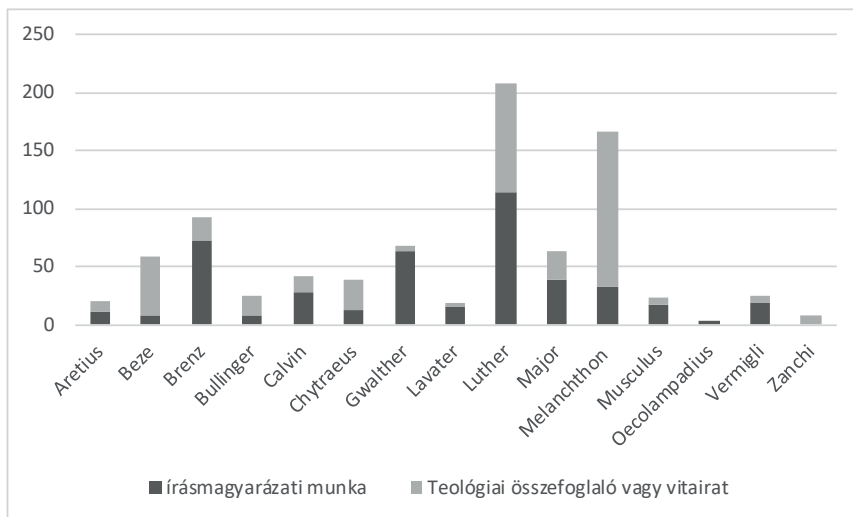
A kötetek közel kétharmada, 555 kiadvány már 1601 előtt Kárpát-medencei, elsősorban erdélyi tulajdonos tékájában volt, 139 kiadvány első ismert hazai tulajdonosa a 17. században tűnik fel, 179-é pedig a 18. században.

A 16. században hazakerült állományrészben már Melanchthon művei (116) vannak túlsúlyban, őt követi Luther (85), Brenz (69) és Gwalther (60). Amíg Luther Brukenthal-könyvtárban fellelhető műveinek nagyobb része csak a 17–18. században került Erdélybe, addig alig találunk olyan Gwalther- vagy Major-kötetet, amelyik nem a reformáció századában került haza. A további adatokat lásd az alábbi ábrán.

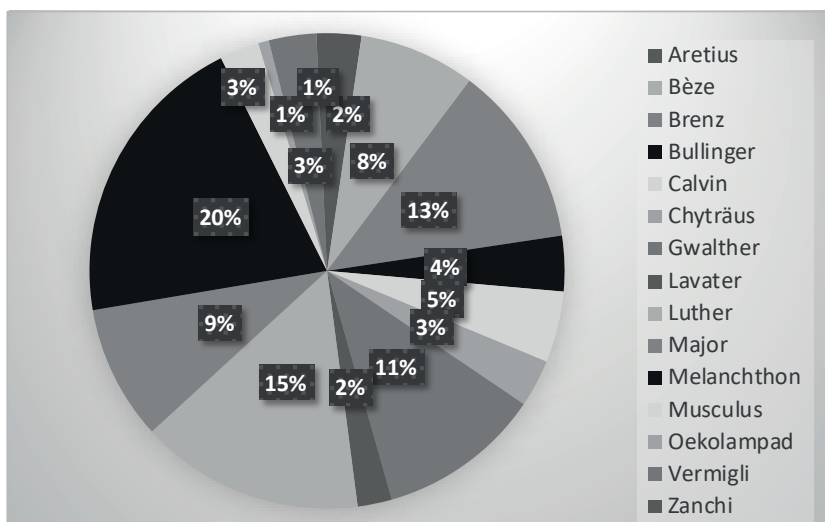
A történelmi erdélyi gyűjteményekhez hasonlóan a Brukenthal-könyvtárban is valamivel nagyobb az írásmagyarázati munkák aránya, mint a teológiai összefog-

lálóké. Bèze és Melanchthon esetében túlteng az összeoglalók száma, Chytraeus írásai között is több összefoglalót találtunk, Luthernél egyensúlyban van a két műfaj, a többi szerző esetében az írásmagyarázati munkák (kommentárok, illetve homíliagyűjtemények) vannak túlsúlyban. Lásd az alábbi ábrát.

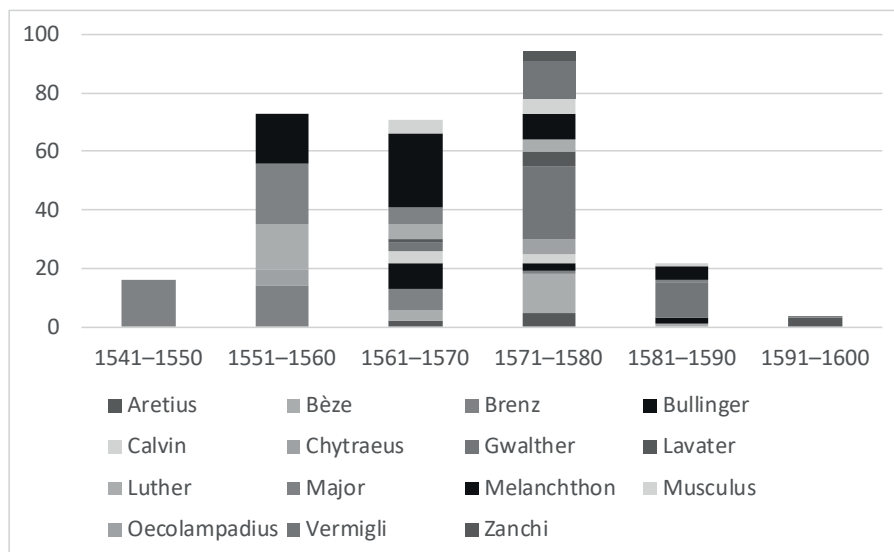
6. SZÁZADI KÖNYVTULAJDONOSOK, KÖNYVGYŰJTŐK

A 16. században Erdélybe került 555 reformátori nyomtatvány szerzők szerinti eloszlása nagy vonalakban megegyezik a vizsgált állományrész arányaival. Luther művei kisebb, Gwaltheréi nagyobb arányban vannak jelen.

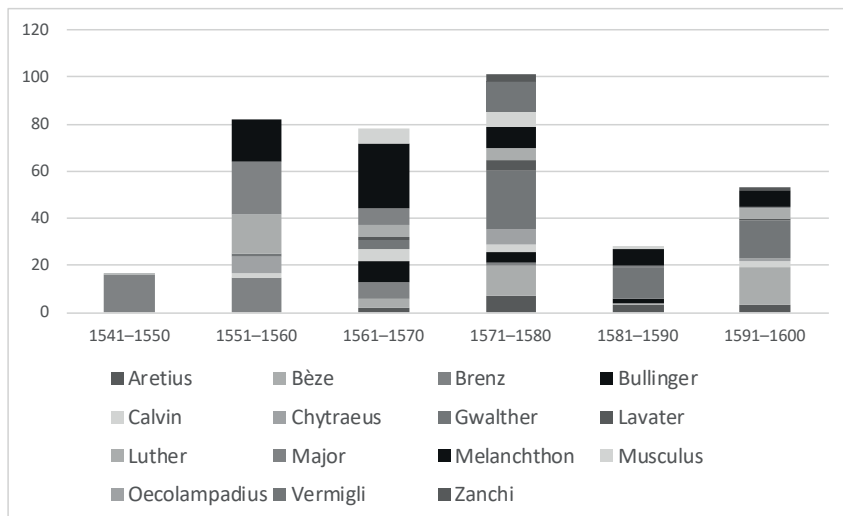
Az 555 nyomtatványban összesen 112 16. századi erdélyi szász tulajdonos bejegyzését azonosítottunk, jelentős részük lelkipásztor. (Nem számoltuk ezen tulajdonosok közé azon német possessorokat, akik Erdélyben vásárolták a könyvet, ám a könyvbejegyzésen kívül semmiféle adatot nem találtunk róluk.) Ezenkívül 30 16. századi magyar (nevű) tulajdonost is találtunk a gyűjteményben, többségük erdélyi vagy partiumi.

A kötetstáblán található dátált supralibrosok monogramjai feloldásának köszönhetően ismerjük 357 nyomtatvány beszerzési évét, közülük 278-at Wittenbergben vásároltak ott tanuló hazai diákok, a többi Odera-Frankfurtban, Heidelbergben és más egyetemek környezetében szerezték be. A mennyiség lehetőséget ad arra, hogy évtizedenkénti bontásban is vizsgáljuk a beszerzéseket. Az 1540-es évek beszerzései között kizárólag Brenz-kiadásokat találtunk, a következő évtizedben Georg Major, Luther, Brenz és Melanchthon műveit vásárolták elsősorban. Az 1560-as években a legnépszerűbb szerző Melanchthon, a wittenbergi teológusok mellett már megjelennek a helvét szerzők is, tíz év múlva viszont az utóbbiak kerültek többségbe. Az 1571–1580 között Erdélybe hozott 94 nyomtatvány közül 25 Gwalther, 13–13 pedig Bèze és Vermigli munkája. A wittenbergi egyetem teológiai karának tanárai ebben az időszakban meglehetősen nyitottak voltak a svájci teológia iránt,⁶ és ez a nyitottság tükröződik a diákok könyvbeszerzéseiben is. A század utolsó két évtizedében a wittenbergi könyvbeszerzések száma csökken, ez jelzi a peregrinációs irányok változását is. (Lásd az alábbi ábrát.)

6 KOHNLE, Armin – KUSCHE, Beate: *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg 1502 bis 1815/17*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2016, 236–246.

A wittenbergi egyetem lutheránus fordulata (1580, 1591)⁷ után megnőtt az odera-frankfurti egyetem erdélyi hallgatóinak száma.⁸ Ezt tükrözi az az adat, miszerint a reformáció századának utolsó két évtizedében a könyvbeszerzések száma csökkent, a wittenbergi vásárlásoké pedig az 1540 előtti szintre zuhant vissza. A legtöbb nyomtatványt Odera-Frankfurtban vásárolták az erdélyi és magyarországi diákok, elsősorban (évtizedenként hét-hét Melanchthon-mű kivételével) helyvet teológusok írásait. (Lásd az alábbi ábrát.)

A vizsgált állományrészben talált legrégebbi – gyaníthatóan hazai – tulajdonos-bejegyzést Erasmusnak a Márk, illetve János evangéliumához, valamint Luthernek a Hóseás próféta könyvéhez írott kommentárjai kolligátumának⁹ hátsó tábláján találtuk. A három munkát 1526-ban köttette egybe bizonyos Michael Rorman. A családnév Erdélyben is előfordul, meglehetősen gyakori volt Beszterce vidékén, az ún. Nösnerlandban.¹⁰ 1565-ben Michael Kuntz szászkezdí dékán igazolta, hogy bizonyos Sebastian Brandwein javait Michael Rorman segesvári szeszkereskedő

7 SZABÓ András: *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 28–31.

8 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992, 360.

9 ERASMUS, Desiderius: *In evangelium Marci praphrasis*, [Nürnberg, Johann Petreius, 1525] – VD16 E 3071 + Uő: *Paraphrasis in Evangelium secundum Ioannem*, Basileae, Ioannes Frobenius, 1523 – VD16 E 3344 + LUTHER, Martin: *In Oseam prophetam annotationes*, [Basel, Thomas Wolffius,] 1526 – VD16 B 3846 – Jelzete: V I 2365–2367.

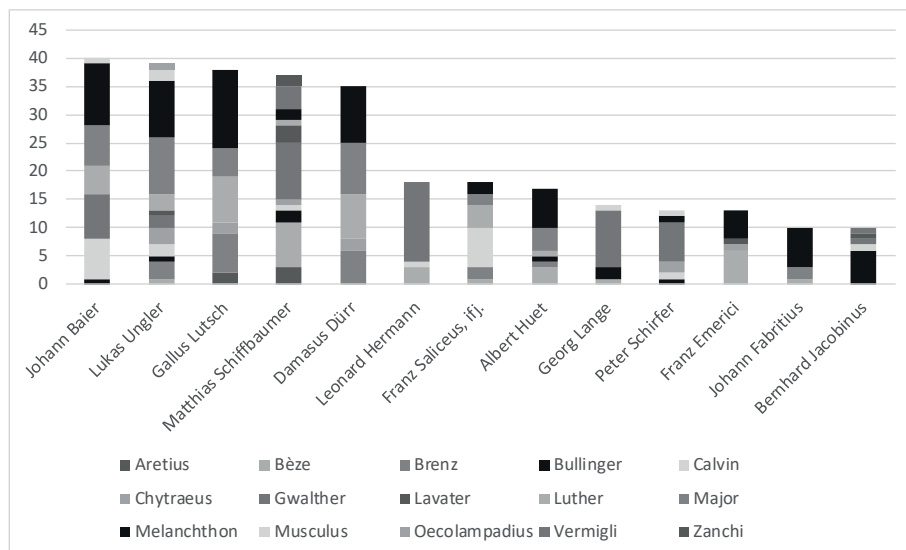
10 KISCH, Gustav: Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxenburgischen Mundart nebst siebenbürgisch-niederrheinischem Orts- und Familiennamenverzeichnis sowie einer Karte zur Orientierung über die Urheimat der Siebenbürger Deutschen, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 33(1905–1906/1–4), 186.

osztotta el a város két prédikátorának jelenlétében, mert a főlelkész nem lehetett jelen.¹¹ Kérdés, hogy a két személy azonos-e, vagy rokonsági kapcsolatban áll-e egymással. Ha világi személy a tulajdonos, akkor sem zárhatjuk ki a teológiai könyv külföldi beszerzését vagy birtoklását. Mindenképpen erős a gyanúnk, hogy a legkorábban Erdélybe került, példányszinten ma is ismert reformátori munkával, a korai erdélyi reformáció igen ritka bizonyítékainak egyikével van dolgunk. [A kötetet 1555-ben Peter Auner nagyszebeni ötvös¹² birtokolta, 1559-ben Michael Pistoris későbbi talmácsi (?–1576–1578 mh.) lelkipásztoré¹³ lett.]

A reformáció az 1540-es években kezdett szélesebb körben terjedni Erdélyben. Ebből az időszakból is meglehetősen kevés könyvbeszerzés maradt fenn: Nikolaus Fuchs későbbi keresztényfalvi (1549–1556), és szászhermányi (1556–1569 mh.) lelkipásztor¹⁴ 1548-ban, keresztényfalvi hivatali utóda (1556–1560), Dominik Lucillus¹⁵ 1549-ben vásárolt Wittenbergben egy-egy Brenz-kolligátumot.¹⁶ Brenz Lukács evangéliumához írott kommentárjának szebeni példányáról¹⁷ sejtjük, hogy 1550 körül már Erdélyben volt, ugyanis Temesvár 1552-es meghódításáról találunk benne kortárs bejegyzést. (*Thomoswar expugnata 1552 Eode[m] anno germani ingressi in Transil[vania].*)

Jelen tanulmány kereteit messze túllépné a 112 16. századi szász könyvtulajdonos, illetve beszerzéseik bemutatása, ám a kutatás során kiderült, hogy az 1555, 16. században Erdélybe került nyomtatvány több mint fele, szám szerint 301 kiadvány 13 egyházi vagy világi személy könyvtárából került legkésőbb a 17. század legelején a szebeni iskola tékájába. Az alábbiakban ezen tulajdonosok reformátori műveit mutatjuk be. (Lásd az alábbi ábrát.)

- 11 Nagyszeben város és Szeben szék magisztrátusának levéltára a Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatóságának kezelésében. Középkori oklevélgyűjtemény U V 712. Az oklevelet az arhivamediaevala.ro portál segítségével érték el 2025. február 14-én.
- 12 DÂMBOIU, Daniela: *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVIII*, Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, 2008, 219.
- 13 WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, I*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1998, 90.
- 14 Uo. 64.
- 15 Életrajzát lásd Uo. 83.
- 16 Fuchs kolligátuma: BRENZ, Johannes: *In Exodum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Halae, 1544 – VD16 B 7747 + Uő: *In Leviticum Librum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Francoforti, 1542 – VD16 B 7756 + Uő: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7761 + Uő: *Iob cum piis et eruditis commentariis*, [Petrus Frentzius], Halae 1546 – VD16 B 3081 + Uő: *In prophetam Amos expositio*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7699. Jelzete: V III 0143–145. Lucillus kolligátuma: BRENZ, Johannes: *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... homiliis explicatum*, Petrus Frentius et Petrus Brubach, Halae 1545 – VD16 B 7598 + Uő: *Evangelion, quod inscribitur secundum Johannem undecim posteriora capita homiliis explicatum*, Petrus Frentius, Halae, 1548 – VD16 B 7599. Jelzete: V III 0470.
- 17 BRENZ, Johannes: *In evangelii, quod inscribitur secundum Lucam duodecim posteriora capita homiliae*, Petrus Brubach, Francoforti, 1540 – VD16 B 7730. Jelzete: V III 1016.

DAMASUS DÜRR (1535k.–1585) Botfaluban született, 1553-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1558–1560) peregrinált, Szebenben (1561–1568) volt prédikátor és Kisapoldon (1568–1585) lekipásztor, élete végén esperes.¹⁸ Kézírtos prédikációgyűjteménye is fennmaradt. Gustav Gündisch szerint édesapja értelmiségi lehetett. 1558–1559-ben összesen 61 nyomtatványt vásárolt Wittenbergben, amelyeket 29 kötetbe kötöttetett.¹⁹ Ezek közül 21 kötetben található a vizsgált 15 reformátor munkája, szám szerint 35 nyomtatvány, kizárólag Wittenberghez köthető teológusok (Major, Melanchthon, Luther, Brenz és Chyträus) munkái. Könyvtárának jelentős része Gallus Lutsch szebeni városgazda (1590–1593), székbíró (1594–1599, 1601, 1604), és polgármester (1604–1615 mh.)²⁰ tékájába került. Ő 1607-ben ajándékozta könyvtárát a gimnáziumnak. Lutsch könyvtárának reformatori gerincét Dürr könyvei alkotják. Dürr néhány Major-kötete nem került a polgármesterhez, ám Lutsch máshonnan szerzett be két Aretius- és négy Melanchthon-művet.

LUKAS UNGLER (1526–1600) szászorbói (1561), szászsebesi (1562–1565), kelneki (1565–1567) és berethalmi (1567–1600) lekipásztor, a szász egyház hosszú ideig szolgáló szuperintendense (1572–1600) volt az, aki egyházát végleg elkötelezte a reformáció lutheri irányába.²¹ Könyvtárának nagy része halála után (1602-ben) a szebeni gimnáziumba került. A 94 kötetből 32, a 155 nyomtatványból 39

18 Wagner: *Pfarrer* 60.

19 Gündisch: *Die Bibliothek des Damasus Dürr* 342–350.

20 ZIMERMANN, Franz: *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberamnte und Notare*, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 19(1884/3), 537–539.

21 Wagner: *Pfarrer* 105–106.

esett kutatásunk körébe.²² Tékájának bemutatandó része is ékes bizonyítéka széles körű teológiai műveltségének és európai kapcsolatrendszerének. A vizsgált 15 teológus közül 12-nek a munkái ott voltak a könyvespolcán, három, a 16. század legvégén alkotó helvét teológus, Aretius, Vermigli és Zanchi művei hiányoztak. Erdély-szintű vizsgálatunk végéhez közeledve kijelenthetjük, hogy ilyen sokszínű teológiai palettával egyetlen 16. századi hazai magánkönyvtárban sem találkozunk, az intézményi könyvtárakban is nagyon ritkán. Legnagyobb számban Melanchthon és a követőivel vitázó orthodox lutheránus Georg Major műveit azonosítottuk, mint a magánkönyvtár részét. Továbbá figyelemre méltó, hogy Ungler nemcsak két külföldi utazása során szerezte be könyveit, hanem folyamatosan gyarapította bibliotékáját. 1563-ban Georg Major wittenbergi professzor²³ köttette be és küldte el Unglernek Szászsebesre frissen megjelent prédikációs kötetét.²⁴ Brassóban őrzik azt a kolligátumot,²⁵ amelynek első darabja éppen a Majorral vitázó filippista teológus, Abdias Praetorius²⁶ megigazulásról szóló műve. A nyomtatványt a szerző küldte ugyancsak 1563-ban Unglernek. (*Clariss[imo] viro d[omi]n[o] M[agistro] Lucae Ungleich Abdias Praetorius.*)

A régi szebeni patríciuscsaládból származó JOHANN BAYER 1592-től városi tanácsos, 1595-től osztoztatóbíró, 1599–1600-ban székbíró volt, 1601-ben halt meg. Könyvtárát 1598-ban adományozta a gimnáziumnak. Gustav Gündisch a bibliotéka 121 kötetét tárta fel és ismertette.²⁷ Ebben az állományban 40 reformátori művet találtunk 28 kötetben, tehát az adomány csaknem negyede vizsgálódási körünkbe tartozik. Minden kötetbe – általában az első táblára – bejegyezték a következő feliratot: *Ex legato nobilis ac Circumspecti D. Ioan. B.28 iurati civis Cibineien Ao. 98 14 May.* A könyveknek általában nem Bayer volt az első tulajdonosa, többnyire Wittenbergben tanult lekipásztorok gyűjteményéből szerezte őket. A vizsgált kötetek meglehetősen arányosan oszlanak meg a wittenbergi és a helvét reformáció szerzői között.

A 30 reformátori műnél többet tartalmazó – szebeni gimnáziumba került – magánkönyvtárak sorában az utolsó MATTHIAS SCHIFFBAUM (1547–1611) nemesi

22 Gündisch: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek 351–362.

23 Életrajzát lásd: Kohnle–Kusche: *Professorenbuch* 134–137.

24 MAJOR, Georg: *Sexta et ultima pars homiliarum in Epistolas, Witebergae, Joannes Lufft, 1563* – VD16 M 2043. Jelzete: V I 172. A dedikációs felirat: *Clarissimo Viro Domino M[agistro] Lucae Francke, pastori Ecclesiae civitatis Millembach in Transylvania dono misit in Symbolum amoris Anno 1563 Georgius Maior S[anctae] Theologiae D[oc]tor*.

25 PRAETORIUS, Abdias: *De iustificazione explicatio et confessio, Francofordiae, [Johann Eischorn], 1563* – VD16 P 4603 + MELANCHTHON, Philipp: *Definitiones multarum apellationum, quarum in ecclesia usus est, Witebergae, [Haeredes Petri Seitzii], 1554* – VD16 M 2929. Lelőhelye és jelzete: A brassói Honterus-Gimnázium könyvtára a Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatóságának kezelésében: I 985–986.

26 Életrajzát lásd: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz97076.html#adbcontent> – 2025. február 25-i megtekintés.

27 Gündisch: Ratsherrn Johann Bayer 23–34.

28 Johann Baier – lásd fent.

(1587–?), kisselyki (1592), medgyesi (1598–?) és berethalmi (1601–1611) lelkipásztoré, aki 1601-től haláláig a szászok püspöke volt.²⁹ Gustav Gündisch a 17. századi lutheránus egyháztörténetírás nyomán kriptokálvínistának tartja. Könyvtárából 65 kötet (benne 117 nyomtatvány) maradt fenn a szebeni iskola gyűjteményében.³⁰ Ennek közel harmada, 37 kiadvány (19 kötetben) a vizsgált 15 teológus írása. Egy-egy Chyträus- és Luthher-mű, illetve két Melanchthon-kiadvány kivételével mindenik a reformáció svájci irányzatához tartozó szerző műve: Gwalther (10), Bèze (8), Vermigli (4), Aretius (3), Lavater (3), Bullinger (2), Zanchi (2) és Calvin (1).

A kisebb magánkönyvtárak sorában elsőként említjük a SALICEUS-CSALÁD tékájának reformatori műveit. Idősb Franz Saliceus Szebenben született, Wittenbergben (1538) tanult, majd Berethalomban (1546–1567 mh.) szolgált lelkészként.³¹ Az ő könyvtárából két-két Brenz-, illetve Luther-művet ismerünk. Melanchthon *Loci praecipui theologici* című munkájának 1559-es kiadását³² a megjelenést követő évben kötötték be számára, az első tábla belső részére a szerző írt dedikációt egykori tanítványának. A berethalmi lelkész idősebb fia, Johann 1563-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1573–1577 között Tábláson volt lelkész.³³ Ő örökölte édesapja könyveinek egy részét, valamint egy-egy saját beszerzésű Melanchthon- és Brenz-művet ismerünk könyvtárából. Öccse, ifjabb Franz 1570-ben tanult a reformáció fővárosában, rövid ideig Berethalomban lett iskolamester, 1573-ban keresztyénységi papságra ordinálták, de nem sokkal ezután meghalt.³⁴ Az apai örökséget Wittenbergben gyarapította: két Luther- és két Major-mű mellett hét Calvin-kommetárt és Bèze traktátusgyűjteményét is beszerezte,³⁵ tehát hatással volt rá a „kriptokálvínista” tanári kar. Könyvtárának a Brukenenthal-gyűjteményben található része előbb Johann Bayerhez került, majd az ő gyűjteményével a kápolna bibliotékájába.³⁶

ALBERT HUET (1537–1607) szebeni királybírónak (1577–1607) fontos szerepe volt a gimnáziumi könyvtár fejlesztésében, ezenfelül 140 (azonosítható) nyomtatványt tartalmazó könyvtárát is erre a gyűjteményre hagyta.³⁷ Ebben a gyűjte-

29 Wagner: *Pfarrer* 97.

30 Gündisch: Die Bibliothek des Superintendenten ... Matthias Schiffbaumer 363–378.

31 GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicaeus. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Siebenbürgens, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 257–274.

32 Melanchthon, Philipp: *Loci praecipui theologici*, Lipsiae, haeredes Valentini Papae, 1559 – VD16 M 3662: Jelzete: V II 461.

33 Wagner: *Pfarrer* 96.

34 Uo. 95.

35 Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkorai Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 47.

36 Gündisch: Ratsherrn Johann Bayer 26.

37 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsen grafen Albert Huet 32–51.

ményben 17 reformátori munkát találtunk, legnagyobb számban Melanchthon (7), Major (4) és Bèze (3) műveit.

Három, a 16. század utolsó harmadában működő lelkész könyvtárából találtunk 15 körüli reformátori művet a Brukenthal-könyvtárban: A brassói PETER SCHIRFER 1574-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1578) peregrinált, Brassóban (1580–?) és Szebenben (1585) volt rektor, majd Keresztényszigeten (1585–1587 mh.) lelkipásztor.³⁸ Könyvtárának kilenc kötete 13 reformátori művet őriz. (Supralibrosa P S C. Az említett kilenc corpus mellett könyvtárának hat kötete ismert a Kolozsvári, Marosvásárhelyi és Zilahi Református Kollégiumok, illetve a Nagyszebeni Református Egyházközség könyvtáraiban.) A lessesi Georg Lang 1577-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1581–1584) peregrinált, további sorsa ismeretlen.³⁹ Hazatérésének egyetlen jele az a hat kötet, amely 14 reformátori munkát tartalmaz. (Supralibrosa: G L S.) A riomfalvi LEONARD HERMANN (1567–1605) Odera-Frankfurtban (1591–1596) peregrinált, ott szerzett doktori címet, Szebenben (1598) volt rektor, majd Szentersébeten (1599–1605) lelkipásztor.⁴⁰ Könyvtárából 18 reformátori munka maradt fenn 10 kötetben. (Supralibrosa: L H.) Mindhárom gyűjteményrész sajátja, hogy elsősorban helvét teológusok munkái találhatók meg benne, közülük is kiemelkedik Rudolf Gwalther: Hermann könyvtárából tizennégy, Langéból tíz, Schirferéből hét bibliakommentárja maradt ránk.⁴¹

A berethalmi BERNHARD JACOBINUS (1530 k.–1602) Wittenbergben (1564) peregrinált, Felsőidecsen (1573 k.) volt prédikátor, majd unitárius hitre tért, Kolozsváron lett kántor (1574–), kollaborátor és prédikátor. Számos alkalommal – egyházi vagy politikai ügyben – megfordult Lengyelországban.⁴² Könyvtára szétszóródott, három kötete került a látóköreinkbe Szebenben, ezek kizárólag helvét teológusok: Bullinger, Calvin, Gwalther, Lavater és Vermigli műveit tartalmazzák.

A százas nagyságrendben mérhető százsz könyvtulajdonosok mellett feltűnik számos erdélyi és partiumi magyar (református) értelmiségi, elsősorban wittenbergi diákok.

Luther Galata levélhez írott kommentárjának⁴³ végén az alábbi bejegyzés olvasható: *Liber Joan[n]is Petky fo. 1. emit a filipo an[n]o do[mi]ni 1547.* Abból a korból nem ismerünk egyetlen PETKI JÁNOS nevű értelmiségit vagy főembert sem (az azonos nevű kancellár 1572-ben született, felmenői között nincs János nevű⁴⁴).

38 Wagner: *Pfarrer* 98.

39 Uo. 121.

40 Uo. 78.

41 A jelenségre felhívja a figyelmet Dankanits Ádám is. DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974, 44–46.

42 Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 33.

43 LUTHER, Martin: *In epistola S. Pauli ad Galatas commentarius*, Vitebergae, [Johannes Lufft], 1538 –VD16 B 5082. Jelzete: V I 808.

44 KÓVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, Barráné és Stein bizománya, 1854, 204.

Az eladó éppen olyan rejtélyes: Wittenbergben Melanchthont gyakran emlegették keresztnevéen (lásd a „filippista” megnevezést), időnként maga is „manu Philippi”-ként írt alá.

ALBANI CSIRKE GYÖRGY Debrecenből ment Bécsbe (1552–1553–?), majd Wittenbergbe (1559–1561) tanulni, utóbbi helyen Melanchthon házában lakott. 1564-ben a Magyar Kamara titkáráként Erdélybe, majd Konstantinápolyba ment követségbe, az Oszmán Birodalom fővárosában halt meg 1565-ben.⁴⁵ Wittenbergi kapcsolatrendszerének bizonyítéka az a kolligátum,⁴⁶ amelyet Matthias Gunderamus (1529–1564) a wittenbergi egyetem filozófia karának tanára (1553–1560), dékánja (1559–1560), majd creilheimi lelkész és szuperintendens (1560–1564), Lukas Cranach unokatestvére⁴⁷ ajándékozott neki.

A 16. század végéről három erdélyi esperes wittenbergi könyvbeszerzése lapult a gimnázium polcain: DEBRECENI TANKÓ MIKLÓS gyulafehérvári rektor⁴⁸ 1589-ben GEMMEUS MÁTÉ alvinci lelkésznek és fehérvári esperesnek⁴⁹ ajándékozta Bèzenek az 1586-ban az elzászi Montbéliard-ban tartott lutheránus–kálvinista kollokviumról írott vitairatát,⁵⁰ amelyet feltételzésünk szerint még wittenbergi tanulmányai idején, 1588-ban vásárolt. Musculus zsoltárkommentárja⁵¹ a 16. század utolsó évtizedében kerülhetett PAKSI JÁNOS magyarói (1587) és marosszentkirályi (1599–1600. jún. 26. mh.) lelkész, marosi esperes⁵² birtokából BARANYAI PETERDI ANDRÁS mezőszavai (1593) lekipásztoréba.⁵³ 1592-ben – wittenbergi (1592) vagy heidelbergi (1592) tanulmányai idején – KÁLLAI MÓZES későbbi mezőtelegi (1597–?) és felvinci (?–1632–?) lekipásztor, enyedi esperes⁵⁴ beköttette Bèze Újszövetség-magyarázatát.⁵⁵ A kötetet 1632-ben Csulai György későbbi erdélyi püspöknek ajándékozta.

45 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 86.

46 MELANCHTHON, Philipp: *Formae praecationum piarum*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 – VD16 M 2342 + MELANCHTHON, Philipp – GUNDERAMUS, Matthias: *Oratio de ecclesia Christi*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 – VD16 M 3776 + PRAETORIUS Abdias: *De phrasibus ebraeis commentariolus*, Vitebergae, Johannes Lufft, 1561 – VD16 P 4617 + MAJOR, Georg: *Enarratio trium insignium psalmodum*, Witebergae, Johannes Lufft, 1559 – VD16 M 2032. Jelzete: V I 1004–1006.

47 <https://rag-online.org/datenbank/abfrage.p/0.m/embed.v/viewer.p%7C17%7C4%7Cobject%7C46-2237666> – 2025. március 2-i megtekintés.

48 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 126–127.

49 Uo. 145.

50 BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars altera*, Genevae, Johannes le Preux, 1588 – GLN-3293 + Uő: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars prior, editio secunda*, Genevae, Johannes le Peux, 1588 – GLN-3292. Jelzete: V II 19.

51 MUSCULUS, Wolfgang: *In sacrosanctam Davidis psalterium commentarii*, Basileae, [Joannes Hervagius, 1551] – VD16 ZV 1677. Jelzete: V III 3.

52 EBER, Paul: *Calendarium historicum*, Vitebergae, Johannes Crato, 1573 – VD16 E 20. Lelőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum fiókkönyvtára Hung XIII. 62. p. 217.

53 SZABÓ T. Attila: Levéltári adatok XIV – XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez, *Református Szemle* 33(1940/12), 186.

54 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 158.

55 BÈZE, Théodore de: *Testamentum novum cujus graeco contextui respondent interpretationes duae. 4a ed.*, [Genevae, Jacques Chouet – Henri Estienne], 1588 – GLN-3297. Jelzete: V III 532.

A 16. századi könyvtulajdonosok között továbbá számos partiumi és hódoltsági lelkipásztort találtunk. SZEGEDI GERGELY debreceni lelkész⁵⁶ 1559-ben kapta ajándéka Calvin Ézsaiás, illetve a tizenkét kisprófeta könyvéhez írott kommentárjainak kolligátumát.⁵⁷ KOPÁCSI GYÖRGY drávaszögi peregrinus, aki 1576-ban lelkipásztorként vett részt a hercegszőlősi zsinaton,⁵⁸ 1564-ben Melanchthon és Chyträus műveinek kolligátumát⁵⁹ szerezte be. MISKOLCZI CSULYAK JÁNOS sátoraljaújhelyi (1567–1572) rektor, tolcsvai (1572–1578) és olaszliszkai (1578–1584 mh.) lelkipásztor Wittenbergből hozta haza 1567-ben⁶⁰ Musculus egyháztörténeti szöveggyűjteményét.⁶¹ DERECSKEI JÁNOS felsővadászi lelkipásztor 1573-as wittenbergi tartózkodása idején⁶² köttette egybe Luther és Bullinger prédikációs köteteit.⁶³ TÚRI CZAKÓ JAKAB váradi prédikátor⁶⁴ 1566-ban Calvin Józsue könyvéhez írott kommentárját, az 1570-es években Calvin és Gwalther egy-egy művének kolligátumát birtokolta.⁶⁵ KÁROLYI JÁNOS porcsalmi (1588), csegöldi (1590), rozsályi (1591–1593), és bükkábrányi (1594) lelkipásztor 1576-ban Wittenbergben vásárolta meg⁶⁶ Bullinger *Sermonum*ának és Musculus *Loci communes*ének kolligátumát.⁶⁷

Találtunk olyan köteteket is, amelyek gazdájuk itthoni működésének kizárólagos bizonyítékai. Köttető tulajdonosaikat ismerjük ugyan a wittenbergi egyetem, illetve magyar bursa beiratkozási anyakönyvéről, ám további életrajzi adatokkal nem rendelkezünk róluk. BATIZI ISTVÁN 1551-ben iratkozott be a reformáció fővárosának egyetemére,⁶⁸ a következő évben két Luther-kommentárt köttetett egy-

56 Életrajzát lásd: Bucsay Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*, Budapest, Balás László, 1945.

57 CALVIN, Jean: *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-416 + Uő: *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-433. Jelzete: V III 611–612.

58 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 179.

59 MELANCHTHON, Philipp: *Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis*, Lipsiae, Johannes Rhamba, 1563 – VD16 M 3933 + CHYTRÄUS, David: *Regulae vitae*, Lipsiae, [Petrus Sickius], 1563 – VD16 C 2739 Jelzete: V I 1920–1921.

60 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 194.

61 MUSCULUS, Wolfgang: *Ecclesiasticae historiae auctores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1562 – VD16 E 4281. Jelzete: V III 545.

62 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 131.

63 LUTHER, Martin: *Thesaurus explicationum*, Francofurti, Thomas Rhebartus et Sigismundus Feierabent, 1566 – VD16 L 3512 + BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699. Jelzete: V III 242–243.

64 Életrajzát, illetve a halál körüli vitás kérdéseket lásd: Szabó: *Coetus Ungaricus*, 265–266.

65 Ósz: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, 41–42.

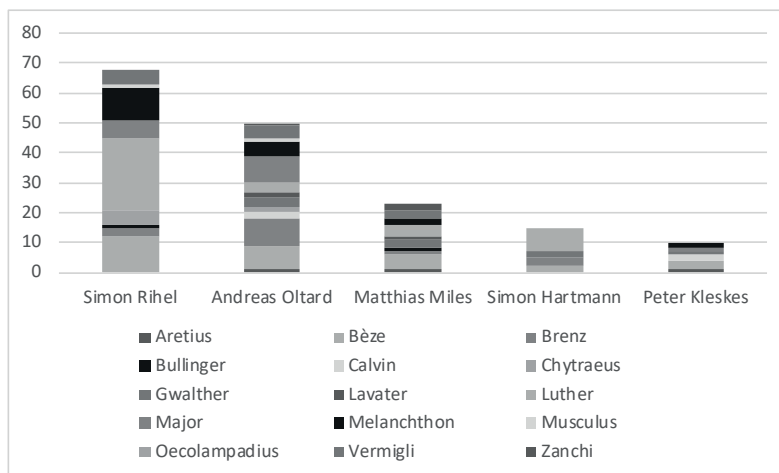
66 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 164.

67 BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699 + MUSCULUS, Wolfgang: *Loci communes sacrae theologiae*, Basileae, officina Hervagina, 1573 – VD16 M 7295. Jelzete: V III 780–781.

68 Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 252.

be.⁶⁹ BUDAI BORBÉLY JÁNOS 1587-ben, második wittenbergi tartózkodása idején⁷⁰ vásárolta Chemnitz és Lavater egy-egy művét.⁷¹

Az állomány közel harmada a 17. században került a Kárpát-medencébe. A 17. századi könyvtulajdonosok részletes bemutatása túlmutatna jelen írás keretein, így a legjelentősebbeket, a szebeni könyvtár öt 17. századi gyaraptóját említjük. Peter Rihel szebeni lelkipásztor még diákkorában, az 1660-as pestisjárvány idején elhunyt fia, Simon 425 kiadványt adott iskolájának,⁷² ebből 68 esett vizsgálódásunk körébe. Ugyanebben az évben Andreas Oltard szebeni lelkész 533 nyomtatványt tartalmazó könyvtárát is megörökölte a gimnázium. A tékában három lelkész-generáció könyvbeszerzései érhetőek tetten.⁷³ Matthias Miles szász történetíró⁷⁴ gyűjteményéből pedig 23 reformátori munka került Szebenbe, Simon Hartmann nagykapusi (1621–1627), kissinki (1627–1628) és muzsnai (1628–1639) lelkipásztoréból⁷⁵ 15, Peter Kleskes szebeni prédikátoréból (1653–?)⁷⁶ pedig tíz. Kleskes kivételével mindenik gyűjteményben a lutheránus szerzők vannak túlnyomó többségben, jelezvén, hogy a 17. század közepére az erdélyi szászok leszámoltak a „kriptokálvinizmussal”. (Lásd az alábbi ábrát.)

69 LUTHER, Martin: *In Esaïam prophetam scholia*, Tubingae, [Ulrichus Morhardus], 1546 – VD16 L 4987 + Uő: *De novissimis verbis Davidis commentatio*, Lipsiae, valentinus Papae, 1550 – VD16 L 7166. Jelzete: V I 1928–1929.

70 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 106.

71 CHEMNITZ, Martin: *Doctrinae Jesuitarum praecipua capita*, Le Rochelle, Theophilus Regius, 1584 + LAVATER, Ludwig: *De de spectris, lemuribus*, Genevae, Eustathius Vignon, 1580 – GLN-2812. Jelzete: V I 1812–1813.

72 Gündisch-Nägler: Die Bücherei ... Petrus Rihelius (1648) und seiner Söhne, 41–62.

73 Gündisch-Nägler: Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrens Andreas Oltard, 121–143.

74 Életrajzát lásd: Szabó-Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 181.

75 Wagner: *Die Pfarrer*, 197.

76 Uo. 221.

Erdély legnagyobb 16. századi könyvgyűjteményének reformátori munkái tovább árnyalják a 16. századi erdélyi reformációról alkotott képünket. Az 1550-et megelőző időszakban a Kárpát-medence keleti tájaira került kötetek – mint a hazai reformáció elsődleges bizonyítékai és forrásai – számos új kutatási irányt nyitnak. Az 1550–1560 között robbanásszerűen megnövő beszerzések jelzik a 40-es évek alapozó munkájának eredményességét, illetve első jelei az addiginál jóval népesebb hazai „tudós”, könyvtárát gyűjtő prédikátorcsoport megjelenésének. A reformáció századának utolsó három évtizedében a hazai peregrinusok többnyire a helvét hitű szerzők műveit vásárolták és hozták Erdélybe, jelezvén hogy mind a szász, mind a magyar superintendenciában megvolt az esély az ún. „második reformációra”, a reformáció svájci irányának elfogadására – végül ez csak a magyar eklézsiákban következett be időtállóan. Az egyes kötetek részletes vizsgálata segít feltárni tulajdonosaik életrajzának fehér foltjait, illetve szellemi profiljukat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars altera*, Genevae, Johannes le Preux, 1588 – GLN-3293
- BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars prior, editio secunda*, Genevae, Johannes le Peux, 1588 – GLN-3292. Jelzete: V II 19.
- BÈZE, Théodore de: *Testamentum novum cujus graeco contextui respondent interpretationes duae. 4a ed.*, [Genevae, Jacques Chouet – Henri Estienne], 1588 – GLN-3297. Jelzete: V III 532.
- BRENZ, Johannes: *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... homiliis explicatum*, Petrus Frentius et Petrus Brubach, Halae 1545 – VD16 B 7598
- BRENZ, Johannes: *Evangelion, quod inscribitur secundum Johannem undecim posteriora capita homiliis explicatum*, Petrus Frentius, Halae, 1548 – VD16 B 7599. Jelzete: V III 0470.
- BRENZ, Johannes: *In evangelii, quod inscribitur secundum Lucam duodecim posteriora capita homiliae*, Petrus Brubach, Francoforti, 1540 – VD16 B 7730. Jelzete: V III 1016.
- BRENZ, Johannes: *In Exodum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Halae, 1544 – VD16 B 7747
- BRENZ, Johannes: *In Leviticum Librum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Francoforti, 1542 – VD16 B 7756
- BRENZ, Johannes: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7761
- BRENZ, Johannes: *In prophetam Amos expositio*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7699. Jelzete: V III 0143–145.
- BRENZ, Johannes: *Iob cum piis et eruditis commentariis*, [Petrus Frentzius], Halae 1546 – VD16 B 3081
- BUCSAY Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*, Budapest, Balás László, 1945.

- BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699. Jelzete: V III 242–243.
- BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699
- CALVIN, Jean: *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-416.
- CALVIN, Jean: *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-433. Jelzete: V III 611–612.
- CHEMNITZ, Martin: *Docrinae Jesuitarum praecipua capita*, Le Rochelle, Theophilus Regius, 1584
- CHYTRÁUS, David: *Regulae vitae*, Lipsiae, [Petrus Sickius], 1563 – VD16 C 2739. Jelzete: V I 1920–1921.
- DĂMBOIU, Daniela: *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVIII*, Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2008, 219.
- DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974, 44–46.
- EBER, Paul: *Calendarium historicum*, Vitebergae, Johannes Crato, 1573 – VD16 E 20. Lelőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum fiókkönyvtára Hung XIII. 62. p. 217.
- ERASMUS, Desiderius: *In evangelium Marci praphrasis*, [Nürnberg, Johann Petreius, 1525] – VD16 E 3071 + Uő: *Paraphrasis in Evangelium secundum Ioannem*, Basileae, Ioannes, Frobenius, 1523 – VD16 E 3344
- GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrens Andreas Oltard (1660) und seiner Familie, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1994/2), 121–143.
- GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Rihelius (1648) und seiner Söhne, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 15(1992/1), 41–62.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr (1585), in: Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1987, 340–350.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet (1537–1607), *Korrespondenzblatt des Arbeitskreis für Siebenburgische Landeskunde* 4(1974), 32–51.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bücherei des Hermannstädter Ratsherrn Johannes Bayer, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 13(1990/1), 23–34.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet 32–51.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens, Matthias Schiffbäumer (1547–1611), *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 15(1977/3), 463–478.
- GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 351–362.
- GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicaeus. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Siebenbürgens, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 257–274.

- KISCH, Gustav: Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxenburgischen Mundart nebst siebenbürgisch-niederrheinischem Orts- und Familiennamenverzeichnis sowie einer Karte zur Orientierung über die Urheimat der Siebenbürger Deutschen, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 33(1905–1906/1–4).
- KOHNLE, Armin – KUSCHE, Beate: *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg 1502 bis 1815/17*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2016, 236–246.
- KÓVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, Barráné és Stein bizománya, 1854, 204.
- LAVATER, Ludwig: *De de spectris, lemuriibus*, Genevae, Eustathius Vignon, 1580 – GLN-2812. Jelzete: V I 1812–1813.
- LUTHER, Martin: *De novissimis verbis Davidis commentatio*, Lipsiae, valentinus Papae, 1550 – VD16 L 7166. Jelzete: V I 1928–1929.
- LUTHER, Martin: *In epistola S. Pauli ad Galatas commentarius*, Vitebergaeven, [Johannes Lufft], 1538 –VD16 B 5082. Jelzete: V I 808.
- LUTHER, Martin: *In Esaïam prophetam scholia*, Tubingae, [Ulrichus Morhardus], 1546 – VD16 L 4987
- LUTHER, Martin: *In Oseam prophetam annotationes*, [Basel, Thomas Wolffius,] 1526 – VD16 B 3846 – Jelzete: V I 2365–2367.
- LUTHER, Martin: *Thesaurus explicationum*, Francofurti, Thomas Rhebartus et Sigismundus Feierabend, 1566 – VD16 L 3512
- MAJOR, Georg: *Sexta et ultima pars homeliarum in Epistolas*, Witebergae, Joannes Lufft, 1563 – VD16 M 2043. Jelzete: V I 172.
- MELANCHTHON, Philipp – GUNDERAMUS, Matthias: *Oratio de ecclesia Christi*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 – VD16 M 3776
- MELANCHTHON, Philipp: *Definitiones multarum apellationum, quarum in ecclesia usus est*, Witebergae, [Haeredes Petri Seitzii], 1554 – VD16 M 2929.
- MELANCHTHON, Philipp: *Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis*, Lipsiae, Johannes Rhamba, 1563 – VD16 M 3933
- MELANCHTHON, Philipp: *Formae praecationum piarum*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 –VD16 M 2342
- MELANCHTHON, Philipp: *Loci praecipui theologici*, Lipsiae, haeredes Valentini Papae, 1559 – VD16 M 3662: Jelzete: V II 461.
- MUSCULUS, Wolfgang: *Ecclesiasticae historiae autores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1562 – VD16 E 4281. Jelzete: V III 545.
- MUSCULUS, Wolfgang: *In sacrosanctam Davidis psalterium commentarii*, Basileae, [Joannes Hervagius, 1551] – VD16 ZV 1677. Jelezete: V III 3.
- MUSCULUS, Wolfgang: *Loci communes sacrae theologiae*, Basileae, officina Hervagina, 1573 – VD16 M 7295. Jelzete: V III 780–781.
- NÄGLER, Doina: A Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben. Aetas 8(1993/3).

- ÓSZ Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 47.
- PRAETORIUS Abdias: *De phrasibus ebraeis commentariolus*, Vitebergae, Johannes Lufft, 1561 – VD16 P 4617 + MAJOR, Georg: *Enarratio trium insignium psalmorum*, Wittebergae, Johannes Lufft, 1559 – VD16 M 2032. Jelzete: V I 1004–1006.
- PRAETORIUS, Abdias: *De iustificatione explicatio et confessio*, Francofordiae, [Johann Eischorn], 1563 – VD16 P 4603
- SZABÓ András: *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 28–31.
- SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992, 360.
- SZABÓ T. Attila: Levéltári adatok XIV —XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez, *Református Szemle* 33(1940/12), 186.
- WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1998, 90.
- ZIMERMANN, Franz: Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberamte und Notare, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 19(1884/3), 537–539.

*Forgács Hajnalka*¹

POSSESSORBEJEGYZÉSES BIBLIAKIADÁSOK ÉS BIBLIAMAGYARÁZATOK
AZ ORSZÁGGYŰLÉSI KÖNYVTÁR GHYCZY-GYŰJTEMÉNYÉBEN

ABSTRACT

Bible editions and Bible commentaries with possessors' inscriptions in the Ghyczy collection of the Library of the Hungarian Parliament

The library of the noble family of Ignác Ghyczy (1799–1870), a Member of Parliament and avid book collector from Komárom, contains works on political science, jurisprudence, history, geography, economics, theology, military science, literature and fiction, published in Hungarian, German, French and Latin in the 18th and 19th centuries. The collection is also rich in pastoral literature, Bible editions and commentaries. This study will present editions and commentaries from the Ghyczy collection that contain possessors' inscriptions by their former owners. I will also attempt to trace the path of these volumes to the Ghyczy collection, and describe their possible role in the lives of the Ghyczy family, Ignác Ghyczy, and the former owners. Before presenting the individual volumes, I will briefly introduce the history of the Ghyczy family, Ignác Ghyczy's career, the history of the Ghyczy collection, and the development of Ignác Ghyczy's religious literacy.

Keywords: history of culture, library history, Ghyczy collection, Bible editions, Bible commentaries

BEVEZETÉS

A tanulmányban olyan bibliakiadásokat és bibliamagyarázó köteteket mutatok be az Országgyűlési Könyvtár Ghyczy-gyűjteményéből, amelyekben possessor-bejegyzés található. A tanulmány e kötetek gyűjteményhez vezető útjának felrajzolására, valamint a Ghyczy család, Ghyczy Ignác, illetve a korábbi tulajdonosok

1 Forgács Hajnalka könyvtáros, Országgyűlési Könyvtár, doktorandusz hallgató, Szegedi Tudományegyetem. Kutatási területe: 19. századi művelődéstörténet, könyvtártörténet.
forgacs.hajnalka@parlament.hu

életében betöltött lehetséges szerepének bemutatására is vállalkozik. Az egyes kötetek ismertetése előtt röviden felvázolom a família és a gyűjtemény történetét, valamint Ghyczy Ignác pályaképét, vallási műveltségének alakulását.

A GHYCZY CSALÁD TÖRTÉNETE

Az assa- és ablanckürti Ghyczy család neve a Veszprém vármegye északi részén található Gic helységből származik, amely terület a kezdetektől a 16. század végéig a birtokukban állt. A „Ghyczy család az egyik legrégebbi magyar nemesi család”² – már a 13. századból rendelkezünk róluk levéltári adatokkal.³ Nagy Iván a família tagjai közül elsőként Móríczt fiait, Mártont és Bertalant említi meg, akik 1244-ben elvesztették Gych nevű földjüket, és uralkodói elmarasztalásban részesültek.⁴ A család leszármazási tábláját Ghyczy Lénárttal indítja. Nem nevezi meg pontosan azt a dátumot, amikor nemességet kaptak, csak azt, hogy I. Miksa magyar király az 1564. december 4-én kelt oklevelében megerősítette nemességében Ghyczy Lénárt gyermekeit: Györgyöt, Oláh Miklós esztergomi érsek érsekújvári kapitányát; János váradi kapitányt és erdélyi gubernátort; Farkas stenisnáci várkapitányt; illetve az elhunyt Ghyczy Józsa gyermekeit, Istvánt, Pált és Annát; valamint Ghyczy Lászlót, Annát és Katalint.⁵ A nemesség megerősítésénél Kempelen Béla még Zsuzsannát is megemlíti. A 16. században a család adományként megkapta a Nyitra megyei Assakürt és Ablanckürt települést I. Ferdinándtól – ekkor vették fel ezeket az előneveket. Kempelen Béla azzal egészíti ki Nagy Iván adatait, hogy a família több alkalommal, és „különböző helységekre nyert királyi és nádori adományt”⁶ Nyitra, Bars, Esztergom és Bereg vármegyében. Nemességük e területeken kívül más vármegyékben is kihirdetésre került. Többen töltöttek be közülük előkelő megyei tisztségeket Nyitra és Komárom vármegyében:⁷ országgyűlési követek, királyi tanácsosok, országbírák, fő- és alispánok, főkapitányok voltak. A család korábban az evangélikus vallást követte, ám a 18. században – Mária Terézia alatt – Ghyczy Gáspár (1720–1780), Ghyczy Ignác apai nagyapja révén a római katolikus vallásra tértek át.⁸

2 RYBÁR Olivér: Kiegészítések a Cholnoky család történetéhez – Cholnoky Jenő anyai ági rokonsága, *Veszprémi Szemle* 25(2023/3), 46–62, 58.

3 KEMPELEN Béla: Ghyczy, in: Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*, IV. kötet, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912, 314.

4 NAGY Iván: Ghyczy család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Negyedik kötet, Pest, Beimel J. – Kozma Vazul, 1858, 386–402, 386.

5 NAGY Iván: Ghyczy család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Negyedik kötet, Pest, Beimel J. – Kozma Vazul, 1858, 386–402, 388, 391.

6 KEMPELEN Béla: Ghyczy, in: Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*, IV. kötet, Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912, 314.

7 RYBÁR Olivér: Kiegészítések a Cholnoky család történetéhez – Cholnoky Jenő anyai ági rokonsága, *Veszprémi Szemle* 25(2023/3), 59.

8 NAGY Iván: Ghyczy család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, Negyedik kötet, Pest, Beimel J. – Kozma Vazul, 1858, 386–402, 402.; SZIGETI István, „Ha-

GHYCZY IGNÁC PÁLYAKÉPE

Ghyczy Ignác komáromi könyvgyűjtő, országgyűlési képviselő volt. A Győri Királyi Jogakadémián folytatott jogi tanulmányokat, majd 1822-ben ügyvédi vizsgát tett. Pályáját a bábolnai kincstári uradalom ügyészeként kezdte,⁹ 1825-től az Esterházyak tatai uradalmi gazdatisztje,¹⁰ 1827-től gróf Esterházy Miklós tatai, gesztési és mezőlaki uradalmának prefektusa volt. A jelentős nagyságú birtokegyütteshez mintegy ötven község és puszta tartozott. Az 1820-as évek végétől már legtöbbször ő elnökölt a tisztiszek ülésein. Barcza Ádám igazgató lemondását követően, 1834 és 1848 között jószágigazgatói posztot töltött be.¹¹ 1848-ban lemondott a tisztségéről. Tekintélyének növekedésével és anyagi jólétének megszilárdulásával egyre élénkebben kapcsolódott be a vármegyei és az országos politikai életbe.

A tatai nemzetőrök századosaként részt vett az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcban, majd a schwechati csata után, 1849-től címzetes kormánytanácsosként kapott megbízást István és József főherceg magyarországi uradalmainak „czélszerű igazgatására”¹² 15 évi kötelezettséggel.¹³ 1864-ben nyugdíjba vonult. 1865-től,¹⁴ illetve 1869-től – 1870-ben bekövetkezett haláláig – a tatai kerület országgyűlési képviselője volt.

Kiemelkedő színvonalú szakképzettséggel és szakirodalmi tájékozottsággal, széles körű olvasottsággal rendelkezett. A korabeli közélet népszerű szereplője volt, jellemét Szuborits Antal királyi tanácsos így dicsérte levelében: „Ő Fensége csak tanuságot lát arra, hogy olly férfiúval van dolga, kinek tiszta jellemében bátran megbízhatik [...]”.¹⁵ A főhercegi méltatás példás életére és magaviseletére, tántoríthatatlan hűségére, fáradhatatlan szorgalmára és igyekezetére tér ki.¹⁶

Több életrajzi összefoglaló és nekrológ emelte ki érdemeit. *A Pallas nagy lexikona* szerint „[...] a korabeli társadalom egyik legtiszteltebb alakjai közé tartozott.”¹⁷ Az *Igazmondó* című lap így méltatta személyét halálhírének közlésekor: „A haza

zámnak hasznos polgárja kívánok lenni”. Ghyczy Kálmán *élete és politikai pályája (1808–1888)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2012, 18.; NAGY Miklós: A Ghyczyek a magyar nemzet történelmében, *Turul*, 43(1929), 11–69, 28.

9 [s. n.]: Ghyczy Ignác, in: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*, Első kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 595–596, 595.; [s. n.]: Ghyczy Ignác, in: Szinnyi József, *Magyar írók élete és munkái*, III. kötet, Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894, 1200–1201, 1200.

10 [s. n.]: Ghyczy Ignác, in: MARKÓ László (főszerk.): *Új magyar életrajzi lexikon*. II., Budapest, Magyar Könyvklub, 2001, 1011.

11 MNL OL P 185 MF 31715 X 9314 Esterházy család levéltárai, Dominium Gesztos, Ghyczy Ignác feljegyzése, 1831. fol. 106r

12 MNL OL P 293 1. tétel 28. doboz. Feljegyzés Ghyczy Ignác kinevezéséről, é. n. fol. 1r

13 MNL OL P 293 1. tétel 27. doboz. Ghyczy Ignác kinevezése, 1849. fol. 28r–v

14 MNL OL P 293 1. tétel 27. doboz. A tatai választókerület követválasztási jegyzőkönyve, 1865. fol. 5r–34v

15 MNL OL P 293 1. tétel 27. doboz. Szuborits Antal levele Ghyczy Ignáchoz, 1849. fol. 44r

16 MNL OL P 293 1. tétel 28. doboz. Feljegyzés Ghyczy Ignác kinevezéséről, é. n. fol. 1r

17 BLS. [BALÁCS Árpád]: Ghyczy Ignác, in: *A Pallas nagy lexikona*, VIII. kötet, Budapest, Pallas, 1894, 10–11, 11.

egy hű fiát, a szabad eszmék egy megedzett harczost, övéi egy gondos családapát vesztettek benne.”¹⁸ A *Századok*ban megjelent „Gyászír” így búcsúzott tőle: „A magyar tudományosság egy igaz barátját, a haza egy hű és jeles fiát vesztette el benne.”¹⁹ A *Hazánk s Külföld* Ghyczyre mint „a legműveltebb és legjobb hazafiak egyiké”-re emlékezett, aki „Typusa egy ó-kori táblabírónak, de ki folyvást haladt az új műveltséggel. Szerette és nagyon olvasta az irodalom jobb termékeit.”²⁰ A *Fővárosi Lapok* szintén méltatta olvasottságát: „[...] patriarchális alak, újkori műveltséggel, ki irodalmunk legmagvasabb termékeinek is mindig buzgó pártolója és olvasója volt.”²¹ A *Szegedi Híradó* feddhetetlen jellemét és „tisztá honfiú”²² lelkületét emelte ki.

GHYCZY IGNÁC GYŰJTEMÉNYE

Ghyczy Ignác halála után két évvel, 1872-ben, közel tizennégyezer kötetet számláló könyv- és hírlapgyűjteményét hat gyermeke a Képviselőházi Könyvtárnak adományozta, letéve ezzel a mai Országgyűlési Könyvtár alapjait. Gyermekei az adománylevelében mindössze annyit kértek, hogy „az átadandó könyvek kötetenként egy” [...] Atyjuk „nevét kitüntető bélyegnyomattal láttassanak el”.²³ A muzeális dokumentumok jelentős része Ghyczy Ignác alapító hagyatékából származik.²⁴

Ez a 18–19. századi, több nemzedéken keresztül gyarapított nemesi családi magánkönyvtár muzeális könyvekben és periodikumokban egyaránt gazdag. Tematikailag minden területet lefed. A gyűjtemény főként a 18. és 19. században, magyar, német, francia és latin nyelven kiadott „politikai, jogi, államtudományi, történeti, földrajzi, gazdasági, teológiai, hadtudományi, irodalomtudományi és szépirodalmi műveket tartalmaz.”²⁵

Fülöp Géza szerint a reformkorban mind több szaktudós, gyakorlati szakember, politikus és író hozott létre saját értékes szakkönyvtárat, „munkakönyvtárat”, amely a könyvgyűjtő tudományos munkáját, gyakorlati és irodalmi tevékenységét segítette, egyszersmind szépirodalmi művek és folyóiratok is helyet kaptak benne. Példaként hozza erre a könyvtártípusra a szakemberek közül Ghyczy Ignác jószág-

18 [s. n.]: [Gyászjelentés], *Igazmondó* 3(1870/19), [133.]

19 [s. n.]: Gyászír, *Századok* 4(1870/5), 350–351, 351.

20 [s. n.]: Egy hét története (Május 9.), *Hazánk s a Külföld* VI(1870/19), 301–303, 302.

21 [s. n.]: Fővárosi hírek, *Fővárosi Lapok*, 1870. május 6., 409–410, 410.

22 [s. n.]: † A haza egy becsületben öszült polgárát veszté, *Szegedi Híradó*, 12(1870/55). Melléklet a „Szegedi Híradó” 55-ik számához.

23 CSENDES Katalin: A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye, *Magyar Könyvszemle* 85(1969/4), [352]–361, 353.

24 VILLÁM Judit, *Az Országgyűlési Könyvtár*, Országközi séták, Budapest, Országközi Könyvkiadó, cop. 2024, 47.

25 JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: *Az Országgyűlési Könyvtár története. 1870–1995*, Budapest, Magyar Országgyűlés, 1995, 165.; VILLÁM Judit, *Az Országgyűlési Könyvtár*, Országközi séták, Budapest, Országközi Könyvkiadó, cop. 2024, 36.

kormányzó és Almási Balogh Pál orvos gyűjteményét.²⁶ Ghyczy Ignác „[...] Rendszeresen továbbképezte magát, lépést tartott a hazai és külföldi agrárirodalommal. Az uradalmi kocsiikkal hetenként Pestről és gyakran Bécsből is hozatott könyvei és folyóiratai között [...] ott voltak az egykorú gazdasági irodalom termékei is”²⁷ „[...] rendszeresen megvette magának a legújabb külföldi – főleg német nyelvű – szakkönyveket, előfizetett az agrártudománnyal vagy joggal foglalkozó folyóiratokra”.²⁸ A Képviselőház Könyvtári Bizottságának 1873. június 30-i jelentése az alábbiakat fogalmazta meg Ghyczy Ignác gyűjteményének összetételével kapcsolatban: „[...] a fennevezett könyvtár ugyan számos különböző szakot illető, de mindegyikben nagybecsű munkákat tartalmaz. Kiterjed a politikai, jogi, államtudományi, történeti, földrajzi, utazási, gazdasági, hadi, theologiai és ó-classikai irodalomra; továbbá a szépirodalomra is, s gazdag, kivált a hazai történet és politikát illető könyvekben. Kiemelendők ezek közt a ritkán és nehezen teljesen megszerezhető nagy munkák [...]”.²⁹

A családi adományozásnak köszönhetően mintegy 14.500 kötet érkezett Pestre. A Könyvtári Bizottság döntése értelmében a kötetek először a Sándor utcai Képviselőház társalgójában, ebédlőjében³⁰ és folyosóin³¹ kaptak helyet. 1886-tól a folyamatos helyhiány miatt megkezdődött a gyűjtemény nem gyűjtőköri részének különböző intézményekbe való szétosztása. A kötetek visszaszerzését később Nagy Miklós könyvtárigazgató szorgalmazta a 20. század elején.

Ghyczy Ignác műveltségét és könyvtárának sokszínűségét már a korabeli sajtó is kiemelte. A *Vasárnapi Ujság* a Ghyczy Ignácról megjelentetett nekrológban 1870-ben így méltatta a gyűjtőt és könyvtárát: „A nagy olvasottságu férfiú buzgó barátja volt az irodalomnak; figyelemmel kísérte a külföldi sajtót is, mit bizonyít hátrahagyott könyvtára, mely mint a korában eső magyar és német sajtó jelesebb termékeit magában foglaló, 15,000 kötetnél többet foglal magában”.³² Jókai Mór

26 FÜLÖP Géza: *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején a reformkorban (1772–1848)*, A könyves szakképzés füzetek 17, Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 2010, 44.

27 SZABAD György: *A tatai és gesztési Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*, Budapest, Akadémiai K., 1957, 46.

28 PÁL MÁNY Béla: Ghyczy Ignác (1799–1870), in: Für Lajos – Pintér János (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok. A–H.*, Budapest, M. Mezőgazd. Múzeum, 1987, 633–636, 634.

29 HORVÁTH Mihály – PULSZKY Ágost, A képviselőház könyvtári bizottságának jelentése a Ghyczy Ignác örökösei által adományozott könyvtár átvétele s a könyvtár felállítása tárgyában, in: *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VIII. kötet*, Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1873, 26–27, 26.

30 REDL Károly: 150 éves az Országgyűlési Könyvtár, *Parlamentum Szemle* 4(2019/1), 121–126, 123.

31 CIEGER András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. kötet. A képviselőház (1865–1918)*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021, 368.; CIEGER András: A népképviselői országgyűlések hivatali szervezete a dualizmus korában, in: Pelyach István (szerk.): *A magyar országgyűlések szolgálatában. Az országgyűlések mellett működő hivatalok története*, A magyar országgyűlések története, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2024, [111]–147, 125.

32 ...Y...Y: Ghyczy Ignác (1799–1870.), *Vasárnapi Ujság* 17(1870/20): [241]–242, [241.]

„szellemi kincsbánya”³³-ként emlékezett vissza a Ghyczy-könyvtárra 1893-ban a *Pesti Hírlap*-ban megjelent tárcájában.

Fülöp Géza a következőképpen fogalmaz a gyűjteménnyel kapcsolatban: „Ghyczy Ignác gyűjteményében pedig – aki 1848 előtt a tatai Eszterházy-uradalom korszerűen gazdálkodó jószágigazgatója volt – a kor gazdasági szakirodalmá mellett helyet kaptak irodalmi, történeti és jogi művek, továbbá a tulajdonos élénk politikai és irodalmi érdeklődése folytán reformkori hírlapok és folyóiratok is.”³⁴

GHYCZY IGNÁC VALLÁSI MŰVELTSÉGE

Ghyczy Ignác édesapja, Ghyczy Ferenc gyermekeihez házitanítókat fogadott, így a szükséges alapismereteket otthonukban sajátíthatták el.³⁵ Ghyczy Ignác később, 1812 és 1815 között a Győri Királyi Jogakadémia hallgatója lett. A bölcsészeti fakultást (facultas philosophica) 1812 és 1813 között, a jogi fakultást (facultas juridica) 1814–1815-ben végezte el.³⁶ A bölcsészeti és a jogi fakultás egymásra épült, és két-két évet vett igénybe. Ghyczy Ignác intézményes képzése a II. Ratio Educationis időszaka alá esett, amikor a bölcsészeti fakultás feladata az önálló pályákra való képesítés, valamint a jogi, hittudományi vagy orvosi kari tanulmányokra való előkészítés volt.³⁷ A rendelet az I. Ratio Educationisszal szemben a humán műveltség átadására helyezte a hangsúlyt, csökkentve az oktatandó természettudományok számát.³⁸ A II. Ratio Educationis bevezetése után a bölcsészeti fakultáson oktattak hittant – e tárgyat a két bölcsészeti évfolyam együtt hallgatta³⁹ –, valamint rendkívüli tárgyként görög nyelvet. A magyar nyelvet mindkét karon tanították.⁴⁰ A Győri Királyi Jogakadémia irányultsága és szellemisége katolikus volt, a vallás-tan több helyen a legfontosabb tantárgyként kapott említést.⁴¹ „Az akadémián tanuló ifjakat mindenekelőtt a keresztény hit, a katolikus egyház parancsai és dog-

33 JÓKAI Mór: Hatvanhárom év előtti diétai referáda. A »Pesti Hírlap« eredeti tárcája, *Pesti Hírlap*, 1893. május 7., 2–4, 2.

34 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Irodalomtörténeti könyvtár 33, Budapest, Akadémiai Kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1978, 183–184.

35 SZIGETI István: „Házának basznos polgárja kívánok lenni”. *Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2012, 23.

36 JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1719–1852*, Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017, 248.

37 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 28.; JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1719–1852*, Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017, 16.

38 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 28.

39 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 28.

40 JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1719–1852*, Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017, 15–16.

41 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 28.

mái, valamint a vallásos szertartások ismeretére kellett oktatni”,⁴² a mindennapi életben is jól hasznosítható módon.

A II. Ratio Educationis rendelkezése szerint a jogi karon az első év első félévében egyházi köz- és magánjogot tanítottak.⁴³

A Jogakadémia nagy hangsúlyt fektetett a vallási élet kereteinek biztosítására. Az intézmény diákjai hittant és szentbeszédet hallgattak vasárnap és ünnepnapokon reggel és délután, hétköznapokon pedig az arra rendelt időben misét és litániát.⁴⁴ Részt vettek az egyházi körmeneteken. Vasárnapokon és ünnepnapokon zenés diákmiséket tartottak.⁴⁵

A Győri Királyi Jogakadémia alapvetően katolikus intézmény volt. A 19. század első felében a hallgatók közel 87%-a római katolikus vallású volt, arányuk a bölcsészeti fakultáson volt a legmagasabb: meghaladta a 94%-ot. A csak jogi fakultáson tanulók esetében ez az arány 77%-ra csökkent.⁴⁶ Győr vármegyében a 16–17. századtól állandó volt a protestánsok jelenléte. A jogakadémia ajtaja is nyitva állt a római katolikustól eltérő felekezetű és vallású hallgatók előtt, a protestáns diákok megfelelő tanulmányi eredmény és sikeres felvételi vizsga esetén felvételt nyertek.⁴⁷ A 19. század első felében 4,78% evangélikus és 1,5% református felekezetű hallgató látogatta az intézményt.⁴⁸

Az iskolai tanulmányok befejeződésével jelentős szerephez jutott az önképzés lehetősége Ghyczy Ignác, mint gazdatiszt életében is, hiszen az arisztokrata munkaadók támogatták tisztjeik ez irányú törekvéseit. A tisztai alkalmazottak használhatták munkaadóik főnemesi könyvtárát, illetve az arisztokraták külön is rendeltek könyveket a részükre.⁴⁹

BIBLIAFORDÍTÁSOK ÉS BIBLIAMAGYARÁZATOK A GHYCZY-GYŰJTEMÉNYBEN

A Ghyczy-gyűjtemény eredeti összetétele szempontjából a Ghyczy Ignác könyvgyűjtő által elkészített, „Catalogus Librorum” címet viselő autográf könyvtári katalógus a leghitelesebb és legfontosabb forrás. A systematicus (szakrendi) kata-

42 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 28.

43 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 30.

44 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 30., 47.

45 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 47.

46 JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1719–1852*, Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017, 38.

47 BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2011, 47.

48 JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1719–1852*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017, 39.

49 VÁRI András: Az agrárértelmiség helyzete a 19. század első felében, *Szociológiai Szemle*, 12(2002/2), [59]–76, 66.

lógusban a teológia „XIII. Theologia”⁵⁰ címmel külön fejezetet képez. Az alábbiakban olyan bibliafordításokat és bibliamagyarázatokat mutatok be a gyűjteményből, amelyek tulajdonosi bejegyzéseket tartalmaznak.

Luther-Biblia

Az első vizsgált kötet a Luther-Biblia,⁵¹ amely 1569-ben jelent meg Wittenbergben, Hans Lufft nyomdájában. Luther Márton 1521-ben kezdte el a Biblia németre fordítását, az Újtestamentum 1522-ben jelent meg, a Biblia teljes szövegével pedig 1534-re készült el.⁵² A fordítás jelentős szerepet játszott a német nyelv modern formájának megszilárdulásában.⁵³ Hans Lufft wittenbergi nyomdász még 1534-ben könyvművészeti igényességgel jelentette meg a művet. Kétéves előkészítés után született mesterművével a wittenbergi reformáció nyomdászata azt a csúcspontot érte el, ahonnan megkezdődött a teljes népnyelvű bibliai szöveg általános terjedése.⁵⁴ Az Országgyűlési Könyvtárban található kötet egy későbbi kiadás, kapcsos bőrkötésben van. Csonka példány: a címlap és a 322. oldal utáni levelek (Jel 17–22) hiányoznak. A kötet elején kézírással írt címlap található, amelyen a kiadás éve tévesen, 1549-ként szerepel. „Az impresszum hiányában a Die Propheten alle Deudsch D. Mart. Luth. Begnadet mit Kurfürstlicher zu Sachsen Freiheit. – Wittemberg [Wittenberg] : Gedruckt durch Hans Lufft, 1569) feliratú belső címlap alapján datálható a kötet.”⁵⁵ A „Ghyczy Ignác 1872” körpecsét az előzéklap verzőjén található. A possessorbejegyzés – amely szintén az előzéklap verzőjén olvasható – a következő: „Vincetii Ordody 1831 Jó szolga bíró”. A kötet margináliát tartalmaz: egy kézírással írt latin nyelvű római katolikus imát (Tantum ergo Sacramentum). Ebből arra következtethetünk, hogy egyik tulajdonosa római katolikus vallású volt, ám az ima bejegyzője az íráskép alapján nem Ordody Vince. Az egykori tulajdonos, Ordody Vince (1797–1873) – aki a tulajdonosi bejegyzés idején, 1824. november 26. és 1832. május 29. között Komárom vármegye udvardi járásának főszolgabírája⁵⁶ – Ghyczy Ignác sógora volt, Mária nevű

50 [GHYCY Ignác]: *Catalogus Librorum*, [s. l.], [s. n.], [s. a.], [338]–344. OGYK raktári jelzet: A1/1:2

51 Biblia, das ist, die gantze Heilige Schrifft Deudsch Mart. Luth. Begnadet mit Kurfürstlicher zu Sachsen Freiheit. – Wittemberg [Wittenberg] : Gedruckt durch Hans Lufft, 1569.

52 BARBIER, Frédéric: *A könyv története*, Osiris kézikönyvek, Budapest, Osiris Kiadó, 2006, 151.

53 PORTER, Stanley E.: Language and translation of the New Testament, in: Rogerson, J. W. – Lieu, Judith M. (eds.): *The Oxford handbook of biblical studies*, Oxford [etc.], Oxford University Press, cop. 2006, [184]–210, 202.

54 LÜLFING, Hans: Lufft, Hans, in: *Neue Deutsche Biographie*, Fünftehnter Band, Berlin, Duncker & Humblot, 1987, 493–495, 494.

55 S. Sz. [SERFŐZŐ Szabolcs]: Luther-Biblia, in: Pócs Dániel – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Képes könyvek. Régi nyomtatványok az Országgyűlési Könyvtár gyűjteményéből. Kiállítás az Országgyűlési Könyvtárban, 2002. június 28.–augusztus 1. = 16th - 18th century illustrated books held by the Library of the Parliament. Exhibition in the Library of the Parliament, 28. June–1. August*, Budapest, Országgyűlési Könyvtár, 2002, 14–15, 14.

56 BOGNÁR Péter – SCHMIDTMAYER Richárd – STEGMAYER Máté: *Komárom vármegye archontológiája (1713–1849)*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából I., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024, 97.

testvérének férje.⁵⁷ A két család több szálon is rokoni kapcsolatban állt egymással. Ghyczy Ignác nagyapja, a katolikus hitre áttért Ghyczy Gáspár első felesége Ordódy Anna volt. Ordódy Vince fia, Ordódy Pál, Komárom vármegye főjegyzője Ghyczy Terézt vette feleségül. A kötet tehát feltehetően családi kapcsolatok révén kerülhetett a könyvtárba. Ordódy Vince pályáját alügyészjelöltként kezdte 1817-ben, majd 1817. október 21. és 1821. február 19. között tiszteletbeli alügyész volt. Az alügyései tisztséget 1821. február 19. és 1824. november 26. között töltötte be, a főszolgabírói poszt után főjegyző lett 1832. május 29-től 1839. május 1-ig. Gróf Nádasdy Lipót főispán Ordódy Vince főjegyzőt is jelölte második országgyűlési követnek, ám a közgyűlés végül Ghyczy Rafael másodalispánt választotta, így Ordódy az 1832–1836-os pozsonyi országgyűlés ideje alatt alispáni funkciót látott el.⁵⁸ 1836-ban másodalispán-jelölt is volt.⁵⁹ 1839-től 1851-ig a váci püspöki és kalocsai érseki javak kormányzójaként tevékenykedett.⁶⁰

De historien des Ouden en Nieuwen Testaments

A „De historien des Ouden en Nieuwen Testaments”,⁶¹ azaz az Ó- és Újszövetség története című, holland nyelvű kötet 1695-ben jelent meg Amszterdamban, Joannes Stichter (1637?–1702 után) könyvkereskedő és könyvkiadó kiadásában. A mű a Biblia történetével, keresztény vallástörténettel, teológiával, az Ó-, illetve az Újszövetség magyarázatával foglalkozik. Szerzője Nicolas Fontaine (1625–1709) francia janzenista teológus, pap, költő és műfordító volt. A mű a következő mintegy százötven esztendőben változatlan nyomtatásban jelent meg, a Biblia rövidítéseként, átfogalmazásaként és kommentárjaként.⁶² Az első kiadás 1670-ben jelent meg Párizsban, „L’histoire du Vieux et du Nouveau Testament” címmel.⁶³

A mű bevezetést, 84 fejezetet, kronológiát és tematikus mutatót tartalmaz. Az egyes fejezetek a Bibliában szereplő eseményeket mutatják be 1Móz 1-től a Jel 21-

57 „[...] Maria [...] Ordódy Vincze [...] Úr Hitvese [...]” = MNL OL P 293 1. tétel 26. doboz. Ghyczy Ferenc végrendelete, 1833. fol. 1r, 5r; „[...] Ghyczy [...] Mária Ordódy Vinczéné [...]” = MNL OL P 293 1. tétel 27. doboz. Osztálylevél, 1865. fol. 1v; „[...] Ghyczy Mária Vitézlő Ordódy Vincze Úr hitvese [...]” = MNL OL P 293 1. tétel 28. doboz. Levél a Királyi Ítéltáblához, é. n. fol. 241r

58 BOGNÁR Péter (et al): *Mozáikok a történeti Komárom vármegye levéltárából*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából II., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024, 83.

59 BOGNÁR Péter – SCHMIDTMAYER Richárd – STEGMAYER Máté: *Komárom vármegye archontológiája (1713–1849)*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából I., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024, 245.

60 NAGY Iván: Ordódy család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai*, Nyolczadik kötet, Pest, kiadja Ráth Mór, 1861, 242–258, 258.

61 FONTAINE, Nicolas: *De historien des Ouden en Nieuwen Testaments*, met stichtelijke Toepassing, getrocken uyt de heylige Vaderen, om de Zeden in allerhande staeten van Menschente regelen. In’t Frans beschreven door den Heere de Royaumont... – Tot Amsterdam [Amsterdam]: By Joannes Stichter [Stichter], 1695.

62 BOTTIGHEIMER, Ruth B.: Bible Reading, „Bibles” and the Bible for Children in Early Modern Germany, *Past & Present*, 1993/139, [66]–89, 87.

63 BOTTIGHEIMER, Ruth B.: Bible Reading, „Bibles” and the Bible for Children in Early Modern Germany, *Past & Present*, 1993/139, [66]–89, 87.

ig, rövid kommentárokkal. A címlap rectóján a „P: s: Ruban” possessorbejegyzés található, amely feltehetően Petrus Ruban (1851–1929) francia könyvkötőre utal. Munkái szerepeltek az 1900-as párizsi kiállításon, a „Champs de Mars könyvészeti III. csoportjában”.⁶⁴ Petrus Ruban munkásságában a korábban megvetett Amand irányát fejlesztette tovább, aki „a beszédes kötés (reliure parlante) megalkotója” volt. Ez a kötéstípus az élő vagy élettelen tárgyak stilizált ábrázolásával a könyvek tartalmához illő alaphangulatot igyekezett megteremteni.⁶⁵ Az 591. oldalon egy újabb possessorbejegyzést találunk: „Joannes Vermeulen 1738”. Az 1712–1748-as keresztelési anyakönyv szerint 1738. szeptember 15-én keresztelték meg Joannes Vermeulent, Michael Vermeulen és Maria Anna Saij fiát Roosendaalban (Hollandia).⁶⁶ Lehetséges, hogy ezt az eseményt rögzítették a kötetben. A könyvben az 590. oldalon Guert Vermeulen(?) nevét találjuk, korábbi kézírással. Kiletének megállapítása további kutatást igényel. A könyv margináliát nem tartalmaz. A kötet aranyozott gerincű egész bőr kötésben van.

Biblia Sacra Vulgatae editionis

A „Biblia Sacra Vulgatae editionis: sexti V. et Clem. VIII. pont. max. auctoritate recognita” ([Velence] Venetiis : apud Pezzana, 1776) hétkötetes római katolikus, latin nyelvű Biblia. Az 1–3. és 5–6. kötetben az előzéklap rectóján szerepel egymáshoz hasonló, latin nyelvű szövegkörnyezetben Tajnay Antal egykori tulajdonos neve. A negyedik kötetben nem található possessorbejegyzés. A 7. kötet címlap rectóján az „ex Generositate D. Ant. Tajnay ... die 1a Ap. 787 functificatum” possessorbejegyzés olvasható. Tajnay Antal (1766–1830) 1781-ben kezdte meg tanulmányait a Győri Királyi Jogakadémián. 1781-ben és 1782-ben végezte el a filozófiai fakultás két évfolyamát.⁶⁷ 1790. március 18. és 1794. április 29. között Komárom vármegye első aljegyzője, 1794. április 29. és 1797. szeptember 12. között jegyzője volt.⁶⁸ Tagja volt annak a koronaőr bandériumnak, amely 1790. február 21-én Budára kísérte a koronát. Másodízben is szolgált, amikor a koronát II. Lipót magyar királlyá koronázására Pozsonyba kísérte. Tajnay Antal Komárom vármegyei őrvitézként szolgált ekkor. Minden megye őrvitéze alhadnagyi rangot is birtokolt.⁶⁹ A Komárom vármegyei koronaőr bandérium kapitánya ekkor Tajnay

64 GYÖRGYI Kálmán: Az iparművészet a párizsi kiállításon, *Magyar Iparművészet* 3(1900/5), [209]–304, 240.

65 GULYÁS Pál: A könyvgyűjtés főbb irányai II., *Uránia* IX(1908/3), 135–141, 137.

66 Brabant Historische Informationszentrum in Brabant (Niederlande), Kirchenbücher Taufen Gemeentearchief Roosendaal, Bron: boek, Teil: 8, Zeitraum: 1712–1748, Roosendaal, Archiv 8100, Inventarnummer 8, 15. September 1738, Rooms-Katholiek doopboek 1712–1748 <https://www.openarchieven.nl/bhi:1b369f63-3d8a-4cc1-666c-3a62bacbf082/de> (Letöltés: 2025.02.27.)

67 JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek hallgatói, 1719–1852*, Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017, 141.

68 BOGNÁR Péter – SCHMIDTMAYER Richárd – STEGMAYER Máté: *Komárom vármegye archontológiája (1713–1849)*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából I., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024, 264.

69 GARÁDY: A magyar szent korona történelme, *Hazánk*, 1(1858), 439–472, 455.

János és Ghyczy Ferenc (1756–1838), Ghyczy Ignác édesapja volt. Ghyczy Ferenc a koronaőrsege idején, 1787. augusztus 20. és 1790. március 18. között a tatai járás főszolgabírája volt,⁷⁰ a tulajdonosi bejegyzés keletkezésének idején – 1786. május 8. és 1787. augusztus 20. között – a tatai járás alszolgabírájaként tevékenykedett. A Komárom vármegyei jegyző, Tajnay Antal adhatta neki a kötetet 1787. április 1-jén, az Ghyczy Ferenc, a későbbi alispán, táblabíró, országgyűlési követ révén kerülhetett a családi könyvtárba. A kötetek aranyozott gerincű egészsbőr kötésben vannak. Margináliát nem tartalmaznak. A 6. kötetben a 196–197. oldal között egy kézzel kitöltött, német nyelvű átvételi elismervény található, amely arról szól, hogy Mons. Etienne de Petrák részére, Budán, 1787. március 26-án átadtak egy levelet. A levelet a győri postahivatal továbbította. Feltehetően arról a Petrák Istvánról lehet szó, aki Pozsony városában született, kezdetben a Kúriánál szolgált, majd a Kancelláriánál dolgozott. A bécsi *Magyar Hírmondó* értesülései szerint 1792. május 7-én kezdte meg munkáját a királyi kabinetben.⁷¹ Nem tudjuk, hogy a posztai elismervény mikor került a kötetbe, de nem valószínű, hogy a könyv az 1787. március 26. és április 1. közötti rövid időszakban cserélt gazdát.

Briefe über die Bibel, im Volkston

Carl Friedrich Bahrtdt „Briefe über die Bibel, im Volkston” című hetilapjának (Halle : bei Johann Friedrich Dost, 1782–1783) 1782-es első, és 1783-as második évfolyamát őrizzük. Carl Friedrich Bahrtdt (1741–1792) német evangélikus teológus volt. Christian August Crusiusnál és Johann August Ernestinél folytatott tanulmányait követően Lipcsében, Erfurtban és Gießenben töltött be professzori állást. Gießenben vádolták először heterodoxiával. A „Die neuesten Offenbarungen Gottes in Briefen und in Erzählungen” (1773–1774) heves tiltakozást váltott ki, amelynek következtében a szerzőt fel is függesztették.⁷² 1776-ban Dürkheim an der Haardtban általános szuperintendens lett. Miután eretnokség miatt elítélték, és Poroszországba menekült, 1779-ben Halle an der Saalban filozófiai magántanári kinevezést kapott. Filológiai és filozófiai előadásait sokan látogatták. A kinyilatkoztatáshitet feladva és a kereszténységet naturalista módon értelmezve számos teológiai és morális művet, tankönyvet és latinból való fordítást készített, valamint többnyire névtelenül, gyakran szerzett frivol szépirodalmi műveket, regényeket, pimasz szatírákat és vitairatokat.⁷³ Mivel azonban hajdani pártfogója, Johann Salomo Semler hevesen bírálta, fel kellett hagynia előadói tevékenységével. Miután letöltötte a wöllneri vallási ediktum kigúnyolása miatt kapott egyéves börtönbüntetését, a francia forradalom radikális támogatója lett, hatására radikális

70 BOGNÁR Péter – SCHMIDTMAYER Richárd – STEGMAYER Máté: *Komárom vármegye archontológiája (1713–1849)*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából I., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024, 97.

71 [s. n.]: Hadi Történetek, *Magyar Hírmondó*, 1792. május 8., [641]–645, 644–654.

72 [s. n.]: Bahrtdt, Carl Friedrich, in: *Brockhaus. Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*, Zweiter Band, 20. überarb. und aktual. Aufl., Leipzig – Mannheim, F.A. Brockhaus, 1996, 513.

73 SAUER, Bruno: Bahrtdt, Carl Friedrich, in: *Neue Deutsche Biographie*, Erster Band, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, 542–543, 542.

demokrataként a politikai és a társadalmi problémák területére is merészkedett. Bahrddt rendkívül sokoldalú és termékeny szerző volt. A kezdeti ortodox és az átmeneti pietista időszak után a popularizált racionalizmus képviselőjévé vált, majd a szabadkőművességgel átítatott naturalizmusba ment át, amelyet a „Briefe über die Bibel im Volkston” (1782–1783) is képvisel.⁷⁴ A „Briefe über die Bibel im Volkston” című művében Krisztus csodáit természetes indokokkal magyarázta.⁷⁵ A pártfogói tanácsa ellenére megírt exegetikai műben racionális alapon kísérelte meg interpretálni a Bibliát. E munkával megalkotta az első Jézus élete regényt, az evangéliumokhoz számos fiktív elemet hozzátéve.⁷⁶ A műben szereplő titkos társaság, amelyet Krisztus az evangélistákkal alapított, sok hasonlóságot mutat a Bahrddt által alapított „Deutsche Union” szabadkőműves társasággal.⁷⁷

Az 1782-es kötet címlapjának rectóján a „Szent Ivány Mp.” possessorbejegyzés szerepel. A Ghyczy és a Szent-Iványi család⁷⁸ története szorosan összefonódik, ugyanis Ghyczy Ignác édesanyja Szent-Iványi Tekla volt. A kötet tehát egy nagyobb családi könyvtár része. Több, Szent-Iványi családnevet viselő személy is birtokolhatta, a legvalószínűbb azonban az, hogy Szent-Iványi Antal (1764–1836) tatai prefektus, Szent-Iványi Tekla testvére lehetett a kötet birtokosa, mely az ő hagyatékaként kerülhetett Ghyczy Ignáchoz: „Az Író Szobában található Könyvek, Írások, Rajzolatok, mellyek a’ Könyvtárhoz tartozóknak találtattak, a’ Könyvtárban által tétetvén, azok az egész Könyvtárral, és hozzá tartozandókkal együtt Tettes Ghyczy Ignázt Urnak a’ végrendelés értelmé szerént által adattak [...]”⁷⁹ A Szent-Iványi család vegyes vallású. Szent-Iványi Ráfael, Hont vármegye alispánja és az 1715. évi országgyűlésen Hont vármegyei követ két fia György és Menyhért volt. György katolikus vallásra tért, míg Menyhért megmaradt evangélikusnak. Szent-Iványi György unokája volt Tekla (Ghyczy Ferencné), Ghyczy Ignác édesanyja. A kötet nem tartalmaz margináliát. Félbőr kötésben van.

ÖSSZEGZÉS

A Ghyczy-gyűjteményben jelentős számban képviselteti magát a lelkiségi irodalom. Bibliakiadások és bibliamagyarázatok is találhatóak benne. A tanulmány-

74 WENZ, Gunther: Bahr, Carl Friedrich, in: Kasper, Walter (Hrsg.): *Lexikon für Theologie und Kirche*, Erster Band, Freiburg – Basel – Rom – Wien, Herder, 1993, 1357.

75 FRANK, G.: Bahrddt, Karl Friedrich, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Erster Band, Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1875, 772–774, 773.

76 HOEREN, Thomas: Präjakobiner in Deutschland – Carl Friedrich Bahrddt (1740–1792) –, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 47(1995/1), [55]–72, 63.

77 PAOLUCCI, Gianluca: Moderne Mysterien: Carl Friedrich Bahrddts ’Deutsche Union’ zwischen Geheimnis und Öffentlichkeit (Mit einigen Anmerkungen über Schillers „Don Karlos”), *Monatshefte* 107 (2015/1), 1–25, 5.

78 NAGY Iván: Szent-Iványi család, in: NAGY Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedekekre osztott táblákkal*, Tizedik kötet, Pest, kiadja Ráth Mór, 1863, 623–647.

79 MNL OL P 293 1. tétel 26. doboz. Vagyonösszeírás Szent-Iványi Antal halála után, 1837. fol. 93r

ban bemutatott kötetek tulajdonosi bejegyzéseket tartalmaznak, a legtöbb esetben családi, rokon kapcsolat révén kerültek a gyűjteménybe (Ordódy Vince, Szent-Iványi Antal), ám egyes esetekben munkakapcsolat kötötte össze az egykori tulajdonosokat (Tajnay Antal). Bizonyos esetekben a Ghyczy Ignác könyvgyűjtő és az egykori könyvtulajdonosok közötti kapcsolat minősége nehezen meghatározható (Joannes Vermeulen, Guert Vermeulen?, Petrák István).

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

P 185 Esterházy család levéltárai

Magyar Nemzeti Levéltár – Országos Levéltár

P 293 Ghyczy család

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BLS. [BALÁS Árpád]: Ghyczy Ignác, in: *A Pallas nagy lexikona*, VIII. kötet, Budapest, Pallas, 1894, 10–11.
- BARBIER, Frédéric: *A könyv története*, Osiris kézikönyvek, Budapest, Osiris Kiadó, 2006.
- BICZÓ Zalán (szerk.): *A győri jogászképzés évszázadai*, Győr, Universitas-Győr Non-profit Kft., 2011.
- BOGNÁR Péter (et al.): *Mozzsaikok a történeti Komárom vármegye levéltárából*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából II., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024.
- BOGNÁR Péter – SCHMIDTMAYER Richárd – STEGMAYER Máté: *Komárom vármegye archontológiája (1713–1849)*, Fejezetek Komárom vármegye múltjából I., Tata, Kuny Domokos Múzeum, 2024.
- BOTTIGHEIMER, Ruth B.: Bible Reading, „Bibles” and the Bible for Children in Early Modern Germany, *Past & Present*, 1993/139, [66]–89.
- Brabant Historische Informationszentrum in Brabant (Niederlande), Kirchenbücher Taufen Gemeentearchief Roosendaal, Bron: boek, Teil: 8, Zeitraum: 1712–1748, Roosendaal, Archiv 8100, Inventarnummer 8, 15. September 1738, Rooms-Katholiek doopboek 1712–1748 <https://www.openarchieven.nl/bhi:1b369f63-3d8a-4cc1-666c-3a62bacbf082> (Letöltés: 2025.02.27.)
- CIEGER András: *A magyar országgyűlés a dualizmus korában. I. kötet. A képviselőház (1865–1918)*, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2021.
- CIEGER András: A népképviselői országgyűlések hivatali szervezete a dualizmus korában, in: Pelyach István (szerk.): *A magyar országgyűlések szolgálatában. Az országgyűlések mellett működő hivatalok története*, A magyar országgyűlések története, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2024, [111]–147.
- CSENDES Katalin: A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye, *Magyar Könyvszemle* 85(1969/4), [352]–361.
- FRANK, G.: Bahrtdt, Karl Friedrich, in: *Allgemeine Deutsche Biographie*, Erster Band, Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1875, 772–774.

- FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Irodalomtörténeti könyvtár 33, Budapest, Akadémiai Kiadó – A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1978.
- FÜLÖP Géza: *Olaszási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején a reformkorban (1772–1848)*, A könyves szakképzés füzetek 17, Budapest, Hatágu Síp Alapítvány, 2010.
- GARÁDY: A magyar szent korona történelme, *Hazánk*, 1(1858), 439–472.
- [GHYCY Ignác]: *Catalogus Librorum*, [s. l.], [s. n.], [s. a.].
- GULYÁS Pál: A könyvgyűjtés főbb irányai II., *Uránia* IX(1908/3), 135–141.
- GYÖRGYI Kálmán: Az iparművészet a párisi kiállításon, *Magyar Iparművészet* 3(1900/5), [209]–304.
- HOEREN, Thomas: Präjacobiner in Deutschland – Carl Friedrich Bahrdr (1740–1792) –, *Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte* 47(1995/1), [55]–72.
- HORVÁTH Mihály – PULSZKY Ágost: A képviselőház könyvtári bizottságának jelentése a Ghyczy Ignác örökösei által adományozott könyvtár átvétele s a könyvtár felállítására tárgyában, in: *Az 1872. évi szeptember hó 1-jére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. VIII. kötet*, Buda, Magyar Királyi Államnyomda, 1873, 26–27.
- JÓKAI Mór: Hatvanhárom év előtti diétai referáda. A »Pesti Hírlap« eredeti tárcája, *Pesti Hírlap*, 1893. május 7., 2–4.
- JÓNÁS Károly – VEREDY Katalin: *Az Országgyűlési Könyvtár története. 1870–1995*, Budapest, Magyar Országgyűlés, 1995.
- JUHÁSZ Réka Ibolya: *A győri felsőoktatás intézményeinek ballgatói, 1719–1852*, Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 13, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2017.
- KEMPELEN BÉLA: Ghyczy, in: Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*, IV. kötet, Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912, 314.
- LÜLFING, Hans: Lufft, Hans, in: *Neue Deutsche Biographie*, Fünftehnter Band, Berlin, Duncker & Humblot, 1987, 493–495.
- NAGY Iván: Ghyczy család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedekekre táblákkal*, Negyedik kötet, Pest, Beimel J. – Kozma Vazul, 1858, 386–402.
- NAGY Iván: Ordódy család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedekekre táblákkal*, Nyolczadik kötet, Pest, kiadja Ráth Mór, 1861, 242–258.
- NAGY Iván: Szent-Iványi család, in: Nagy Iván: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedekekre táblákkal*, Tizedik kötet, Pest, kiadja Ráth Mór, 1863, 623–647.
- NAGY Miklós: A Ghyczyek a magyar nemzet történelmében, *Turul*, 43(1929), 11–69.
- PÁLMÁNY Béla: Ghyczy Ignác (1799–1870), in: Für Lajos – Pintér János (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok. A–H.*, Budapest, M. Mezőgazd. Múz., 1987, 633–636.
- PAOLUCCI, Gianluca: Moderne Mysterien: Carl Friedrich Bahrdrts 'Deutsche Union' zwischen Geheimnis und Öffentlichkeit (Mit einigen Anmerkungen über Schillers „Don Karlos”), *Monatshefte* 107 (2015/1), 1–25.

- PORTER, Stanley E.: Language and translation of the New Testament, in: Rogerson, J. W. – Lieu, Judith M. (eds.): *The Oxford handbook of biblical studies*, Oxford [etc.], Oxford University Press, cop. 2006, [184]–210.
- REDL Károly: 150 éves az Országgyűlési Könyvtár, *Parlamentari Szemle* 4(2019/1), 121–126.
- RYBÁR Olivér: Kiegészítések a Cholnoky család történetéhez – Cholnoky Jenő anyai ági rokonsága, *Veszprémi Szemle* 25(2023/3), 46–62.
- SAUER, Bruno: Bahrtdt, Carl Friedrich, in: *Neue Deutsche Biographie*, Erster Band, Berlin, Duncker & Humblot, 1953, 542–543.
- [s. n.]: † A haza egy becsületben öszült polgárát veszté, *Szegedi Hiradó*, 12(1870/55). Melléklet a „Szegedi Hiradó” 55-ik számához.
- [s. n.]: Bahrtdt, Carl Friedrich, in: *Brockhaus. Die Enzyklopädie in vierundzwanzig Bänden*, Zweiter Band, 20. überarb. und aktual. Aufl., Leipzig – Mannheim, F.A. Brockhaus, 1996, 513.
- [s. n.]: Egy hét története (Május 9.), *Hazánk s a Külföld* VI(1870/19), 301–303.
- [s. n.]: Fővárosi hírek, *Fővárosi Lapok*, 1870. május 6., 409–410.
- [s. n.]: Ghyczy Ignác, in: Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon*, Első kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 595–596.
- [s. n.]: Ghyczy Ignác, in: Markó László (főszerk.): *Új magyar életrajzi lexikon. II.*, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001), 1011.
- [s. n.]: Ghyczy Ignác, in: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, III. kötet, Budapest: Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, 1894, 1200–1201.
- [s. n.]: Gyász hír, *Századok* 4(1870/5), 350–351.
- [s. n.]: [Gyászjelentés], *Igazmondó* 3(1870/19), [133.]
- [s. n.]: Hadi Történetek, *Magyar Hirmondó*, 1792. május 8., [641]–645.
- S. Sz. [SERFŐZŐ Szabolcs]: Luther-Biblia, in: Pócs Dániel – Serfőző Szabolcs (szerk.): *Képes könyvek. Régi nyomtatványok az Országgyűlési Könyvtár gyűjteményéből. Kiállítás az Országgyűlési Könyvtárban, 2002. június 28.–augusztus 1. = 16th - 18th century illustrated books held by the Library of the Parliament. Exhibition in the Library of the Parliament, 28. June–1. August*, Budapest, Országgyűlési Könyvtár, 2002, 14–15.
- SZABAD György: *A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*, Budapest, Akadémiai K., 1957.
- SZIGETI ISTVÁN: „Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni”. Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888), Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.
- VÁRI András: Az agrárértelmisség helyzete a 19. század első felében, *Szociológiai Szemle*, 12(2002/2), [59]–76.
- VILLÁM Judit, *Az Országgyűlési Könyvtár*, Országgházi séták, Budapest, Országgház Könyvkiadó, cop. 2024.
- WENZ, Gunther: Bahr, Carl Friedrich, in: Kasper, Walter (Hrsg.): *Lexikon für Theologie und Kirche*, Erster Band, Freiburg – Basel – Rom – Wien, Herder, 1993, 1357.
- ...Y...Y: Ghyczy Ignác (1799–1870.), *Vasárnapi Ujság* 17(1870/20), [241]–242.

20. század

Kovács Teofil

KÖVÉR ÁRPÁD DEBRECENI SZENIORSÁGA 1904–1905

ABSTRACT

Árpád Kövér as the senior of the Debrecen Reformed College (1904–1905)

The Debrecen Reformed College, one of the oldest educational institutions in Hungary, has been home to countless students since the 16th century. Árpád Kövér, while a senior student at the Debrecen Reformed College, was appointed to the most senior student leadership position at the institution upon completion of his studies. This role encompassed not only active involvement in the association's activities, with which Kövér was already well-acquainted, but also a multitude of novel responsibilities. These encompassed the organisation of daily life, which not only comprised the mustering of the rooms in the morning, but also encompassed the treatment of sick students, the supervision of the cafeteria, the collection of donations, the organisation of the student's festive sermons in the congregations, and the organisation of funeral and church services.

The work on the institutional flag, initiated by the students, is a noteworthy development that distinguishes Kövér's senior year. A range of activities was organised, including excursions to religious institutions. The excursion to Hódmezővásárhely proved to be a particularly successful one. The donations collected were also donated to the University of Debrecen, which was in the process of being established at the time. Throughout the course of his professional life, Kövér amassed a substantial amount of experience in community organisation, thereby establishing a crucial conduit between students and teaching staff. Following this, he undertook a period of peregrination in Scotland from 1905 to 1906. In 1906, he was appointed assistant pastor in Arad, where he remained for a period of three years. He was subsequently invited to serve in Sajókeszi and Sajólenke, prior to assuming the role of pastor in his hometown of Tornalja, a position he held from 1914 until 1959.

Keywords: Debrecen Reformed College, senior, organization of daily life, outings, University of Debrecen

BEVEZETÉS

A Debreceni Református Kollégium, amely hazánk egyik legrégebbi oktatási intézménye, a XVI. századtól kezdve számtalan diáknak adott otthont. Közülük többen külföldön tanultak tovább, folytatva a már évszázadok óta meglévő egyetemjárást, peregrinációt, mivel ez az intézmény nem nyújtott egyetemi szintű képzést. Külföldi tanulmányaikat részben itthoni forrásokból, részben kinti adományokból fedezték. A hazatérő diákok egyházi és világi foglalkozásokat egyaránt betöltöttek.

Bár az első magyar diákok már a XVII. században megjelennek Skócia egyetemén,¹ egyetemlátogatásuk igazán csak 1865-től folyamatos Edinburghban, egy a cseheknek és magyaroknak 1862-ben létrehozott ösztöndíjnak köszönhetően, melyet a magyar református teológiák hallgatói vehettek igénybe. A Free Church of Scotland alapítványának nemcsak az volt a célja, hogy a kint tanuló hallgatók a Skóciában szerzett ismereteket és az ottani kegyességet, szemléletmódot hazájukban terjesszék, hanem hogy a zsidómisszió iránti érdeklődést is felkeltsék.² Ebben nagy szerepe volt Balogh Ferenc³ (1836–1913) debreceni egyháztörténet-professzornak, aki hosszú pályafutása alatt nemcsak Csiky Lajos⁴ (1852–1925) és Bethlendi Endre⁵ (1850–1888) debreceni kollégiumi professzorokra volt nagy

- 1 A peregrináció-kutatás az elmúlt két-három évtizedben komoly eredményeket hozott. A Szögi László által szerkesztett „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” sorozatban az európai egyetemeken tanuló diákok kerültek bemutatásra. A Kövér Árpád által látogatott Skóciába irányuló diákvándorlást két kötet összegzi. GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005. és SÁRKÓZI Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013. (Továbbiakban = SÁRKÓZI) A skóciai diákvándorlást további tanulmányok mutatják be. HÖRCSIK Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: Barcza József (szerk.): *Tovább. Emlékkönyv Makkei László 75. születésének évfordulójára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989. 161–182., Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*, Vienna – Oxford – Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006., *Balogh Ferenc edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*, (szerk.) Kovács Ábrahám, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- 2 KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában. *Confessio* 38(2014/1), szám. 77., Kovács Ábrahám, „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása”, in: Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Debrecen, Református Hittudományi Egyetem, 2004. 177–186.
- 3 ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Lux – Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.
- 4 KOVÁCS Ábrahám: A debreceni új ortodoxia tovább élése: Csiky Lajos belmisszió teológiai elkötelezései, *Mediárium* 6(2012/1–2), 75–99.
- 5 KOVÁCS Ábrahám: Egy erdélyi diák tragikusan rövid karrierje a Debreceni Református Kollégiumban. Bethlendi Endre ószövetségi és vallásbölcseleti professzor élete és munkássága, in: Bárány Attila (szerk.): *Történeti tanulmányok: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2018. 138–154.

hatással, hanem a keze alól kikerülő második és harmadik teológusnemzedékre is.⁶ Az utóbbi, kései Balogh-tanítványok közzé tartozott Kövér Árpád is.

A KEZDETEKTŐL A GIMNÁZIUMIG

Kövé Árpád 1882. november 26-án a Gömör vármegyei Tornalján Kövér Imre és Lóska Zsuzsanna⁷ földműves szülők gyermekeként született a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában található életrajza szerint.⁸ A szülők később kereskedésbe fogtak, a gyermeket elemi iskolái elvégzése után a szomszédos sajógömöri evangélikus polgári iskolába adták. Miután Kövér ott a négy osztályt befejezte, sikeres felvétellel a sárospataki főgimnáziumba iratkozott be *Emlékezés az öreg Kollégiumra, a mi Alma Materünkre*⁹ című írása szerint, melyet halála előtt egy évvel, 1968-ban készített. Pataki tanulmányait az iskola 1896/1897-es tanévet összegző értesítője örökíti meg.¹⁰ Sárospatakon csak egy évet járt ki, mivel közben szülei Debrecenbe költöztek, így a gimnáziumot ott folytatta tovább.¹¹ Felsőfokú tanulmányai során nem költözött be a Kollégiumba – mivel szülei Debrecenben éltek –, erre csak szeniorságának egy éve alatt került sor.¹²

Kövé debreceni pályafutását végigkísérte az egyesületi élet iránti érdeklődés. Az alföldi város kollégiumában a XIX. század folyamán számos öntevékeny kör jött létre. Ezek tanárkari engedéllyel működhettek alapszabályuk alapján, egy kijelölt tanár felügyelete mellett. A diákság több újságot is megjelentetett, így például a Magyar Irodalmi Önképző Társulat a *Heti Közönyt* (1857–1896), később *Debreceni Főiskolai Lapok*¹³ (1896–1914) néven, vagy a Hittanszaki Önképző Társulat a *Közönyt*¹⁴ (1871–1948). A Debreceni Református Kollégiumban működő egyesületekről Barcza Józsefné írt összefoglalóan.¹⁵

6 KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában, *Confessio*, 38(2014/1), 75–76.

7 Lóska Zsuzsanna 42 éves korában, Debrecenben, 1904. július 28-án hunyt el. Gyászjelentése fennmaradt a Debreceni Református Kollégium gyászjelentés-gyűjteményében.

8 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TtREL) I. 8. d. Személyi adattár. 20. d. Tornalja.

9 Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Továbbiakban: TtREK) R 8738/17

10 *A sárospataki ev. ref. főiskola (akadémia és gymnasium) értesítője az 1896–97. iskolai évről*, Sárospatak, Steinfeld Jenő, 1897., Ebben az évben Kövé Árpád jegyei így alakultak: „*Vallás 1, Magyar 1, Latin 3, Görög 1, Német 2, Történet 1, Meny.-tan 2, Torna 3, Írásbeli dol. kiülalakja 1, Ének 3, Magaviselete 1*”. 212.

11 TtREL I. 8. d. Személyi adattár. 20. d. Tornalja.

12 TtREK R 8738/17 5.

13 Az irodalmi önképző kör lapját 1896-ig, negyven évig kézzel írták. Ettől kezdve nyomtatva jelent meg *Debreceni Főiskolai Lapok* néven. Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988. (Továbbiakban = DRK) 669, 714, 719.

14 A Hittanszaki Önképző Társulat lapja a debreceni teológus ifjúság legfontosabb kiadványa volt. Évente általában tíz száma jelent meg. in: DRK: 256, 259, 686, 691

15 BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” fejezetcím alatt, in: DRK: 697–752.

TEOLÓGIAI ÉVEK 1900–1904

Kövér Árpád teológiai tanulmányait rögtön a gimnázium után kezdte meg az 1900/1901-es tanévben,¹⁶ eredményei a főiskolai hallgatók osztályzati sorjegyzkében maradtak fenn.

Tanulmányai befejezte után 1908. május 15-én kiállított, Debrecenben őrzött lelkészi törzslapjáról kiderül, hogy az első lelkészképesítő vizsgájáról szóló jeles bizonyítványát 1904. szeptember 16-án adták ki.¹⁷ A második lelkészképesítő vizsgájáról szóló irat 1905. szeptember 21-ei keltezésű, miközben ő már szeptember 19-én elindult Budapestről Edinburghba. A második lelkészképesítő vizsgán gyakorlati teológia, egyházjog, magyar protestáns egyháztörténelem, gyakorlati biblia magyarázat témakörben és írásbeli dolgozataira egyaránt jelest kapott, így általános osztályzata jeles lett. Ez az okirat lehetővé tette számára a lelkészi pálya megkezdését. *„És miután erkölcsi jellem és viselet tekintetében is az illető esperesi hivatal által ajánlatott, ellene semmi nehézség fönn nem forogván, ev. ref. egyházunkban rendes lelkész állásra megválaszthatónak s azután ünnepélyes felavatásra bocsáthatónak nyilvánítatik.”*¹⁸

Kövért még nem találjuk az 1900/1901. évi főiskolai évkönyv pezsgő egyesületi életéről szóló beszámolójában, mivel itt nem tüntették fel minden résztvevő nevét, csak a vezetőket örökítették meg. Bár az egyes köröket diákok működtették, az egyesületeket főiskolai tanárok felügyelték. Kövér nagyon aktívan vett részt a Magyar Irodalmi Önképző Társulat, a Hittanszaki Önképző Társulat, a Hittanhallgatók Segítő Egyesülete, a Hittanhallgatók Becsületszéke, valamint a Felsőbb Tanulók Olvasó Egyesülete munkájában.

SZENIORI ÉV 1904–1905

Kövér főiskolai pályafutásának végén a diákság vezetője, szeniora lett, s az akkori gyakorlat szerint az 1904/1905-ös tanévben pályavégzettként ott volt a korábbi szeniorokhoz hasonlóan a hittanhallgatók sorában.¹⁹

A szeniorra vonatkozó szabályok éppen hivatala ideje előtt változtak. 1904. április 15-én a következő javaslat került a teológia tanári kara elé: A tanács úgy döntött, hogy 1904. július 1-től fogva mindig a közvetlen megelőző június hónapban végzett hittanhallgatók közül alkalmaz szeniort, akit – amennyiben az illető hivatalba lépése után két-három hónappal az első lelkészképesítő vizsgáját is le akarja tenni – ez egyszer, s mindenkorra feljogosít arra, hogy első lelkészképesítő írásbeli dolgozatát egyúttal szeniori értekezésül is benyújthassa, de kötelezi rá,

16 *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1900–1901. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1901. 119.

17 *TtREL I. 1. i.*, A tizenhat vizsgázóból öten, köztük Kövér vizsgázott jelesre. *Közöny* 35(1904–1905/1), 9.

18 *TtREL I. 1. h.*

19 *TtREL II. 1. c.* 202 k.

hogy a főiskolai imateremben évenként kétszer (november és május hónapokban) prédikáljon. A döntésről értesítették az egyházkerületi közgyűlést.²⁰

Teológia tanulmányai befejeztével Kövért mint jeles előmenetelű és feddhetetlen magaviseletű tanítványt az akadémiai tanács a teológiai kar meghallgatása és véleménye alapján főiskolai szeniornak nevezte ki. 1904. szeptember havában *Isten és az ember* című értekezésének meghallgatása és eskütetele²¹ után iktatta be hivatalába az akadémiai igazgató, az akadémiai tanács és ifjúság színe előtt.²² Maga a beiktatás nagy esemény volt az intézmény életében. Az 1905/1906-os tanévről fennmaradt feljegyzés szerint ezen a napon még előadásokat sem tartottak.²³

Szenior jövedelem, ösztöndíj

1901/1902 és 1905/1906 között a szeniori illetmény 558 korona 40 fillér volt, és külföldi ösztöndíjára 2000 koronát irányoztak elő.²⁴ Ezt az egyházkerület adta ki a végzett szeniornak külföldi egyetemi tanulmányok céljából, és az akadémiai igazgató utalványozta ki két részletben, kiinduláskor a felét, másik felét az egyetemi félév bevégezése után kérelmezhetette a hallgató az index csatolása mellett.²⁵ Itthon maradás esetén nem lehetett igénybe venni.²⁶ Az ösztöndíj második felének kifizetése nem volt automatikus, így például Harsányi Pál volt szenior, lipcsei egyetemi hallgató kérelmét 1905-ben nem találták teljesíthetőnek.²⁷

A szeniorok külföldi útját már korábban, a Dobozi Mihály által 1772-ben és 1779-ben létrehozott alapból is támogatták.²⁸

Más külföldi tanulmányútra indulók költségeit is finanszírozták. Kónya Gábor volt hittanhallgató részére 800 koronát utalványoztattak ki az Egri–Dobrai alapból.²⁹ Ezt az ösztöndíjat négy éven keresztül a debreceni főiskolán tanuló kiváló, lelkészi pályára készülő hallgatóknak adták azzal a céllal, hogy külföldi egyetemen tanulhassanak tovább. Minden ötödik évben egy jogászé volt ez az ösztöndíj. Először 1904–1905-ben, Kónya Gábornak adták.³⁰

20 TtREL II. 1. d. 62 k.

21 TtREL II. 11. a. 23. k. *A főiskolai szenior esküformája.* Én N.N. esküszöm az élő Istenre, hogy szeniori hivatalban, melyre megválasztottam, minden előjáróim, legközelebb gondnokaim és tanáraitok iránt engedelmes leszek, az iskolai törvények megtartása és a tanuló ifjúság erkölcsé felett buzgón őrködöm, a törvények ellen tevőket elnézés nélkül felfeleltem, az iskolai törvényszékeken hozott ítéleteket végrehajtom s egyéb szeniori teendőimet utasításom, előjáróim rendelete szerint híven teljesítem. Isten engem úgy segéljen!

22 TtREL II. 2. a. 10 k., TtREL II. 1. d. 62 k., *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 40.

23 TtREL II. 1. d. 63 k.

24 TtREL II. 1. a. 3–6 k., TtREL II. 15. c. 61–62 k.

25 TtREL II. 22. a. 19 d.

26 TtREL II. 11. a. 17. k.

27 TtREL II. 1. d. 63 k.

28 TtREL II. 22. a. 19 d.

29 TtREL II. 1. d. 63 k.

30 BALOGH Ferenc: *A Debreceni Református Főiskola alapítványi törzskönyve azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata I., II., III. részben.* Debreczen Szabad királyi város könyvnyomda-vállalata. 1911. 91.

Kónya Gábor Kövérral együtt szerkesztette a *Közlőnyt* 1902–1903-ban. Később genfi ösztöndíjas lett, erről tudósít a *Közlőny*.³¹ Kónya egy a szerkesztőhöz írt levelében bemutatja a genfi teológus ifjúságot.³² Ez a debreceni diák lesz a Keresztény Ifjúsági Egyesület első utazótitkára.³³

Nem minden külföldön tanuló diák jelentkezett írással, bár erre határozottan kérték. Így történt ez Simon Imre³⁴ esetében: „S. I. (Basel.) Aztán ott se feledkezz el rólunk s lapunkról.”³⁵ Az ő esetében nem tudunk arról, hogy küldött volna írást a *Közlőny*nek.

A szenior jogosult volt még a pénzbeli juttatásokon kívül a főiskolán külön lakásul szolgáló szobára és ingyenes tápintézeti étkezésre.³⁶ 1901. szeptember 16-én értesülünk arról, hogy Harsányi Pál esküdtfelügyelő, későbbi szenior kérvényezi a neki hivatalból járó külön szoba kiutalását,³⁷ tehát azt nem csak a szeniorok kapták. Az esküdtfelügyelők fontos szerepet töltöttek be a diákság életében. Tudjuk, hogy egy ilyen tisztviselő, Kolozsváry Mihály, aki egyben gimnáziumi igazgatói írnok is volt, Kövér szenior tápintézeti munkáját segítette.³⁸

A külföldön járt szeniorok ottani beiratkozásukról nem csak a kötelező félévi bizonyítvány kapcsán adtak hírt. 1899. november 30-i tanárkari ülésen elhangzott, hogy Bogdán Lajos volt főiskolai szenior [1899] november 1-én a párizsi fakultásra beiratkozott.³⁹

Hivatali kötelezettségek

A kollégiumi szabályok szerint az új szenior hivatalba lépésekor a hivatali elődjétől veszi át egy tanár jelenlétében a szeniori szobabeli bútorokat, könyveket és iratokat. Feladatai közé tartozik, hogy a délelőtti és délutáni istentiszteletet megelőzően és követően, valamint ezen túl délelőtt és délután is fogadja az „ügyfeleket”. Helyettesítését az esküdtfelügyelők közül kellett megoldani. A főiskolai háznagy távoztával estétől a következő nap reggeléig ő vagy a helyettese köteles volt a főiskola épületében tartózkodni. A szenior a városból az akadémiai igazgató tudta nélkül el nem távozhatott. A kollégium épületén belül minden reggel ellenőrizte a szobákat, hozzá tartozott a legációk választás és a főiskolai kórház felügyelete is.

31 *Közlőny* 35(1904–1905/3), 34.

32 *Közlőny* 35(1904–1905/14), 135.

33 KOVÁCS Ábrahám: Is Christ Proclaimed to Christians? *Perichoresis* 17(2019/4), 118. DOI: 10.2478/perc-2019-0031

34 HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok snáji egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016. 79.

35 *Közlőny* 35(1904–1905/1), 11.; A *Közlőny* említi, hogy Simon Imre Bázelen volt ösztöndíjas. 35(1904–1905/3), 34.

36 TtREL II. 22. a. 19 d.

37 TtREL II. 1. d. 61 k.

38 TtREL II. 1. d. 63 k.

39 TtREL II. 1. d. 58 k. Bogdán neve nem szerepel a SZÖGI László – VARGA Júlia: *Magyarországi diákok francia, belga, román, szerb és orosz egyetemeken 1526–1919*, I. köt., Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2018.

A kórházat a kint lakó kollégiumi diákok is igénybe vehették. De arra is volt példa, hogy tőle kértek például Székelyhídra németül is tudó, zongorázni is tudó tanítót.

A diákok aktívan részt vettek a templomi szolgáltatokban is. Prédikációjukat a gyakorlati hittan tanárának előre be kellett mutatni. A szenior és a három első esküdtfelügyelő oldotta meg a városi lelkészek helyettesítését is. Az 1880 körül készült szeniori működést szabályozó előírásban szerepelt, hogy a szenior hivatala vége felé közeledve prédikáljon mind a három városi templomban.⁴⁰

A diákok közül a 7–8. osztályos gimnazistákat és joghallgatókat, teológusokat, tanítóképzősöket a szenior osztotta be éneklésre, imára és bibliaolvasásra/kátémagyarázatra vasárnaponként a Nagytemplomba, a Kistemplomba és az Ispótyá templomba. A nagy szünidőben kátémagyarázókat rendeltek ki vasárnapokra a Kossuth utcai templomba is. Elsőéves hallgatóként maga Kövér is be volt osztva 1900. szeptember 21–22-én, pénteken és szombaton a Nagytemplomba imádkozni és Bibliát olvasni. Szintén a szenior jelölte ki az oratóriumba a vasárnaponkénti szónokot és pótszónokot.⁴¹

Kövér visszaemlékezései szerint szeniorsága alatt sokat helyettesített, főleg Szele György és Dicsőfi József debreceni lelkészeket. Dicsőfi nagy hatást gyakorolt Kövér lelki életére, annak ellenére, hogy az általa művelt görög és héber közül Kövér az utóbbit – saját bevallása szerint – nem nagyon tudta követni.⁴²

A szeniori feladatok közé tartozott az őszi segélygyűjtés megszervezése, amely Kövér idején 1904. november 9–11-én volt. A hat debreceni utca: Piacz, Hatvan, Kossuth, Csapó, Péterfia, Varga egy-egy körzetet jelentett, minden egyes utcának volt egy, a gyűjtés megszervezésével megbízott teológusa. A szegény tanulóknak külön gyűjtöttek a hat kerületből összesen 646 korona 78 fillér értékben. Az készpénzadomány az egyéni adományozók 12 koronájával összesen 1907 korona 46 fillérre rúgott. Ezen túl voltak természetbeni adományok is (csöves tengeri, búza, rozs, burgonya) 61 korona 78 fillér értékben. Ezeket Rózsa Sándor pénztárnok vette át.⁴³

A szeniori feladatok ellátásával kapcsolatban nemcsak tanárok nyilváníthattak véleményt. A diáktársak is megfogalmazhattak kritikát. Így történt ez Kövér elődjével is. 1903. szeptember 29-én például több hallgató kérvényt adott be a szenior fegyelmi eljárás alá helyezése iránt. Az ügy aztán békésen megoldódott.⁴⁴

Hittanszaki Önképző Társulat

A Kollégiumban működő egyesületek éves alakuló ülései 1904 őszén is rendben lezajlottak. Erdős József teológiai dékán többek között beszámolt arról, hogy eb-

40 TtREL II. 11. a. 16–17. k. Más forrás szerint a helyettesítésben a negyedéves hallgatók is részt vettek. TtREL II. 11. d. 7. k. A szabályzat 1880 körül készült. Kövér idejében a Nagytemplom, Kistemplom és az Ispótyá mellett már létezett a Kossuth utcai templom is, ahol ő is prédikált.

41 TtREL II. 11. d. 7. k.

42 TtREL. I. 8. d. Személyi adattár. 20. d. Tornalja.

43 TtREL II. 11. d. 7. k.

44 TtREL II. 1. d. 62 k.

ben a tanévben Kövér Árpád volt a Hittanszaki Önképző Társulat, a Becsületszék és a Hittanhallgatók Segítő Egyletének elnöke. Felolvasták a Hittanszaki Önképző Társulat belépődíjhoz kötött protestáns estélyek rendezésére vonatkozó, az akadémiai tanácshoz benyújtott kérelmét, melyet a tanács az előző évi feltételek betartása mellett teljesíthetőnek talált.⁴⁵ Tudunk még arról, hogy Kövér a Felsőbb Tanulók Olvasó Egyesületének is az elnöke volt.⁴⁶ Ezeket a tisztségeket többnyire elődei is betöltötték.

Kövér, mint hittanszaki elnök

Ismert, hogy az év eleji megalakulás után, 1904. szeptember 20-án, az első összejövetelen – mely énekléssel és imádkozással kezdődött és végződött – Makay Kálmán harmadéves teológus mondta a megnyitó imát, és Kövér Árpád szenior beterveztette elnöki programját: ebből azt emelték ki, hogy „a vallásos összejövetelek és protestáns estélyek tartását továbbra is meghagyandónak ajánlotta s a Társulat belső életére vonatkozólag tett egy pár érdekes reformot.”

Az év során tartott üléseket is éneklésekkel kezdték, amit imádkozás, prédikáció és szavalat követett, melyeket értékelték is. Volt példa arra is, hogy az egyik hallgató a japánok vallásáról tartott előadássorozatot. Az egyesület feladata volt az október 31-i két eseményre, a protestáns estélyre és a gályarabok oszlopánál tartandó emlékünnepekre küldendő szavalók kiválasztása is.⁴⁷

Ezen túl a reformáció ünnepéhez kapcsolódóan 1904. október 26-án a napirend előtt Szabó Bálint negyedéves bírálóbizottsági elnök jelentést tett az emlékbeszéd-pályázat eredményéről. A két beérkezett pályamű közül Makay Kálmán harmadéves teológus *Emlékezzünk* jelíggel beadott munkáját díjazták. A második munkát, melynek szerzője G. Szabó Gábor volt, megdicsérték.⁴⁸

Külön színfoltot jelentettek a protestáns estélyek, melyek 1904. évi sorozatának megnyitóját a főiskola dísztermében rendezték meg. A szép műsor az alacsony belépődíj ellenére is jól jövedelmezett. Ezt a Hittanszaki Önképző Társulat (HÖT) bibliák, zsoltárok és vallásos könyvek beszerzésére fordította, melyeket Debrecen szegény sorsú református hívei között kívánt szétosztani.⁴⁹

45 TtREL II. 1. d. 63 k., *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 116–117.

46 *A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakainak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 114., TtREL II. 1. d. 63 k.

47 *Közlöny* 35(1904–1905/2), 20.

48 *Közlöny* 35(1904–1905/3), 34.

49 *Közlöny* 35(1904–1905/3), 33. „A reformáció ünnepén. Schneider Ferencztől. Előadja: a főiskolai énekkar. 2. A protestáns-estélyek ez évi sorozatát megnyitja: Kövér Árpád szenior, a H. Ö. T. elnöke. 3. Emlékbeszéd. Tartja: dr. Ferenczy Gyula akad. tanár. 4. „Jövel Szentlélek Úristen”. Irta: Szabolcska Mihály. Szavalja: Szilágyi Vilma urleány. 5. Beethoven: Adagio. (Sonate pathétique.) Harmoniumon előadja: Alföldi Béla. 6. Az apostolok. Irta: Lévy József. Szavalja: Tóth Sándor 3. é. hittanhallgató, a H. Ö. T. főjegyzője 7. XC. zsoltár. Közének, harmonium vezetéssel.”

A HÖT protestáns estélyeknek nevezett rendezvénysorozata nagyon népszerű volt. Így érthető, hogy 1905. február 4-én Kövér Árpád szenior és Tóth Sándor harmadéves teológus kérvényezte, hogy a februári protestáns estélyt a Kollégium Díszterme helyett a Bika dísztermében tarthassák meg. Ehhez az akadémiai tanács a teológiai kar javaslatára kivételesen és próbaképpen hozzájárult, azzal, hogy a jövőre nézve az eredményhez képest fog határozni.⁵⁰

Az engedélyt megkapta a Hittanszaki Önképző Társulat. A protestáns estély kiemelkedő szónokának Gergely Antal mezőtúri református lelkész, az „arany-szájú” papot hívták meg egy előadás megtartására. Részt vett továbbá az estélyen a helybeli felső leányiskola mintegy hetven tagból álló dalköre is.⁵¹ Az eseményre február 12. helyett később, február 26-án került sor.⁵²

Diákmisszió kül- és belföldön, protestáns estély

A Hittanszaki Önképző Társulat november 16-án tartott 7. évi rendes ülésén Kövér Árpád arról beszélt, hogy az október 23-án Budapesten a Keresztyén Világ Diákszövetség alakuló ülésén részt vett küldöttek egyike beszámolt a kongresszus lefolyásáról⁵³ – ez a Magyar Evangéliumi Diákszövetség megalakulásának is dátuma, melynek első elnöke a debreceni Balogh Ferenc volt.⁵⁴ Ezután javaslatot tett a nemzeti szövetség debreceni szervezetének megalakítására. Ezt a társulat elfogadta, és soraiból Kövér Árpád szeniort, Kiss Károly negyedéves és Mikó Imre elsőéves teológust választotta meg. Másnap a társulat rendkívüli gyűlést tartott, melyen arról döntött, hogy a négy pályázó közül Varga Antal elsőéves hittanhallgatót küldi a protestáns estélyre.⁵⁵

A nemzetközi missziós részvétel hazai leképezése volt az a tény, hogy Melegh Gyula harmadéves teológus indítványára átiratban felkérték a helyi tanítóképzősöket, hogy vegyenek részt a belmissziói munkában.⁵⁶

Hódmezővásárhelyi kiszállás

Kövér szeniori évében került sor egy nagyszabású hódmezővásárhelyi kiszállásra, melyre a résztvevő teológus és jogász hallgatók 1905. február 18–21. közötti időszakra „vakációt” kértek az akadémiai igazgatótól.⁵⁷ A Hittanszaki Önképző Társulat ezen kiszállásáról először a Kövér Árpád HÖT elnök és Tóth Sándor HÖT főjegyző által 1904. december 7-én beadott iratból értesülünk, amikor a létrehozandó debreceni egyetem javára nemcsak istentiszteleten kívántak gyűjteni,

50 TtREL II. 1. d. 63 k.

51 *Közöny* 35(1904/1905/10) 99.

52 *Közöny* 35(1904/1905/13) 125.

53 *Közöny* 35(1904–1905/4–5) 53.

54 KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*, 1. köt., Budapest, Harmat – Protestáns Tanulmányi Intézet, 1995. 155.

55 *Közöny* 35(1904–1905/4–5), 53.

56 *Közöny* 35(1904–1905/3), 34.

57 TtREL II. 1. c. 10.

hanem hangversenyt és bált is szerettek volna rendezni. Megemléstettek egy korábbi nagy sikerű túrkevei kiszállást. Túrkevéen túl még volt korábban ilyen kiszállás 1904. május 12-én Hajdúszováton, majd május 14-én Nagylétán, melyeket hangversennyel kötöttek egybe. Ezek egyik közreműködője volt Kövér Árpád. Hajdúszovát ez alkalmából 2000 koronát adományozott a debreceni egyetem javára.⁵⁸

Bátorította őket „*az a tény, hogy Hódmezővásárhely város és különösen az egyház anyagi helyzete, - a város rendkívül alkalmas, páratlan központi fekvése, a mely lehetővé teszi, hogy az ottani mozgalmak egy egész vidék, és pedig magyar és kálvinista vidék mozgalmává legyenek.*”⁵⁹

Az Önképzőkör szorosan együttműködött ebben a programban a főiskolai énekkarral az Alföld egyik legtekintélyesebb magyar kálvinista városában, Hódmezővásárhelyen rendezett nagyszabású hangversenyen.⁶⁰

A kezdeményezés Hódmezővásárhelyen mind a városi hatóság, mind az egyház részéről a legmelegebb pártfogásra talált.⁶¹ A társulat és a főiskolai énekkar rendezvényére február 18–20-án került sor, a rendezvény védnöke volt többek között Kiss Áron tiszántúli református püspök és gróf Degenfeld Schomburg József főgondnok. A debreceni küldöttséget Csiky Lajos és Ferenczy Gyula teológiai tanárok kísérték.⁶² A *Közlöny* nagy meglepéssel számolt be az útról, amelyen mintegy 6000 koronát sikerült gyűjteni a jövőre debreceni egyetem számára, melynek egyharmadát a bál jövedelme, kétharmadát Hódmezővásárhely adta. Visszafelé megálltak még Érmihályfalván, ahol egy újabb hangversenyt adtak, amelyet szintén egy bál követett.⁶³

A debreceni HÖT 1905. március 1-én tartotta évi tizennegyedik rendes gyűlést. A gyűlésen megállapították a következő pályatételeket 25-25 korona díjjal: 1. Az egyháztörténelem köréből: Dávid Ferenc és Méliusz Juhász Péter küzdelme. 2. A dogmatika köréből: A Ritschelianizmus és Unitarizmus közötti párhuzam. 3. Az újszövetségi exegesis köréből: Jakab leveléből egy vers magyarázata. 4. A gyakorlati theologia köréből: Húsvéti egyházi beszéd I. Jn 5,12 alapján.⁶⁴

Oratóriumi emléktábla

Az 1848/49-re való visszaemlékezés a dualizmusban nagyon fontos szerepet játszott. Ez a kérdés régebb óta foglalkoztatta a főiskolai ifjúságot is. Egy 1904. [sic] március 8-án kelt levélben kéri a tanári kartól, hogy engedélyezze a már több ízben elhatározott oratóriumi emléktábla május 14-én történő felállítását, és támogatón terjessze fel az ügyet az egyházkerület elnökségéhez. A kezdeményezés indokálul azt hozták fel, hogy legyen a főiskola épületében egy a 48-as időkét idéző emlék, *melynek multja s ifjúsága mindig a haza iránti szent és nemes szeretetről tett és*

58 *Közlöny* 34(1903–1904/16), 165.

59 TtREL II. 2. c. 2 d.

60 *Közlöny* 35(1904–1905/8–9), 90.

61 *Közlöny* 35(1904–1905/8–9), 90.

62 *Közlöny* 35(1904–1905/11), 107.

63 *Közlöny* 35(1904–1905/12), 114.

64 *Közlöny* 35(1904–1905/13), 126.

tesz tanubizonytságot. Az ünnepséget csak az ifjúság és a tanári kar rendezné. A költségeket az ifjúság a zászlóavatás tiszta jövedelméből kívánta fedezni.⁶⁵ Kiss Áron püspök 1905. április 29-én értesíti az akadémiai igazgatóságot, hogy az emléktábla felállításának jóváhagyásához egy 1899. évi egyházkerületi közgyűlési határozat értelmében szükséges az ünnepély részletes programja, melynek mielőbbi beküldését kéri.⁶⁶ Az ügy eddig nem ismert ok miatt 1905-ben még nem valósult meg. 1906. október 18-án arról értesülünk, hogy a Magyar Irodalmi Önképző Társulat ez irányú kérvényét tárgyalják, melyet az egyházkerülethez továbbítanak. A válasz 1907. február 20-án érkezett meg, melyben az egyházkerület elnöksége az Oratóriumban felállítandó emléktábla leleplezése alkalmából tartandó, szorosan iskolai jellegű ünnepélyt engedélyez.⁶⁷ Az Oratórium falán elhelyezendő emléktáblát végül 1907. április 28-án avatták fel ünnepélyes keretek között.⁶⁸

Zászlóavatás

Kövér szeniori hivatali idejének felejthetetlen eseményeként emlékezett meg a főiskolai zászló elkészíttetéséről és annak felszenteléséről. Ennek az volt az előzménye, hogy a kollégiumi ifjúság 1848-ban kapott egy zászlót magyar hölgyek ajándékaként. Ezt használták a szabadságharcban is, azonban 1854-ben a hatóságok elkobozták, majd nyoma veszett. Ezt kívánta pótolni a főiskolai ifjúság.

Kövér 1905. március 3-án kérte az akadémiai tanács engedélyét az akadémiai ifjúság zászlajának elkészítéséhez és a zászlóavatási ünnepségekhez. A tanács elvileg támogatta az elképzelést, de ennek anyagi oldalát nem látta tisztázottnak, és az ünnepséget kellően előkészíttetnek, ezért Kun Béla jogtanárt bízta meg, hogy lépjen kapcsolatba ez ügyben a rendezőbizottsággal.⁶⁹

Az új zászlót Zádor Lajos helybeli cége készítette 1500 koronáért. A zászló maga fehér selyem, nemzetiszín szegéllyel. Egyik oldalán a debreceni ref. főiskola ifjúsága felirat, másik oldalán pedig egy nyitott Biblia keresztbe fektetett karddal s mögötte a felkelő nap látszik. Körül babérkoszorúval övezve. Fölötte pedig ez a felirat: *Istenért, Hazáért, Szabadságért.*⁷⁰

A zászlóavatással kapcsolatban a főiskola diákjai kérvényt intéztek Debrecen városához, ebben egyrészt adományt kértek, másrészt azt, hogy a város járuljon hozzá címerének használatához a zászlón. A város 2000 koronás keretet szabott meg az emléktábla és a zászló elkészíttetésére, és hozzájárult ahhoz, hogy a zászlóra ráhímezzék Debrecen címerét. A város azonban azt kérte 1905. március 5-i

65 TtREL II. 1. c. 10. Kövér ekkor mint szénior van feltüntetve, holott csak 1904. július 1-től vette át a hivatalt. Valószínűleg az 1904-es dátum hibás, egy évvel később születhetett a dokumentum.

66 TtREL II. 1. c. 10.

67 TtREL II. 1. d. 64 k.

68 *A Debreceni Ref. Főiskola akadémiai tanszakainak évkönyve az 1906–1907. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1907. 107.

69 TtREL II. 1. d. 63 k.

70 *Közlöny* 35(1904–1905/16), 153–154.

levelében, hogy az ifjúság a főiskolai hatóságoktól szerzett írásbeli engedélyt mutasson be.⁷¹

A zászlóavatási ünnepélyre 1905. május 7-én került sor. A zászlóanyaságra báró Bánffy Dezső egykori miniszterelnök feleségét kérték fel. Bánffy ebben az időben a magyarországi református egyház zsinatának világi elnöke volt, innen is származhatott a felkérésre szóló javaslat.⁷²

Az ünnepség díszelnökei voltak: Kiss Áron, a tiszántúli egyházkerület püspöke; gróf Degenfeld Schomburg József, a tiszántúli egyházkerület főgondnoka; báró Bánffy Dezső, az erdélyi egyházkerület főgondnoka; Domahidy Elemér, Hajdú vármegye és Debrecen szabad királyi város főispánja; Kossuth Ferenc és Thaly Kálmán országgyűlési képviselők; Simonffy Imre, a debreceni egyház főgondnoka; Kovács József, Debrecen szabad királyi város polgármestere és dr. Ozory István akadémiai igazgató.

A zászlóavatást rendező központi bizottság elnöke Hegymegi Kiss Pál joghallgató volt. Az egyes albizottságok elnökei a következő akadémiai hallgatók voltak: Kövér Árpád főiskolai szenior, Adorján István, Baróthy István, Bán István, Létay Menyhért, G. Szabó Gábor, Tóth Sándor teológus és Hódy Béla, Nyikos Sándor, Szávay Zoltán és Tóth Emil joghallgatók.⁷³

Mind a *Közöny* 35. évfolyamának 16. és 17., mind a *Debreceni Főiskolai Lapok* 47. évfolyamának 14–15. ünnepi száma részletesen beszámol az egész várost megmozgató nagyszabású eseményről. Ebben Kövér is részt vett mint intézőbizottsági tag, valamint mint ünnepi zárszót mondó szenior.⁷⁴ Az ünnepség bevétele meghaladta a 17.000 koronát, amelyből 7.102 korona volt a tiszta jövedelem. Ebből az ifjúság előzetes megállapodása szerint 2000 koronát adományoztak a létrehozandó debreceni egyetem javára, a többit a Hittanszaki Önképző Társulat és a Jogászok Önképzőköre egymás közt osztotta fel.⁷⁵

A zászló további sorsáról úgy határoztak, hogy a főiskola könyvtárában őriztesék, és minden évben válasszanak egy teológus és egy jogász zászlótartót.⁷⁶

Kiküldetések, hivatali utak

Szeniori tisztségéből fakadóan különböző eseményekre is delegálták Kövért. A debreceni teológiai akadémia ifjúsága 1905. március 8-án gyűlést tartott Kövér Árpád elnöklete alatt, melyen küldötteket választottak a kolozsvári ifjúsági Kossuth ünnepélyre és a sárospataki teológus konferenciára. A résztvevők soraiból Kövér

71 TtREL II. 1. c. 10.

72 Kövér tévesen úgy emlékezik, hogy Bánffy Dezső volt akkor a miniszterelnök, holott Bánffy ezt a tisztséget 1895. január 14. – 1899. február 26. között töltötte be. *Magyar Nagylexikon*, 3. köt., Budapest, Akadémia, 1994. 169. Ezt az eseményt Kövér Árpád Emlékezésében is kiemeli.

73 *Közöny* 35(1904–1905/16), 153–154.

74 Az esemény részletes történetét Koos Zsigmond írta meg *Új Zászlónk felavatási előzményeiről a Debreceni Főiskolai Lapok*, 1905. évi 14–15. száma. 2–6., Lásd továbbá 16–17. szám. 130–136.

75 *Közöny* 35(1904–1905/16), 155.

76 TtREL II. 24. g. 1 d.

Árpád szeniort és Létay Menyhért harmadéves teológust küldték ki a kolozsvári ünnepélyre képviselőül.

Ugyanekkor úgy döntöttek, hogy a debreceni teológia a protestáns teológus hallgatók sárospataki konferenciáján a *Közöny* felelős szerkesztőjén, Erdei Károlyon és Kövér Árpád szenioron kívül tizenegy taggal képviselteti magát.⁷⁷

Végül Kövér nem tudott részt venni a kolozsvári „Kossuth-serlegavató” ünnepélyen, így helyére Makai Kálmán harmadéves teológust választották meg küldöttnek. Ekkor tárgyalták a budapesti teológusok megkeresésére adott választ is, akik az unitárius diákoknak a sárospataki teológus konferencián való részvételével kapcsolatos debreceni álláspont iránt érdeklődtek. A három lehetőség közül a szótöbbséggel elfogadott válasz az volt, hogy amennyiben Sárospatak nem vonja vissza az unitáriusok meghívását, akkor Debrecen nem vesz részt a konferencián, és felszólítja a többi intézményt a határozatához való csatlakozásra.⁷⁸

Erre a kérdésre visszatértek az április 11-i gyűlésen. A debreceniek javaslatához csak Pápa csatlakozott, a többi teológia nem. Mivel a *Közöny* felelős szerkesztőjének hivatalból be kellett számolnia a konferencián, ezért arra az esetre felkészülve, ha a többiek ki akarnák a debreceniek kezéből venni a *Közöny* szerkesztését, megbízták a szerkesztőt, hogy jelentse ki, hogy erre a debreceniek nem hajlandók.⁷⁹

ÖSSZEGZÉS

Kövér Árpád a Debreceni Református Kollégium szenioraként tanulmányai végeztével a legmagasabb kollégiumi diákvezetői tisztséget tölthette be. Ez a munka nemcsak a Kövér számára már korábban ismert egyesületi életben való tevékeny részvételről szólt, hanem számos új feladatot is jelentett. Ilyen volt a mindennapi élet szervezése, ami nemcsak a szobák reggeli mustrájából állt, hanem kiterjedt a beteg diákok gyógyíttatására, a tápintézet felügyeletére, az adományok begyűjtésére, a legációk szervezésére, a temetési és templomi szolgálatok beosztására.

Kövér szeniori évéből a diákok által kezdeményezett intézményi zászlóval kapcsolatos teendők emelkednek ki. Más jellegű tevékenység volt a kiszállások, azaz a gyülekezetlátogatások szervezése, melyek közül a hódmezővásárhelyi út különösen jól sikerült. A begyűjtött adományokból a létrehozandó debreceni egyetem javára is juttattak. Igaz, hogy az egyetem megalapítására még 1912-ig várni kellett, de a gondolat már régóta ott volt a diákság körében, akik az egyetemalapítás ügyét magukénak érezték.

Kövér szeniori pályafutása alatt jelentős tapasztalatokra tett szert a közösség szervezése terén, ebben az időszakban kapocs volt a diákság és a tanárok között. A szeniorság után következett 1905–1906-ban skóciai peregrinációja. 1906-ban Aradra került segédlelkésznek, ahol három évet töltött, majd onnan Sajókeszi és

⁷⁷ *Közöny* 35(1904–1905/13), 126.

⁷⁸ *Közöny* 35(1904–1905/14), 139.

⁷⁹ *Közöny* 35(1904–1905/15), 147.

Sajólenke településekre kapott meghívást, hogy aztán 1914-től 1959-ig szülővárosának, Tornaljának legyen a lelkésze. Házastársa Svingor Anna volt, akivel 1913. július 8-án kötött házasságot Vadnán. 1966 tavaszán települt át Magyarországra, azon belül is Debrecenbe, ahol 1969. december 6-án bekövetkezett haláláig élt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakaiinak évkönyve az 1900–1901. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1901.
- A Debreceni Ev. Ref. Főiskola Akadémia tanszakaiinak évkönyve az 1904–1905. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1905. 114., TtREL II. 1. d. 63 k.
- A Debreceni Ref. Főiskola akadémiai tanszakaiinak évkönyve az 1906–1907. iskolai évről*, Debrecen, Városi ny., 1907. 107.
- Balogh Ferenc *edinburghi naplója. Egy ifjú magán esti jegyzetei a nagy református városban*, (szerk.) KOVÁCS Ábrahám, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- BALOGH Ferenc: *A Debreczeni Református Főiskola alapítványi törzskönyve azaz alapítványok, hagyományok és adományok tevőinek sorozata I., II, III. részben*. Debreczen Szabad királyi város könyvnyomda-vállalata. 1911. 91.
- BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- BARCZA Józsefné: „Diáktársaságok és diákegyesületek” fejezetcím alatt, in: Barcza József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 697–752.
- GÖMÖRI György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2005.
- HEGYI Ádám – SZÖGI László: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2016.
- HÖRCSIK Richárd: Az edinburghi magyar peregrináció rövid története, in: Barcza József (szerk.): *Tovább. Emlékkönyv Makkai László 75. születésének évfordulójára*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1989. 161–182.
- KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*, 1. köt., Budapest, Harmat – Protestáns Tanulmányi Intézet, 1995.
- KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában. *Confessio* 38(2014/1), 77., KOVÁCS Ábrahám, „Két kálvinista centrum egymásra találása: a skóciai ösztöndíj létrehozása”, in: Gaál Sándor (szerk.): *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Büttösi János tiszteletére*. Debrecen, Református Hittudományi Egyetem, 2004. 177–186.
- KOVÁCS Ábrahám – HÖRCSIK Richárd: A debreceni diákok egyetemjárása Skóciában, *Confessio*, 38(2014/1), 75–76.
- KOVÁCS Ábrahám: A debreceni új ortodoxia tovább élése: Csiky Lajos belmisszió teológiai elképzelései,

- KOVÁCS Ábrahám: Egy erdélyi diák tragikusan rövid karrierje a Debreceni Református Kollégiumban. Bethlendi Endre ószövetségi és vallásbölcseleti professzor élete és munkássága, in: Bárány Attila (szerk.): *Történeti tanulmányok: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2018. 138–154.
- KOVÁCS Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Budapest and its Impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*, Vienna – Oxford – Frankfurt am Main, Peter Lang, 2006.
- KOVÁCS Ábrahám: Is Christ Proclaimed to Christians? *Perichoresis* 17(2019/4), 118. DOI: 10.2478/perc-2019-0031
- Mediárium* 6(2012/1–2), 75–99.
- ÖTVÖS László: *Balogh Ferenc életműve (1836–1913)*, Debrecen, Lux – Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, 1997.
- SÁRKÖZI Gabriella: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1789–1919*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2013.

Czeglédi Sándor¹

BIZALOM ÉS HIT SZERETETTEL VAGY SZERETET NÉLKÜL?
– AZ 1908-AS REVIDEÁLT KÁROLI BIBLIA KIEMELT SZÖVEGRÉSZEINEK
KVANTITATÍV VIZSGÁLATA MENTALITÁSTÖRTÉNETI KITEKINTÉSEL

ABSTRACT

Sándor Czeglédi: Confidence and Faith with or without Love: A Quantitative Study of Selected Passages from the 1908 Revised Károli Bible, Offering Insight into Historical Mentality

Gáspár Károli's 1590 Bible translation was revised and published in 1908. In this edition, certain scriptural verses were printed in bold. This study provides a quantitative analysis of the vocabulary of these texts, as well as offering an interpretation of the insights from the viewpoint of historical mentality and the history of pedagogy. The study did not validate the hypothesis that the highlighted texts tended to refer to faith devoid of emotion towards God, thus demoting passages that refer to love towards God and neighbours. Although the revisions were conducted by a committee of Evangelical and Reformed theologians, few of the verses favoured by Luther and Calvin were highlighted; none of the verses in which these two authors emphasised the importance of love were highlighted. In the first half of the 20th century, Sándor Csikesz, a Reformed Christian, advocated promoting charity in congregational life to eliminate 'sects'. Upon investigating the role of love in pedagogy, Sándor Imre and Sándor Karácsony — both Reformed believers — argued that love has its limits in education. In contrast, the Evangelicals Egyed Lehoczky and István Schneller emphasised the perfection of love.

Keywords: revision of Bible translation, quantitative research, Sándor Csikesz, Sándor Imre, Sándor Karácsony, Egyed Lehoczky, István Schneller

1 Czeglédi Sándor PhD, történelem–latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: pedagógiatörténet, emlékeztörténet, a történelemtanítás szakmódszertana, czegsand@gmail.com

PROBLÉMAFELVETÉS, HIPOTÉZIS

Már több mint száz éve, leginkább Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*² című könyvének megjelenése óta az egyházakkal, vallási irányzatokkal kapcsolatos mentalitástörténeti kutatások során vissza-visszatérő kérdés a bibliaértelmezés sajátosságainak értelmezése: nagy hatású gondolkodók és/vagy kisebb-nagyobb vallási közösségek különböző biblikus szövegekből milyen tanulságot vonnak le, és ezek a tanulságok hogyan lesznek részei a mentalitásnak, hogyan alakulnak belőlük magatartásformák?

Ebből a szempontból az Élő Ige Évéhez kötődve az 1908-as revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészeinek vizsgálatára vállalkoztam, elsősorban mentalitás- és pedagógiatörténeti szempontból. Az említett bibliakiadás ugyanis hosszú évek óta úgy jelent meg, hogy bizonyos igéket vastagítva szedtek. Egy ilyen Bibliát forgatva³ tűnt fel egy érdekes különbség. A 42. és a 43. zsoltárban ugyanaz az ige háromszor fordul elő és az említett revideált Károli fordításban mindhárom alkalommal vastagon szedték: „Miért csüggedsz el lelkem és nyughatatlankodol bennem? Bízál Istenben, mert még hálát adok én néki az ő orczájának szabadításáért.”⁴ Ezzel szemben János első levelében két helyen fordul elő „Az isten szeretet” gondolata (1Ján 4,8; 1Ján 4,16), de csak az utóbbi helyen kapott kiemelést. Hasonló a helyzet Jézus nagy parancsolatával. A „Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szivedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. [...] Szeresd felebarátodat, mint magadat.”⁵ gondolat nem került kiemelésre.⁶

Ebből adódott a felvetés: vajon tendenciaszerű a kiemelésekben az érzelmeiktől mentes hitéletre való törekvés, vagy másképp fogalmazva: olyan visszafogott érzelemvilág megteremtése, amelyben az Isten és a felebarát iránti szeretetnek nincs – vagy alig van – szerepe? A hipotézis alátámasztására szolgál saját emlékeim alapján református lelkészek prédikációinak és a református sajtóban, könyvekben olvasható szövegeknek a hatása is, ahol inkább ésszel felfogott, mint érzelmileg átélt istenhitre fókuszálnak, és emberi kapcsolatokban a ridegség jelei mutatkoznak.⁷

2 WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Fordította Ábrahám Zoltán. Budapest, L'Harmattan, 2020.

3 *Szent Biblia Azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, Budapest, Magyar Biblia-Tanács, 1981.

4 Zsolt 42,6; 42,12; 43,5.

5 Mt 22,36–38.

6 Azok a helyek viszont, amelyekre Jézus hivatkozott, igen: 3Móz 19,18; 5Móz 6,5; 5Móz 10,12.

7 A „rideg kálvinista kegyességre” IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Csonkai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 9., szerkeszti Bitskey István és Görömbei András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996, 275.

A vizsgálatra kvantitatív módszert választottam, ahogyan tettem ezt korábban más tanulmányaimban is.⁸ A kutatásból levonható tanulságokat megpróbálom az említett mentalitás- és pedagógiatörténeti keretben elhelyezni.

KVANTITATÍV KUTATÁS

Társadalomtudományi szakterületeken a kvantitatív kutatásnak jelentős szakirodalma van,⁹ de úgy látom, biblikus témával kapcsolatban nem használják ezt a módszert. Alkalmazásánál nehézséget okoz, hogy a Bibliában sok kifejezés nemcsak önmagában hordoz jelentést, hanem többszörös értelemben van jelen. Másrészt lehet találkozni olyan érveléssel, hogy egy fogalom vagy probléma a Bibliában ritkán fordul elő. Kodácsy Tamás szerint a Biblia nem ad „explicit útmutatást az öngyilkosságról”.¹⁰ Czövek Tamás lényegében ugyanezt mondja más témáról: „konkrétan a »homoszexualitásnak« kevesebb bibliai szakasz szentel figyelmet, és meg kevesebb ítéli el, mint sokan gondolnák”.¹¹ Kvantitatív elemzéssel viszont a *sok* és a *kevés* számszerűen mérhető, az *explicit útmutatás* gyakorisága kideríthető. Ennek két haszna lehet: egyrészt az érvelést adatokkal alá lehet támasztani vagy meg lehet cáfolni, másrészt olyan sajátosságokra bukkanhatunk, amelyekre a szövegek hagyományos feldolgozásával nem biztos, hogy esélyünk van.

A kutatás során első lépésben gyűjtöttem a teljes 1908-as revideált Károli Biblia¹² összes szavát. A névelők, kötőszavak, névmások kizárása után – vagyis „a szöveg zajosságának megszüntetésével”¹³ – 459 647 szó maradt. A kvantitatív kutatásmetodológia szerint ezt követően a szavakat *szócskák*ba kell gyűjteni.¹⁴ A szócskák kijelölésének több lehetősége van, az egyik, hogy meglévő csoportosítást

- 8 CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 67–84; CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 439–452 DOI: 10.61376/hit.2022.czegledi.30; CZEGLÉDI Sándor: Isten (hogyan lehet) szeretet. János első levelének recepciója Augustinusnál, Luthernél és Kálvinnál, in Kendeffy Gábor (szerk.): *Hit, kegyelem, akarat. Teológiai és filozófiai megközelítések az ókorban és a kora újkorban*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem, 2025, s. a.
- 9 Felhasznált irodalom in Sebők Miklós (szerk.): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*, Budapest, L'Harmattan 2016, 153–177; NÉMETH Renáta – KATONA Eszter Rita – KMETTY Zoltán: Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban, *Szociológiai Szemle* (30)2020/1, 44–62.
- 10 KODÁCSY Tamás: Ott is jelen van, *Sárospataki Füzetek* (21)2017/4, 83–104, 86.
- 11 CZÖVEK Tamás: „Homoszexualitás” a Bibliában: rövid áttekintés a vallástörténeti háttér ismertetésével, *Theológiai Szemle* (67)2024/3, 142–152, 149.
- 12 A feldolgozáshoz használt szöveg: *Szent Biblia Azaz Istennek Ó és Új Testamentumában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, <https://mek.oszk.hu/00100/00161/html/>.
- 13 ZORIGT Burtejin: Csoportosítás (klaszterezés) in *Kvantitatív szövegelemzés*, 85–103, 88.
- 14 SEBŐK Miklós – ZORIGT Burtejin – ZAGONI Bella: A szövegek társadalomtudományi elemzése: egy elméleti áttekintés, in *Kvantitatív szövegelemzés*, 15–23, 19.

használ fel a kutató. Lehetőség lett volna erre, pl. ha a szóállományt a *Bibliai Fogalmi Szókönyv* címszavai szerint dolgozom fel. A Szókönyv előszava szerint viszont terjedelmi okok miatt nem minden szó szerepel a címszavakban.¹⁵ Ennek ellentmond, hogy a könyvből tipikusan negatív fogalmak maradtak ki. Ezekre nem a helyhiány lehet a magyarázat, hanem a szerkesztők szándéka, nem akartak velük foglalkozni:¹⁶

1. táblázat: *A Bibliai Fogalmi Szókönyv címszavaiban nem szereplő fogalmak*¹⁷

Kifejezés	Előfordulás gyakorisága a revideált Károli Bibliában
csúf	99
keseredett	115
lop, oroz, tolvaj	80
parázna	234
rágalmaz, szidalmaz	101

Természetesen más biblikus szótárak, lexikonok szóanyagára is lehetett volna alapozni a rendszerezést.¹⁸ A szózsákok kijelölésére a kutatás újszerűségéből adódóan, és a szótárszerkesztők elfogultsága elleni védekezésésként inkább a másik lehetőséggel éltem, amikor a kutató maga csoportosítja és gyűjti szózsákokba az adatokat. A fent említett 459 647 szóból álló anyagot 84 szózsákba rendeztem. Sorrendben ezekkel a szózsákokkal kezdődik a gyűjtemény: *ad, akar, aláz, áld, áll, álmok*.

Ezzel a módszerrel az alábbi tíz szózsák végzett az élen:

2. táblázat: *A tíz legfontosabb szózsák a revideált Károli Bibliában*

Helyezés	Szózsák	Előfordulás gyakorisága
1.	emberi kapcsolatok	32 981
2.	ige, imád, Isten, Úr	23 130
3.	beszél	14 180
4.	megy	12 542
5.	cselekszik	10 605
6.	világmindenség	10 133
7.	testrészek	6 375

15 Ifj. dr. BARTHA Tibor – VLADÁR Gábor (szerk.), *Bibliai Fogalmi Szókönyv*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1984, 5.

16 Ezek a szavak e tanulmányban egy-egy szózsák részét képezik, ezért nem szerepelnek külön-külön a későbbi elemzésekben.

17 A továbbiakban az előfordulás gyakorisága az 1908-as revideált Károli Bibliára értendő.

18 Pl. Dr. BARTHA Tibor (szerk.), *Keresztény Biblia Lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1993; Léon-Dufour, Xavier – Duplacy, Jean – George, Augustin – Grelot, Pierre – Guillet, Jacques – Lacan, Marc-François (szerk.), *Biblikus Teológiai Szótár*, Budapest, Szent István Társulat, 2009.

8.	pusztít	6 149
9.	ház	5 543
10.	él	5 474

A problémafelvetésben említett fogalmak ritkábban fordulnak elő:

3. táblázat: Bizalom, hit, szeretet a revideált Károli Bibliában

Helyezés	Szósák	Előfordulás gyakorisága
43.	hit	1181
45.	bízik, remél	1080
52.	szeret	911

A revideált Károli fordításban a 459 647 szó közül 4883 vastagon szedett, vagyis a teljes állomány 1,062%-a. A vastagított szavak közül ezek a szószákok szerepelnek az első tízben:

4. táblázat: A tíz legfontosabb szószák a revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészeiben

Helyezés	Szósák	Előfordulás gyakorisága
1.	ige, imád, Isten, Úr	699
2.	emberi kapcsolatok	454
3.	beszél	222
4.	megy	184
5.	világmindenség	184
6.	él	173
7.	cselekszik	172
8.	Jézus, Krisztus	134
9.	testrészek	132
10.	bölcs, ismer, nevel	115

A 4. táblázatból kimaradt, és a 25. helyre került a *pusztít* és 30.-ra a *ház*, helyükre került a *Jézus, Krisztus* és a *bölcs* szószák. A problémafelvetésben kijelölt szavak is előkelőbb helyre kerültek:

5. táblázat: Bizalom, hit, szeretet a revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészeiben

Helyezés	Kifejezés	Előfordulás gyakorisága
15.	hit	115
34.	szeret	48
38.	bízik, remél	42

A kutatás alapján úgy tűnik, nem igazolódott a hipotézis, mert összességben a *szeretet* valamivel jobban szerepelt a *bizalomnál*.

Nézzük meg azt is, melyek azok a szószákok, amelyek a legnagyobb százalékban javítottak a helyezésükön!

6. táblázat: A tíz szószáka, amelyek a legnagyobb arányban szerepelnek a revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészei között a szövegállomány egészéhez képest

Helyezés	Szószáka	Teljes anyag	Kiemelés	Kiemelés a teljes anyag százalékában
1.	boldog	123	25	20,325%
2.	hit	1181	115	9,738%
3.	irgalom, kegyelem	1291	114	8,830%
4.	lehelet, lélek	996	69	6,928%
5.	Jézus, Krisztus	2031	134	6,598%
6.	béke	639	42	6,573%
7.	bocsánat	380	21	5,526%
8.	szeret	911	48	5,269%
9.	aláz	266	13	4,887%
10.	gyönyörködik, kíván	743	36	4,845%

A *boldog* első helyét magyarázza, hogy Jézus boldogmondásaiból az első nyolc verset vastagon szedték,¹⁹ a kilencedik kimaradt.²⁰ A három kiemelt fogalomból kettő bekerült az első tízbe, a *bizik*, *remél* 25. lett 3,889%-kal.

Nézzük meg a fordítottját: melyek azok a szószákok, amelyek a legnagyobb százalékban rontottak a helyezésükön!

7. táblázat: A tíz szószáka, amelyek a legkisebb arányban szerepelnek a revideált Károli Biblia kiemelt szövegrészei között a szövegállomány egészéhez képest

Helyezés	Szószáka	Teljes anyag	Kiemelés	Kiemelés a teljes anyag százalékában
75.	visz, hord, hoz, emel	3123	27	0,865%
76.	ül	479	4	0,835%

19 Mt. 5,3–10 Boldogok a lelki szegények: mert övék a mennyeknek országa. Boldogok, a kik sírnak: mert ők megvigasztaltatnak. Boldogok a szelídek: mert ők örökségül bírják a földet. Boldogok, a kik éheznek és szomjúhozzák az igazságot: mert ők megelégtetnek. Boldogok, az irgalmasok: mert ők irgalmasságot nyernek. Boldogok, a kiknek szívök tiszta: mert ők az Istent meglátják. Boldogok a békességre igyekezők: mert ők az Isten fiainak mondatnak. Boldogok, a kik háborúságot szenvednek az igazságért: mert övék a mennyeknek országa.

20 Mt. 5,11 Boldogok vagytok, ha szidalmaznak és háborgatnak titeket és minden gonosz hazugságot mondanak ellenetek és érettem.

77.	pap	2025	12	0,593%
78.	ont, folyik	533	3	0,563%
79.	szám	384	1	0,260%
80.	sok	1101	1	0,091%
81.	édes	55	0	0,000%
82.	illat	93	0	0,000%
83.	kímél, ment	102	0	0,000%
84.	ős, régi	127	0	0,000%

Az 1. táblázatban említett negatív fogalmak elszórtan szerepelnek a kiemelésekben, pl. a *parázna* csak a *Ne paráználkodj!*-nál fordul elő. De olyan szavak sincsenek a kiemelt versekben, mint a *mez(i)telen* vagy a *körülmételés*; talán a jó erkölcs védelme érdekében.

VAN-E ÖSSZEFÜGGÉS AZ 1908-AS KIEMELÉSEK, VALAMINT LUTHER ÉS KÁLVIN LEGGYAKRABAN IDÉZETT IGÉI KÖZÖTT?

Korábbi kutatásaimban összegyűjtöttem a két nagy reformátor műveinek össziadása alapján a leggyakrabban idézett igéiket.²¹ Az 1908-as revíziós munkacsoportban református és evangélikus teológusok szolgáltak,²² ennek alapján várható volt, hogy a lutheránus és kálvinista szemlélet érvényesülni fog a kiemeléseknél. E hipotézis alátámasztására vizsgáljuk meg a tíz-tíz leggyakrabban idézett ige kiemelését 1908-ban! Figyelnünk kell a hit, bizalom/remény és szeretet kifejezések előfordulására is.

8. táblázat: Luther leggyakoribb bibliai hivatkozásai közül 1908-ban kiemelésre került (a bal oldali oszlopban: bány alkalommal hivatkozott Luther erre az igére)

93	1Móz 3,15	És ellenségeskedést szerzek közötted és az asszony között, a te magod között, és az ő magva között: az neked fejedre tapos, te pedig annak sarkát mardosod.
78	Mk 16,16	A ki <u>hiszen</u> és megkeresztelkedik, idvezül; a ki pedig nem <u>hiszen</u> , elkárhozik.
57	Ef 6,16	Mindezekhez fölvevén a <u>hitnek</u> paizsát, a melylyel ama gonosznak minden tüzes nyílát megolthatjátok.

21 Czeglédi: *Kísérlet Kálvin...*; Czeglédi: *Kísérlet Luther...*

22 Hunfalvy Pál, Ballagi Mór, Szász Károly, Szilády Áron, Keresztes József, Bachát Dániel, Fröhlich Róbert, Kenessey Béla, Petri Elek, Linberger István, Szabó Aladár, Radácsi György, Erdős József, Németh István, Poszvék Sándor, Dicsőfi József, Csengey Gusztáv, Hamar István, Pukánszky Béla, Bartók György, Marton Lajos, Masznyik Endre, Kecskeméthy István. In: BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 119.

54	1Kor 11,24	És hálákat adván, megtörte és ezt mondotta: Vegyétek, egyétek! Ez az én testem, mely ti érettetek megtöretik; ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.
51	Jn 1,29	Másnap látá János Jézust ő hozzá menni, és monda: Ímé az Istennek ama báránya, a ki elveszi a világ bűneit!

Amint láthatjuk, Luther leggyakoribb hivatkozásai között a *hit* három alkalommal fordul elő, a *bizalom* és *szeretet* egyszer sem.

9. táblázat: Luther bibliai hivatkozásai közül 1908-ban nem került kiemelésre
(a bal oldali oszlopban: hány alkalommal hivatkozott Luther erre az igére)

111	Mt 16,18	De én is mondom néked, hogy te Péter vagy, és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat, és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat.
61	Jn 8,44	Ti az ördög atyától valók vagytok, és a ti atyátok kívánságait akarjátok teljesíteni. Az emberölő volt kezdettől fogva, és nem állott meg az igazságban, mert nincsen ő benne igazság. Mikor hazugságot szól, a sajátjából szól; mert hazug és hazugság atyja.
55	Jn 6,63	A lélek az, a mi megelevenít, a test nem használ semmit: a beszédek, a melyeket én szólok néktek, lélek és élet.
52	Róm 8,26	Hasonlatosképen pedig a Lélek is segítségére van a mi erőtelenségünknek. Mert azt, a mit kérnünk kell, a mint kellene, nem tudjuk; de maga a Lélek esedezik mi értünk kimondhatatlan foháskodásokkal.
52	Gal 1,8	De ha szinte mi, avagy mennyből való angyal hirdetne is néktek valamit azon kívül, a mit néktek hirdettünk, legyen átok.

A Luther által leggyakrabban idézett igék közül ötöt emeltek ki, ötöt nem; még a legtöbbet idézett gondolat sem került kiválasztásra. Mi lehet ennek az oka? Mt 16,18-at talán azért nem, mert a katolikusok kedvelt hivatkozása; Jn 8,44 és Gal 1,8 pedig elég erőteljes. A ki nem emelt szövegekben nem fordul elő sem a hit, sem a bizalom, sem a szeretet.

Tekintsük át, mit emeltek ki 1908-ban a Kálvin által leggyakrabban idézett igék közül!

10. táblázat: Kálvin bibliai hivatkozásai közül 1908-ban kiemelésre került
(a bal oldali oszlopban: hány alkalommal hivatkozott Kálvin erre az igére)

93	Mal 2,7	Mert a papnak ajkai őrzik a tudományt, és az ő szájából törvényt várnak, mivel a Seregek Urának követe ő.
78	Kol 3,3	Mert meghaltatok, és a ti éltetek el van rejtve együtt a Krisztussal az Istenben.

Kálvin kedves igéiből mindössze kettőt emeltek ki, egyik sem tartalmaz tanulmányunk problémafelvetése szempontjából fontos szót.

11. táblázat: Kálvin bibliai hivatkozásai közül 1908-ban nem került kiemelésre
(a bal oldali oszlopban: bány alkalommal hivatkozott Kálvin erre az igére)

40	1Sám 15,22	Sámuel pedig monda: Vajjon kedvesebb-é az Úr előtt az égő- és véres áldozat, mint az Úr szava iránt való engedelmesség? Ímé, jobb az engedelmisség a véres áldozatnál és a szófogadás a kosok kövérénél!
38	Zsolt 143,2	Ne szállj perbe a te szolgálóddal, mert egy élő sem igaz előtted!
35	Ézs 29,13	És szólt az Úr: Mivel e nép szájjal közelget hozzám, és csak ajkaival tisztel engem, szíve pedig távol van tőlem, úgy hogy irántam való félelmök betanított emberi parancsokat lőn.
34	Zsolt 82,6	Én mondtam: Istenek vagytok ti és a Felségesnek fiai ti mindnyájan.
33	Róm 8,15	Mert nem kaptatok szolgaság lelkét ismét a félelemre, hanem a fiúságnak Lelkét kaptatok, a ki által kiáltjuk: Abbá, Atyám!
33	Ef 1,4	A szerint, a mint magának kiválasztott minket Ő benne a világ teremtetése előtt, hogy legyünk mi szentek és feddhetetlenek Ő előtte szeretet által.
31	Ézs 6,9	És monda: Menj, és mondd ezt e népnek: Hallván halljatok és ne értsetek, s látván lássatok és ne ismerjete.
31	2Kor 3,6	A ki alkalmatosokká tett minket arra, hogy új szövetség szolgálói legyünk, nem betűé, hanem léleké; mert a betű megöl, a lélek pedig megelevenít.

Az a nyolc igehely, amelyek Kálvinnak fontosak, de az 1908-as bibliakiadásnak nem, szintén híján van a *hit*, *bizalom* és *szeretet* szavaknak. Viszont érezhető belőlük egy sajátos, hitből fakadó fegyelmezett magatartáson alapuló kapcsolat Isten és ember között. Emberi kapcsolatokban is ehhez hasonló, kevés érzellemmel járó utat javasol – ami viszont hipotézisünket erősíti.

A Lutherrel és Kálvinnal való kapcsolat alapján állítható, hogy a revideáló bizottság önállóan járt el, a két nagy reformátor szellemétől távolodva elmozdult a *bizalom* és a *szeretet* irányába. Mit jelenthetett ez a hétköznapi világában?

„SZEKTAKÉRDÉS”

A 19. század közepétől jelentkezett a protestáns közgondolkodásban az, amit *szeke-takérdés*nek neveztek. A témáról elképesztő mennyiségű újságcikk, hosszabb-rövidebb írás született. A sajtóhagyományban elő-előfordul összeesküvés-elmélet is: gonosz számításból pénzelik Amerikából ezeket a közösségeket. A hagyományos keresztény egyházak lelkészei általában elutasítóan reagáltak a szekták terjedésére. Protestáns szempontból gondot okozott, hogy ezek a kisegyházak is a Bibliára hivatkoztak. Mit lehet tenni ebben a helyzetben? Bartók György erdélyi püspök például 1900 körül úgy gondolta: „a népnek igazi Bibliája a jó énekeskönyv, és jobban szeretem, ha a hívek az énekeskönyvet olvassák, mint ha a Bibliában lapozgatnak, mert a Biblia nazarénusokat nevel, míg egy jó énekeskönyv megment minket a na-

zarénizmustól.”²³ Ebből az következik, hogy nem a Biblia a zsinórmérték, hanem a Biblia alapján alkotott, sajátos teológiát tükröző énekeskönyv.

Ugyanakkor a belmisszió révén a probléma mélyebb megértésére is vannak példák, amikor nem külföldön keresik az okokat, hanem éppen a *bizalom* és a *szeretet* világában. Csikesz Sándor református teológus írta 1925-ben: „Hány olyan ember van, akiről lepergett a mi igehirdetésünk, a szekta pedig tisztességes, józanéletű embert faragott belőle.”²⁴ Csikesz egyrészt az eredeti és igazi kálvinizmushoz való visszatérést javasolta, másrészt szerinte lokalizálni, vagyis visszaszorítani kell a „szektákat”; s ebben fontos a szeretet megélése és a káros életmódból fakadó szokások kerülése:

„A lokalizáláshoz tartozik a szeretet közösségének fejlesztése is. Próbáljuk meg a magunk gyülekezetében ezt a testvériséget meghonosítani. Sok gyülekezetnek bűne az egyke, mely voltaképpen intézményezett családi önzés. Az egykerendszer súlyosan bosszulja meg magát, különösen, ha több generáción át folytatódik. Sok gyülekezet van, ahol úgyszólván kivesznek azok, akiknek testvérük van. Generációk nőnek fel, melyek nem ismerik a testvéri szeretetet. Az ily elhagyott lelkek a szektában testvérekre találnak, akiknek elmondhatják bajukat és ahol meghallgatják őket. Legyünk mi ez az igazi testvér, aki őszintén szereti őket és értük alázatosan munkálkodik.”²⁵

Kutatásunknak talán egyik eredménye lehet, hogy a testvériség és a szeretet szempontjából „az eredeti és igazi kálvinizmushoz” való visszatérés nem igazán releváns.

A SZERETET KÉRDÉSE A 19. SZÁZAD VÉGÉNEK, 20. SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK REFORMÁTUS ÉS EVANGÉLIKUS PEDAGÓGIÁJÁBAN

A Károli Biblia revíziójával egy időben és a következő években, kb. 1890 és 1945 között sajátos különbséget lehet látni a szeretet pedagógiai jelentőségéről a református és evangélikus pedagógiai irodalomban. Erre a két egyház két-két szaktekintélye lehet a példa.

A református Imre Sándor írásaiban a *szeretet* ritkán jelenik meg, a *nemeslelkűséget* és a *jóakaratot* ajánlotta helyette. Imre szerint „a szeretet vonzódást jelent s nem vonzódhatunk mindenkéhez, [...] mindenkit szeretni nem lehet, de mindenkinek tetszeni sem lehet. Ellenben igenis lehetséges, hogy a másokkal való viszonyunk-

23 L. BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1949, 398.

24 CSIKESZ Sándor: A szektákról, *Theológiai Szemle*, 1(1925/1), 61–77, 77.

25 CSIKESZ Sándor: A szektákról..., 75.

ban minden körülmények között uralkodjék a jóakarát és ezt még ellenlábasaink is megérezzék.”²⁶

Más alkalommal, lényegében a „mindenkit szeretni nem lehet” gondolatból következően a velünk azonos nemzetbe tartozók iránti szeretetről írt, amelyhez erő is szükséges:

„Honnan származhatnak az emberek megnemeseződése, honnan vehetjük az erőt, amely a nemesebb, magasabbrendű élethez szükséges? Ismeritek a forrást: Krisztus. Az ő idejének kell eljönnie. De ez csak fokról-fokra teljesedhetik be, amint az emberek lelkét megtölti Krisztus szelleme [...] Az erőnek a forrása ez: a szeretet, amely egyesít; az önfeláldozás, amely a célt nézi csak; a megnyugvás, amely előáll, ha megtettük, amit másként nem tehattunk s ha szenvedéseink közben is tudjuk, hogy az igazságot nem lehet örökre elhallgattatni. A Krisztus útján jár mindenki, aki hű és igaz, aki másokért dolgozik, aki a jót akarja s meg is teszi csüggedetlenül! Igyekeztek ezen az úton járni, másokat is erre vezetni. Ezzel napról-napra leküzditek a nemzet felemelkedésének egy-egy akadályát.”²⁷

Imre a *bizalom* jelentését is nemzeti szempontból értelmezi, és szintén erővé-tellel köti össze:

„A bizalom erő; ez teszi lehetővé, hogy dolgozzunk ma is, vessünk a nyugodalmasabb jövő számára. Ilyen vetés az is, ha éberen ügyelünk a magunk körében s elébe állunk minden kishitűségnek, amely a nemzet sorsát sötétlen színezi s ezzel gyengít egyeseket és elbágyaszt egész tömegeket is.”²⁸ Erő kell a jóakarathoz, de a bizalom is erő és a szeretetnek korlátai vannak. Jellegzetes kálvinista modell Imre szemlélete.

A szintén református Karácsony Sándor a tanítványok egymás iránti szeretetének említése miatt keveredett vitába Papp Ferencsel:

„Miért éppen egy valamelyik páli kijelentés alapelve a református keresztyén világnézetnek, miért nem egy másik? Esetleg egy vagy két vers magától Jézustól? Kegyelemből, hit által igazulunk meg – nagyon szép elv. De az is szép elv: ti vagytok a földnek savai, meg az is: arról ismernek meg titeket, hogy az

26 IMRE Sándor: Önmagunk nevelése. Előadás az Erzsébet Népakadémia 1924. évi közgyűlésén, in Imre Sándor: *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Budapest, Stúdium, 1942, 210–220, 213.

27 IMRE Sándor: Magyar jövő, magyar ifjúság. A budapesti középiskolák növendékeihez a Magyar Jövő Ifjúsági Irodalmi Mozgalom ünnepélyén 1920. június 20. in Imre Sándor: *Háborús élet...*, 287–294, 287–294, 293–294.

28 IMRE Sándor: Tennivalóink. Néptanítók Lapja, 1914. 37. in Imre Sándor: *Háborús élet...*, 25.

én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek; ez a harmadik is: a teljes írás Istentől ihletett. Egyikről sem lehetne azt állítani, hogy nem református elv.”²⁹

Papp Ferenc a kiemelések rendjének védelme érdekében két csoportra osztotta a bibliai igéket. Az első csoportba tartozik az, ami a „református keresztyénség reformátori alapelve”, így „1. az ember hit által Isten kegyelméből üdvözl, 2. az ige mértéke a hitnek”. Papp alapján a Karácsony által felvetett igék a második csoportba tartoznak. Ezek szerinte „szép elvek”, és „nagyon jól felhasználhatók és felhasználandók egy részletes, rendszeres református keresztyén neveléstan kidolgozásánál”.³⁰ Tanulmányunk és módszerünk igazolását látjuk ebben: ha nincs kiemelve a revidált Bibliában a jézusi nagy parancs, akkor abba a kategóriába tartozik, amelybe a *parázna*, *lop*, *rágalmaz* – kár elkenni a problémát azzal, hogy „azért a ki nem emelt szöveg is jó valamire”. Ugyanakkor – Imréhez hasonlóan – a szeretet Karácsony szerint is akadályokba ütközik. Úgy véli, szeretnie kellene a többi embert, de nem tudja. Amint írja, Krisztus szeretete „az, ami kisugározván belőlem, elnémitja a prófétai ítélet mennydörgő verdictumát, betöltvén a törvényt. A törvény Krisztushoz hajtó korbács, Hozzá vezető elv.”³¹ Tehát az ő logikája szerint korbács kell a szeretet gyakorlásához. Szavai szintén a kálvini szigort idézik: az ember természeténél fogva képtelen a szeretetre.

Az evangélikus pedagógiai irodalomban Lehoczky Egyed „A népiskolai evangélikus keresztyén vallástanítás módszertana” című 174 oldalas könyvében³² 76 alkalommal kerül elő a szeretet, mindig a keresztyén ember számára alapvető és teljesíthető célként. Pedagógiai feladatként konkrét tanácsot ad a szeretet parancsának interiorizálására:

„Az erkölcsi cselekvésre különösen a felebaráti szeretet parancsa adhat számos alkalmat a népiskolában. Pl.: az irgalmas samaritánus történetével kapcsolatban a tanító azt beszélhetné meg a gyermekekkel; hogyan vállalkozhatnának egyesek a lábát eltört osztálytárs látogatására, hogy az iskoláról meséljenek neki, később pedig az olvasásban vagy a leckék megtanulásában segítsenek. Máskor ismét szó lehetne egy rokkant szomszéd részére megbízások elvégzéséről, faaprításról vagy egy többgyermekes szegény özvegy részére a háztartási munkában való segédkezésről stb.”³³

A szintén evangélikus Schneller István a szeretet kiteljesítésére építette nevelésméleti rendszerét. Szerinte az iskolákban az osztályozó konferenciáknak nem az

29 KARÁCSONY Sándor: Református keresztyén pedagógia, *Protestáns Szemle*, 45(1934/12), 617–622, 619.

30 PAPP Ferenc: Református keresztyén pedagógia, *Protestáns Szemle*, 50(1935/2), 60–65, 64.

31 KARÁCSONY Sándor: Arany ábécé, in: *A Hegyi beszéd*, Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991, 123–125.

32 LEHOCZKY Egyed: *A népiskolai evangélikus keresztyén vallástanítás módszertana*, 1940, Miskolc, Fischer Lajos könyvnyomtató.

33 LEHOCZKY Egyed: *A népiskolai...*, 20.

lenne a feladata, hogy „az egyes tanárok egyszerűen bedictálják feljegyzésre az osztályjegyeket, hanem az, hogy a tanárok tanulói egyéniségével szeretettel foglalkozzanak.”³⁴ Schneller szerint a szeretet fokozatosan valósulhat meg. Először a családi nevelésben kell kisugározni, majd a következő lépésben a népiskolában a község iránti szeretet erősítése szükséges. Erre épül a hazaszeretet, majd legfelső fokként az emberiség szeretete.³⁵ Schneller a pedagógus hivatásának összegzéseként himnikus magasságba emelkedik. Úgy látja, az ideális pedagógus „tárgyának él. Ily önzetlen munkára csak az igazság szeretete képesít. Csak a szeretet nyitja meg a dolgok lényegét. Csak a szeretettel felkarolt munka jár valódi kedvvel is. S csak ezen szereteten alapuló munkakedv győzedelmeskedik minden nehézségek fölött.”³⁶ Tehát a két evangélikus szerzőnél nincs korlátja a szeretetnek, és nem is korbács, mint Imrénél és Karácsonynál láttuk.

ÖSSZEGZÉS

Kvantitatív vizsgálatunk során kiderült, hogy a *szeretet*, *bizalom*, *hit* fogalmak a revidált Károli bibliakiadásban relatíve nagyobb súllyal szerepelnek, mint a teljes szövegben, de a lehetőségekhez képest talán mégsem eléggé, amint ezt a jézusi kettős parancs ki nem emelése is mutatja. Ezért és a szektának nevezett szerveződésekre adott kevés pozitív válasz miatt érdemes kiemelni, hogy egyes lelkészek szerint (pl. Csikesz Sándor) a gyülekezeti életben törekedni kell a szeretetre. A 20. századi protestáns pedagógiában a kálvinista hagyományt követők a szeretetre kisebb lehetőséget láttak, mint a lutheránusok.

A mai, 21. századi világban változott a helyzet: úgy tűnik, a reformátusokban is erősödik a szeretet! Néhány példa saját gyűjtésemből: A halásztelki Bocskai István Református Kollégiumban történelem tanulmányi versenyt rendeztek, a résztvevők „mert az Isten szeretet” feliratú pólót kaptak ajándékba. A Rózsakerti Demjén István Református Általános Iskola és Gimnáziumban az egyik tanteremben a faliújságon olvasható ez az ige, míg a Hódmezővásárhely-Csúcsi Református Egyházközség imaházánál a kerítésen. Az újpesti Benkő István Református Gimnáziumban az egyik lépcsőfokon láthatták az ott közlekedők, de technikai okokból ezt és a többi feliratot is lecserélték Pál apostol teljes szeretethimnuszára.

34 SCHNELLER István: A személyiség elve a nevelésben II., Budapest, *Athenaeum*, 20(1911/3), 1–27, 22.

35 Schneller István: *A személyiség elve...*, 5–6.

36 SCHNELLER István: *Paedagogiai dolgozatok I.*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1900, 88.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BOTTYÁN János: *A magyar Biblia évszázadai*, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.
- CZEGLÉDI Sándor: Isten (hogyan lehet) szeretet. János első levelének recepciója Augustinusnál, Luthernél és Kálvinnál, in Kendeffy Gábor (szerk.): *Hit, kegyelem, akarat. Teológiai és filozófiai megközelítések az ókorban és a kora újkorban*, Budapest, L'Harmattan Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem, 2025, s. a.
- CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 67–84.
- CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére, in Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 439–452 DOI: 10.61376/hit.2022.czegledi.30
- CZÖVEK Tamás: „Homoszexualitás” a Bibliában: rövid áttekintés a vallástörténeti háttér ismertetésével, *Teológiai Szemle* 67(2024/3), 142–152.
- CSIKESZ Sándor: A szektákról, *Teológiai Szemle*, 1(1925/1), 61–77.
- Dr. BARTHA Tíbor (szerk.), *Keresztyén Biblia Lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1993; Léon-Dufour, Xavier – Duplacy, Jean – George, Augustin – Grelot, Pierre – Guillet, Jacques – Lacan, Marc-François (szerk.), *Biblikus Teológiai Szótár*, Budapest, Szent István Társulat, 2009.
- Ifj. dr. BARTHA Tíbor – VLADÁR GÁBOR (szerk.), *Bibliai Fogalmi Szókönyv*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1984.
- IMRE László: *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 9., szerkeszti Bitskey István és Görömbei András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.
- IMRE Sándor: Magyar jövő, magyar ifjúság. A budapesti középiskolák növendékeihez a Magyar Jövő Ifjúsági Irodalmi Mozgalom ünnepélyén 1920. június 20. in Imre Sándor: *Háborús élet...*, 287–294.
- IMRE Sándor: Önmagunk nevelése. Előadás az Erzsébet Népakadémia 1924. évi közgyűlésén, in Imre Sándor: *Háborús élet, megújulás, nemzetnevelés*, Budapest, Stúdium, 1942, 210–220.
- IMRE Sándor: Tennivalóink. Néptanítók Lapja, 1914. 37. in Imre Sándor: *Háborús élet...*, 25.
- KARÁCSONY Sándor: Arany ábécé, in: *A Hegyi beszéd*, Kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1991, 123–125.
- KARÁCSONY Sándor: Református keresztyén pedagógia, *Protestáns Szemle*, 45(1934/12), 617–622.
- KODÁCSY Tamás: Ott is jelen van, *Sárospataki Füzetek* (21)2017/4, 83–104.
- L. BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1949.

- LEHOCZKY Egyed: *A népiskolai evangélikus keresztyén vallástanítás módszertana*, 1940, Miskolc, Fischer Lajos könyvnyomtató.
- NÉMETH Renáta – KATONA Eszter Rita – KMETTY Zoltán: Az automatizált szövegelemzés perspektívája a társadalomtudományokban, *Szociológiai Szemle* (30)2020/1, 44–62.
- PAPP Ferenc: Református keresztyén pedagógia, *Protestáns Szemle*, 50(1935/2), 60–65.
- SCHNELLER István: A személyiség elve a nevelésben II., Budapest, *Athenaeum*, 20(1911/3), 1–27.
- SCHNELLER István: *Paedagogiai dolgozatok I.*, Budapest, Hornyánszky Viktor
- SEBŐK Miklós – ZORIGT Burtejin – ZÁGONI Bella: A szövegek társadalomtudományi elemzése: egy elméleti áttekintés, in *Kvantitatív szövegelemzés*, 15–23.
- Sebők Miklós (szerk.): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*, Budapest, L'Harmattan 2016, 153–177.
- Szent Biblia Azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. Magyar nyelvre fordította Károli Gáspár, Budapest, Magyar Biblia-Tanács, 1981.
- WEBER, Max: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Fordította Ábrahám Zoltán. Budapest, L' Harmattan, 2020.
- ZORIGT Burtejin: Csoportosítás (klaszterezés) in *Kvantitatív szövegelemzés*, 85–103.

*Pusztai Gábor*¹

A MAGYAR DALOSKÖNYV ÉS A HOLLAND–MAGYAR KAPCSOLATOK
A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

ABSTRACT

The Hungarian Songbook (Magyar Daloskönyv) and Dutch–Hungarian relations between the two world wars.

Published in 1923 by Aurél Kern and Péter Jekel, the Hungarian Songbook is a typical product of post-Trianon Hungary. This three-language publication (Hungarian, German and Dutch) aimed to promote the uniqueness of Hungarian culture abroad and to win friends and supporters for Hungarian music and culture, as well as for the Hungarian cause (i.e. Hungarian foreign policy), whose primary aim during this period was revanchism and revisionism. The compilation of the songbook's contents was also a means to this end. Alongside Hungarian folk songs, it includes the ecclesiastical hymn 'Térj magadhoz drága Sion' ('Return to yourself, dear Sion'), which was sung by the Hungarian galley slaves liberated by the Dutch admiral Michiel de Ruyter in 1676. This was done to connect with foreign (Dutch and Swiss) Protestants, strengthen historical ties and appeal for help and sympathy for Hungary.

Keywords: Dutch–Hungarian relations, Trianon, Hungary between the two world wars, Kern Aurél, Jekel Péter

1923-ban egy feltűnően szép kivitelű füzetecske jelent meg Budapesten *Magyar Daloskönyv* címmel.² A kiadvány háromnyelvű, német, holland és magyar, a címlapján egy színes nyomat látható, mely minden Magyarországról alkotott klisének megfelelő: delelő magyar szürke gulya mellett gémeskutak, az előtérben mezítlábas

- 1 Pusztai Gábor (PhD, dr. habil), néderlandista, irodalomtörténész, a Debreceni Egyetem BTK GI Néderlandisztika Tanszékének habilitált egyetemi docense. Kutatási területe: magyar-holland kapcsolatok, (poszt)koloniális holland irodalom, gpusztai@unideb.hu
- 2 KERN Aurél - JEKEL Péter (szerk.): *Hongaarsch liedboek, Ungarisches Liederbuch, Magyar Daloskönyv*, ford. Jekel Péter, Telcs Sarolta, Budapest, Kern & Jekel, 1923. Ezúton is köszönöm Grégász Miklósnak, a DE könyvtárosának, hogy felhívta figyelmemet erre a kiadványra.

menyecske, tőle jobbra bőgatyás gulyás, vállán szűrrel. A kiadó a két szerkesztő is egyben: Dr. Peter Jekel és Aurel von Kern, vagyis a zenekritikus és zeneszerző Kern Aurél (1871–1928) és a volt belügyi államtitkár-helyettes és műfordító Jekel Péter (1869–?). Jekelt ugyan 1920-ban „a kommunizmus alatt és a román megszállás alatt tanúsított nemzetellenes viselkedéséért”³ hivatalvesztésre ítélte a fegyelmi bizottság,⁴ de négy évvel később rehabilitálták.⁵ Az első világháborús érdemeiért többször kitüntették (III. osztályú vaskorona rend, Ferenc József-rend hadiékítményes középkeresztje). Nemcsak politikusként, de a magyarországi német közösség vezéralakjaként is ismert volt. Irodalmi és műfordítói tevékenységének elismeréseként tagja volt a Petőfi Társaságnak és a Vörösmarty Társaságnak is.⁶ Németre fordította többek között Vörösmarty Mihály⁷ és Reményik Sándor⁸ verseit.

Kern 1898-ban millenniumi zenei királydíjat kapott, 1915-ben az Operaház igazgatója, majd 1917-től a Nemzeti Zenede ügyvezető igazgatója lett. 1923-tól a Petőfi Társaság tagja, 1925-től a rádió zenei tanácsadója volt, tehát a kor zenei egyéniségeinek kiemelkedő alakjai közé tartozott. A *Daloskönyv* német fordítását Jekel Péter, a hollandot Telcs Sarolta készítette, mindkettő magas színvonalú, kifejezetten jól sikerült munka. A *Magyar Daloskönyv* összeállítói és fordítói tehát a korban ismert, hozzáértő szakemberek voltak, akik alapos munkát végeztek és a füzetke megjelenése után is szívükön hordozták annak terjesztését, reklámozását.

A budapesti La Fontaine Társaság 1923. júniusi közgyűlésén Vikár Béla főtítkárszámos frissen megjelent irodalmi alkotás mellett ismertette a *Magyar Daloskönyvet* is.⁹ A szerkesztők gondoskodtak róla, hogy a tartalmát koncert formájában is bemutassák a nagyközönségnek. 1924. február 9-i, német nyelvű bemutatóestjükön Grill Lola és Molnár Imre, valamint a Budapesti Német Férfikar lépett fel, és Pekár Gyula, a Petőfi Társaság elnöke méltatta Jekel és Kern munkáját.¹⁰

3 Az államtitkári fegyelmi bizottság, *Budapesti Közlöny* 54/131, 1920. június 11., 2.; Hivatalvesztésre ítélte államtitkár, 8 *Órai Újság* 1920. június 11., 3.

4 Jekel a határőrség országos főparancsnokaként egy útlevelüzérkedési ügybe keveredett bele, melyet Jekel szerint egy minisztériumi összekötő, Adorján Sándor követett el. Jekel minden vádat tagadott. lásd: Nyilatkozat, *Budapesti Hírlap* 1920. január 9., 5.

5 Jekel visszakapta minisztériumi állását, amit barátai és tisztelői ünnepeltek. Jelen voltak többek között Perényi Zsigmond volt belügyminiszter, Sándor László nyugalmazott főkapitány, valamint Gömbös Gyula és Wild József nemzetgyűlési képviselők is. Lásd: Elégtétel a meghurcolt Jekel Péter helyettes államtitkárnak, *Friss Újság* 1924. május 13., 4.; Jekel Péter dr. üdvözlése, *Budapesti Hírlap* 1924. május 13., 7.

6 SZENTMIKLÓSSY Géza (szerk.): *A Magyar Feltámadás Lexikona*, Budapest, A Magyar Feltámadás Lexikona Kiadás, 1930, 713.

7 VÖRÖSMARTY Mihály: *Ausgewählte Gedichte*, übertragen von Peter Jekel, Leipzig, Blumberg, 1901.

8 VÉGVÁRI: *Zu Hilfe! Stimmen aus dem Siebenbürgischen Grenzmark 1918-1919*. übertragen von Peter Jekel, Budapest, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, 1920.

9 A Lafontaine Társaság, *Budapesti Hírlap*, 1923. június 27., 5.

10 A magyar népdal külföldön, *Az Újság*, 1924. február 6., 6.; Magyar költők német nyelven, *Szózat*, 1924. február 10., 10.

A *Magyar Daloskönyv* előszava hollandul és németül olvasható, melyben a kiadók, Kern és Jekel egyértelműen megfogalmazták munkájuk célját: „Ameny-nyiben ezzel a kiadvánnyal sikerül külföldön is terjeszteni a magyar dalt és annak barátokat szereznünk, akkor munkánk elnyerte méltó jutalmát.”¹¹ A könyv célja – hogy megismertesse a külfölddel a magyar (nép)dál szépségeit – nem csak a holland és a német olvasókra korlátozódott. Az előszó tanúsága szerint a terv az volt, hogy az első füzetet majd egy angol, francia, olasz, svéd és finn nyelvű kiadvány is követni fogja. Ebből azonban nem lett semmi, legalábbis ilyen nyelvű kiadványoknak nem találtam nyomát.

Az, hogy az első kiadvány épp német és holland nyelven jelent meg, és épp az 1920-as évek elején, nem volt véletlen. A *Daloskönyv* borítóján egyértelműen feltüntették a füzet árát, amiből kiderül, hogy a német és a holland nyelvterületen pontosan melyek voltak a célországok: Ein holl. Gulden, 2,3 Schweizer Franken. Vagyis egy holland gulden illetve 2,3 svájci frank volt a *Daloskönyv* ára. Belgium mellett Svájc és Hollandia voltak a gyermekvonat akciónak legfontosabb célállomásai, 1920-tól ide ment a legtöbb magyar gyermek az Országos Gyermekvédő Liga szervezésében.

11 „Wanneer het ons gelukt door dit werk voor het Hongaarsche lied een weg naar het buitenland te banen, om daar nieuwe vrienden te verwerven, dan zijn wij voor onze moeite rijkelijk beloond.” Voorwoord. in: Kern-Jekel (szerk.): *Magyar Daloskönyv*, 3.

GYERMEKVONATOK

A vesztes háború, az azt követő káosz és fosztogatás, az őszirózsás forradalom, a tanácsköztársaság, a román megszállás borzalmai, a vörös- és a fehérterror, majd Trianon és következményei térdre kényszerítették a magyar társadalmat. Az erőszak a háború lezárása és a harcok megszűnte után is még évekig folytatódott.¹² Ebben a helyzetben a társadalom alsó- és a középrétegének gyermekei voltak a legvédtelenebbek, ők szorultak leginkább segítségre. Főleg a nagyvárosi gyerekek éheztek, fáztak és betegségek tizedelték őket. Ezt a helyzetet igyekezett orvosolni egy különleges humanitárius akció keretében Svájc, Belgium, Svédország és Anglia mellett Hollandia is. Példátlan mértékű segélyakciót indítottak a hollandok a magyar gyermekek megsegítésére, melynek keretén belül 1920 és 1930 között több mint 28.000 magyar gyermek tölthetett hónapokat holland nevelőszülőknél. A nagyszabású humanitárius mentőakció Magyarországon a „gyermekvonatok” néven vált ismertté. A gyermekvonatoknak a humanitárius oldalon túl egyéb hatásai is voltak a két ország kapcsolatára. Fellendült a turizmus, megélénkültek a gazdasági kapcsolatok, kulturális téren is elkezdődött a közeledés a két ország között, de az egyházi és politikai kapcsolatok is megerősödtek.¹³ A második világháború után a gyermekmentő akciók folytatódtak, igaz csak rövid ideig, és jóval kevesebb résztvevővel.¹⁴

A gyermekeken keresztül a holland társadalom széles rétegében tudatosult Magyarország létezése, sorsa, társadalmi, (kül)politikai helyzete.¹⁵ Az Utrechti Egyetemen 1939-ben a magyar oktatás is elindult. Megélénkült az irodalmi művek fordítása. A hollandok már a harmincas években megismerhették Márai Sándor, Kassák Lajos, Molnár Ferenc, Zilahy Lajos és sok más magyar író műveit.¹⁶ Magyarország

12 Lásd erről bővebben: ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések történetei 1918-1921*, Budapest, Jaffa, 2020, 178.

13 RÉTHELYI Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy több árva” Vilma királynő 1923-as trónjubiléuma és a ’Magyar ablak’ a holland királyi palotában, in: Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 122–143.

14 PUSZTAI Gábor: ’Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon’, in: Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő hid Magyarországra, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest: L’Harmattan, 2020. 163–193.

15 Hollandiában számos kiadvány jelent meg a trianoni Magyarországról, annak irodalmáról, nyelvről, kultúrájáról a két világháború között. Pl: ABBING, A. B. M.: *Het drama van Trianon*, Amsterdam, Van Campen, 1931.; DEKKER, W. A.: *Van Godsdienst en Vaderland*, Nijkerk, Callenbach, 1939.; HOEKSTRA, Elly: *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*, Utrecht, 1939.; NOPPEN, Henry J. van: *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*, ’s Gravenhage, 1925.; VREDENBURCH, W. C. A. baron van: *Hongarije en de Hongaren*, Leiden, Sijthoff, 1936.; WORMSER, C. W.: *Mijn Balkanreis*, Bandoeng/Amsterdam, Vorkink, 1936.; SCHNEIDERS, Frans: *Hongarije. Het lied van de Donau*, ’s Hertogenbosch, Teuling, [1936].

16 PUSZTAI Gábor: A holland irodalom magyar hollandiai nagykövetei: Madelon Lulofs és Székely László műfordítói tevékenységéről, *Alföld*, 66/2 (2015), 93–101.

ezzel mintegy felkerült náluk a térképre. Megnőtt az érdeklődés Magyarország iránt, és a hollandok nemcsak Bécsig vagy Budapestig merészkedtek, hanem gyakran ellátogattak a Kálvinista Rómába is, ezzel elmélyítve az egyházi, tudományos és személyes kapcsolatokat.¹⁷

A gyermekvonatok, vagyis a holland, belga, angol, svéd és svájci nevelőszülők féltő gondoskodása hatalmas segítséget jelentett az éhező gyermekeknek és családjuknak. A humanitárius segítség minden szempontból szükséges volt. Azt is látnunk kell azonban, hogy a gyermekmentő akció sikere nemcsak a befogadó nemzetek – elsősorban a hollandok – segítőkészségének, szociális érzékenységének, felebaráti szeretetének volt köszönhető, hanem a magyar kormány készséges együttműködésének is. És ebbe a humanitárius akcióba magyar részről vegyült némi politikai érdek is. A gyermekvonatok a Trianon utáni Magyarországon az egyik kitörési pontot jelentették a külpolitikai elszigeteltségből. Ebben az időszakban a magyar külpolitika minden lehetőséget megragadott, hogy ellensúlyozza a kedvezőtlen nemzetközi környezet hatásait, az ellenséges szomszédok propagandatevékenységét, Magyarország negatív külföldi sajtóját. Tudományos, egyházi, sport-, művészeti és személyes kapcsolatokat is felhasználtak, hogy a nemzetközi közvéleményt tájékoztassák Magyarország valós helyzetéről, az országot ért tragédiáról, a trianoni igazságtalanságról. Ebbe a politikai helyzetbe simultak bele a Nyugat-Európába induló gyermekvonatok is. Az Országos Gyermekvédelmi Liga által szervezett humanitárius akció, amellet, hogy ténylegesen szükséges volt a lesóványodott, háborús traumán túlesett, gyakran árva vagy félárva gyermekek külföldi üdültetése, beleillett a magyar kormány politikájába. A szegény, lerongyolódott gyermekek tízezrei, mint megannyi kis diplomata hirdették pusztá jelenlétükkel Hollandiában, Belgiumban, Svájcban, Svédországban vagy Angliában a sanyarú magyar sorsot, és keltettek szimpátiát több millió nyugat-európai polgárban a magyarok iránt. A gyermekakció hosszú éveken keresztül sikeresen folyt, mindaddig, míg a politikai érdek és a partnerországok ezt lehetővé tették.

A ZENE, MINT DIPLOMÁCIAI ESZKÖZ

A zene, mint univerzális művészeti eszköz szintén fontos szerepet játszott a politikai elszigeteltségből való kitörésben a Trianon utáni Magyarországon. Az alábbiakban egy példát szeretnék részletesen ismertetni, a Budai Dalárda esetét.

1923-ban Amszterdamban rendezték meg a Nemzetközi Kórusfesztivált, melyen holland, német, belga, francia, finn, svájci, lengyel és csehszlovák kórusok mellett a magyar Budai Dalárda is részt vett.¹⁸ Június 14-én indult a negyvenhét tagú magyar kórus Hollandiába, és ötvenöt órás út után érkeztek meg harmadosztályú

17 PUSZTAI Gábor: „Minden kis gyermekszív szavára/Virág fakad Hollandiában” Debrecen és a holland gyermekvonatok, *Mediárium*, 14/1–3 (2020), 29–43.

18 Hongaarsche zangers, *Delftsche Courant*, 1923. június 2., 10.

vasúti kocsijukon Amszterdamba.¹⁹ A magyar kórus Vilma holland királynőnek adott szerenádot a hollandok nagylelkű segítségéért, amiért a magyar gyermekek ezreit nyaraltatták,²⁰ valamint a magyar kormány megbízásából a holland nevelőszülőknek is koncertet adtak.²¹ A kétórás ingyen koncert Hágában, az állatkert nagytermében került megrendezésre 1923. június 20-án.²²

Maga a kórusverseny az amszterdami RAI rendezvényközpontban, 5000 fős közönség előtt zajlott. Az „excellence” kategóriájú férfikórusok közül hét indult a versenyen: két belga, három német, egy magyar és egy lengyel.²³ Nem véletlen, hogy éppen a budapesti polgármester, Sipőcz Jenő (1878–1937) volt az, aki a holland szervezőknek írt levelében arra bízta a hollandokat, hogy az Olimpiai Játékok mintájára a kórusszövetségek alakítsanak egy állandó nemzetközi bizottságot, abból a célból, hogy a nemzetközi kórusversenyt rendszeresen, mindig más európai nagyváros rendezésében tartsák meg.²⁴ Egy ilyen rendszeres megjelenés a magyar félnek lehetőséget adott volna, hogy a külpolitikai elszigeteltségből kitörhessen, és nemzetközi porondon mutathassa meg magát. Maga a kórusverseny 1923. június 17-én kezdődött, és a magyar kórus vezetője, Ripka Ferenc (1871–1944), Budapest későbbi (1925–1932) főpolgármestere mondott beszédet németül. Ebben köszönetet mondott a szervezőknek, hogy ezzel a versennyel is hozzájárulnak a háború utáni Európában a népek megbékéléséhez, majd kihangsúlyozta, hogy a magyar gyermekek befogadásáért külön köszönetet érdemelnek a hollandok, és egy himzett, magyar nemzeti színű zászlószalagot adott át a holland házigazdáknak.²⁵ A Budai Dalárda végül fölényesen megnyerte a nemzetközi versenyt, elhozta az első díjjal járó összesen 650 guldenes nyereményt a második helyezett német kórus, az esseni „Männergesangvereine Sängerbund” és a harmadik helyezett, szintén német „Männergesangvereine Solingen” előtt.²⁶ A kórusverseny és a magyar kórus sikere természetesen Hollandiában is sajtóhír volt, de nem tartozott a vezető hírek közé. Általában az újságok végén, a művészeti rovatban eldugva jelentek meg rövid cikkek, melyekben a holland újságírók tárgyilagos leírásokat adtak a verseny állásáról és eredményeiről.

A magyar sajtó kissé máshogy találta a Budai Dalárda amszterdami sikerét. Az *Egri Népiújság* 1923. július 10-i számában, a címlapon így számolt be az eseményekről:

„Most érkeznek hozzánk azok a *holland lapok*, amelyek a Budai Dalárda győzelmével kapcsolatosan sok szépet írnak Magyarországról s amelyekből látható,

19 Buda dicsősége, *Budai Napló*, 1923. július 5., 1.

20 Hongaarsche muziek, *Onze Courant*, 1923. május 23., 4.

21 De wedstrijd der Ver. Zangers, *De Courant – Het Nieuws van de Dag*, 1923. május 23., 6.

22 Hongaarsche avond, *Delftsche Courant*, 1923. június 18., 6.

23 De Vereenigde Zangers, *Het Volk*, 1923. április 5., 7.

24 De intern. zangwedstrijd, *De Courant – Het Nieuws van de Dag*, 1923. június 2., 5.

25 Internationale wedstrijd der Verenigde Zangers, *De Courant – Het Nieuws van de Dag*, 1923. június 18., 1–2.

26 Hongaarsche avond, *Delftsche Courant*, 1923. június 18., 6.

hogy itt nem csupán az első díj hazahozataláról, hanem kulturális felsőbbbségünk beigazolásáról, megtépzott hírnevünk helyreállításáról és a rólunk terjesztett rágalmak megcáfolásáról van szó. Emellett oly értékes nemzetközi kapcsolatok újrafelvételére nyílt alkalom, amelyek nemzetünk gazdasági talpraállását is előmozdíthatják.”²⁷

Tehát amíg a holland sajtó meglehetősen tárgyilagosan egy kórusverseny győzteséről ír, addig ez az eredmény a magyar sajtó számára nemzeti diadal, a magyar kulturális felsőbbrendűség ékes bizonyítéka, sőt valamiféle elégtétel Trianonért. És amikor az egri lap újságírója a magyar gyermekeket befogadó holland nevelőszülőknek adott koncertről számol be, kétségtelenül kissé elferdíti az események leírását:

„A könnyek s a tomboló taps már *Trianonnak* is szóltak, mert még a leghiggadtabb öreg hollandusok is együtt kiabálták gyermekeinkkel: *Nem, Nem, soha!* és ... *Csonka-Magyar ország nem ország!*”²⁸

Hogy a Budai Dalárda sikere nem csupán egy szimpla kórusversenyben elért eredményt jelent, a cikk végén egyértelművé válik az olvasó számára, mikor az újságíró megjegyzi, hogy a „magyar nemzeti ügynek olyan propagandát, milyen a Budai Dalárdaé volt, még alig fejtettek ki.”²⁹ Az *Egri Néplap* kissé eltorzított, tendenciózus beszámolója bizonyára hatott a Trianon utáni elkeseredett magyar társadalom érzelmeire, de kevésbé fedte a valóságot. A Budai Dalárda valóban fergeteges sikert aratott Amszterdamban, de teljesen valószínűtlen, hogy a hollandok együtt kiabálták volna a magyarokkal, hogy *Nem, nem soha!* vagy *Csonka Magyarország nem ország!* Ilyen eseményekről a holland sajtó nem számolt be, sőt terjedelmes vezércikkében a büszkeségtől dagadó *Budai Napló* és a Magyar Távirati Iroda *Napi Hírek* kiadványa sem említ ilyen történést a holland hallgatóság részéről.³⁰ A Budai Dalárda sikere tehát a magyar társadalom számára nemzeti büszkeség, a revansizmus szócsöve vagy legalábbis a sokat hangoztatott kultúrfőlény ékes bizonyítéka volt, és egyúttal lehetőséget teremtett új külföldi kapcsolatokra, új barátok és támogatók megnyerésére a magyar ügynek.

A *Magyar Daloskönyv* sem csupán önmagában a magyar dal külföldi terjesztését szolgálta, hanem a magyar kultúra és ezen keresztül az ország nemzetközi jelenlétét

27 A magyar dal külföldi diadala, *Egri Néplap*, 1923. július 10., 1.

28 Ua.

29 Ua.

30 Buda dicsősége, *Budai Napló*, 1923. július 5., 1.; *MTI Napi Hírek*, 1923. július 2. Az, hogy a közönség soraiban ülő magyarok valószínűleg ilyen módon adtak hangot nemzeti érzelmeiknek, könnyen feltételezhető, de mindez nem mondható el a hollandokról: „Az ünneplők között igen sok volt a Hollandiában tartózkodó magyar gyermek. Ez a lelkes sereg hatalmas nemzeti tüntetést rendezett a *Nem, Nem, Soha!*, a hollandiai és a magyar *Himnusz* és *Hiszkegy* eléneklésével.” *MTI Napi Hírek*, 1923. július 2.

is. A cél a gyermekek által megnyert svájci és holland nevelőszülők magyarbarát-ságának erősítése, mondhatni befolyásolása volt. A *Magyar Asszony* című lap így kommentálta a *Daloskönyv* megjelenését:

„Adná a magyarok Istene, hogy a külföldön e magyar nóták új barátokat szereznének e mindenkitől elhagyatott, szegény, de jobb sorsra érdemes maroknyi népnek, ez lesz a legszebb jutalom e lelkes garda fáradozásáért! Az is kíváncsú lenne, ha az a sok szülő, kiknek gyermekeik a holland, svájci, belga vendégszeretetet élvezték, a külföldi szülőknek egy-egy ily *Magyar Daloskönyvet* megküldénének, miáltal ők is hozzájárulnának a magyar nóta terjesztéséhez.”³¹

Barátokat és pártfogókat szerezni a magyar nótának és Magyarországnak, ez a politikai cél bontakozik ki a zenei export mögött. Erre az egyik szerkesztő, Jekel Péter is ráerősít a *Komáromi Lapok*-nak adott nyilatkozatában: „Ez a füzet már több ezer példányban terjeszti Hollandiában és Svájcban a magyar dalt és következetesen a magyar nép iránti szeretetet.”³² A *Daloskönyv* tartalma is ezt a célt szolgálta. A kiadvány egy Balassi Bálinttól származó bujdosóénekekkel kezdődik, az *Őszi harmat után* címmel, de általában a nép(ies) dalok dominálnak, mint az *Ej, haj gyöngyvirág; Juhászlegény szegény; Ég a kunyhó, ropog a nád; Kerek a zsembe, nem fér a zsebembe*; vagy a *Kis szekeres, nagy szekeres, mind megissza amit keres*. E dalok közé beékelve található a *Térj magadhoz drága Sion* című éneket, melyet manapság mint a 769. számú református, illetve 263. számú evangélikus dicséretet ismerünk. A népdalok között kakukktójásként megbúvó protestáns ének a kortársaknak is szemet szúrt. Az *Új Nemzedék* szerkesztője cikkében berzenkedik a protestáns dicséret felvételétől a *Daloskönyv*-be: „Miért kellett ezt az éneket a gyűjteménybe felvenni, érthetetlen, hisz ismeretes, hogy nemcsak protestáns, hanem katolikus svájci és hollandus családok is láttak magyar gyermekeket vendégül.”³³ A protestáns ének felvétele a *Daloskönyv*-be első látásra valóban némileg meglepőnek hathat, de a szerkesztők egy jegyzetben kielégítő magyarázatot adnak választásukra. Az ének ugyanis a gályarab-prédikátorok dalaként ismert, akiket 1676. február 11-én Nápolyban a holland admirális, Michiel Adriaenszoon de Ruyter szabadított ki. A huszonhat túlélő magyar prédikátor története a holland–magyar református kapcsolatok ikonikus epizódja, melyet a magyar protestánsok az évszázadok folyamán mindig fontosnak tartottak.³⁴ A gályarabokra és az őket megszabadító De Ruyter admirálisra való utalás jelzés

31 K.R.M.: Magyar Daloskönyv, *Magyar Asszony*, 5/7–8, 1925. július 1., 285–286.

32 Elindult hódító útjára a magyar népdal, *Komáromi Lapok*, 1925. február 10., 6.

33 Elindult hódító útjára a magyar népdal, *Új Nemzedék*, 1924. december 19., 2.

34 PUSZTAI Gábor: Gedenksuul voor De Ruyter, *Michiel de Ruyter en Hongarije, Acta Neerlandica* 8/2011, 175–187.; PUSZTAI Gábor: *Michiel de Ruyter*, Kontaktus – fejezetek a holland-magyar református kapcsolatok történetéből, Budapest, RPI, 2009.; BITSKEY István – PUSZTAI Gábor (szerk.): *Michiel de Ruyter és Magyarország*, Debrecen, DE Néderlandisztika Társaság, 2008.; PUSZTAI Gábor: Admirális a reformátorok között, *Debreceni Szemle*, 28/2 (2020), 137–147.; PUSZTAI Gábor: De drie gezichten van De Ruyter, *Acta Neerlandica*, 14/2017, 205–221.; PUSZTAI Gábor: A szabadító emlékezete: Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben, Bárány Attila, Fazakas

volt a hollandok felé, mellyel azt akarták tudatosítani a szerkesztők az olvasókban, hogy egyrészt a közös református vallás összeköti a két nemzetet, másrészt a történelmi kapcsolatok erősítik a két ország baráti viszonyát. Míg az *Ég a kunyhó, ropog a nád; Kerek a zsemlye, nem fér a zsebembe*; vagy a *Kis szekeres, nagy szekeres, mind megissza amit keres* inkább egzotikus kuriózumnak számít és minden bizonnyal némileg idegenül hat a holland vagy svájci dalos kedvű polgárok körében, addig a *Térj magadhoz drága Sion* az az ismerős dal, mely összeköti a nemzeteket, hiszen a német nyelvű evangélikusok és reformátusok jól ismert éneke a „Zion! gib dich nur zufrieden; Gott ist noch bey dir darin ...” melyet Jeszenszky Károly 1890-ben fordított magyarra.

Joachim Pauli (1636–1708) 1664-ben írt vigasztaló éneke nemcsak a hazai reformátusok, de az egész poszttrianoni magyarság lelkiállapotát tükrözte. A porba sújtott nemzet, az igazságtalan büntetés iránt érzett keserűség, a megalázottság, mind tükröződik a református énekben. Együttal a remény (Azt bünteti, kit szeret), az Istenbe vetett hit (Van még néked Istened, Ki atyádként felkaroljon) és a kesergés helyetti bizakodó jövőbe tekintés (Térj magadhoz ... S szabj határt bús gyötrelmednek) kifejezése egyfajta nemzeti programot és jövőképet is jelentett. Mindemellett a svájciak és hollandok felé kinyújtott, segélykérő testvéri kéz is ez az ének, mely párhuzamot von a Trianon utáni magyarság és a 17. századi üldözött protestáns gályarabok között.

ÖSSZEFOGLALÁS

Összefoglalásként kijelenthetjük tehát, hogy a *Magyar Daloskönyv* tipikus produktuma volt a poszttrianoni Magyarországnak. Egyrészt a nemzeti sajátosságok, a magyar népdal, a dallamvilág, a zene képviselőjeként hirdette a nagyvilágban (elsősorban holland és német nyelvterületen) a magyar kultúra egyediségét, másrészt egyértelmű célja volt, hogy külföldön barátokat, támogatókat szerezzen elsősorban a magyar zenének, kultúrának, de ezen keresztül a magyar ügynek, vagyis a magyar külpolitikának, mely ebben a korszakban elsősorban revansista és revizionista volt. És ehhez, ha kellett, felhasználtak egyházi kapcsolatokat, történelmi barátságokat, vagy éppen a külföldi protestáns hitsorsosok érzelmeire akartak hatni egy gondosan kiválasztott egyházi dicsérattal.

BIBLIOGRÁFIA

- ABBING, A. B. M.: *Het drama van Trianon*, Amsterdam, Van Campen, 1931.
 ABLONCZY Balázs: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződések történetei 1918–1921*, Budapest, Jaffa, 2020.
 A Lafontaine Társaság, *Budapesti Hírlap*, 1923. június 27., 5.

Gergely, Pusztai Gábor, Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*, Debrecen, DU Press, 2017, 155–165.

- A magyar dal külföldi diadala, *Egri Néplap*, 1923. július 10., 1.
- A magyar népdal külföldön, *Az Újság*, 1924. február 6., 6.
- Az államtitkári fegyelmi bizottság, *Budapesti Közlöny* 54/131, 1920. június 11., 2.
- BRISKEY István - PUSZTAI Gábor (szerk.): *Michiel de Ruyter és Magyarország*, Debrecen, DE Néderlandisztika Tanszék, 2008.
- Buda dicsősége, *Budai Napló*, 1923. július 5., 1.
- DEKKER, W. A.: *Van Godsdiens en Vaderland*, Nijkerk, Callenbach, 1939.
- De intern. zangwedstrijd, *De Courant – Het Nieuws van de Dag*, 1923. június 2., 5.
- De Vereenigde Zangers, *Het Volk*, 1923. április 5., 7.
- De wedstrijd der Ver. Zangers, *De Courant – Het Nieuws van de Dag*, 1923. május 23., 6.
- Elégtétel a meghurcolt Jekel Péter helyettes államtitkárnak, *Friss Újság* 1924. május 13., 4.
- Elindult hódító útjára a magyar népdal, *Komáromi Lapok*, 1925. február 10., 6.
- Elindult hódító útjára a magyar népdal, *Új Nemzedék*, 1924. december 19., 2.
- Hivatalvesztésre ítélt államtitkár, *8 Órai Újság* 1920. június 11., 3.
- HOEKSTRA, Elly: *Eenige bijzonderheden over de Hongaarsche taal*, Utrecht, 1939.
- Hongaarsche avond, *Delftsche Courant*, 1923. június 18., 6.
- Hongaarsche avond, *Delftsche Courant*, 1923. június 18., 6.
- Hongaarsche muziek, *Onze Courant*, 1923. május 23., 4.
- Hongaarsche zangers, *Delftsche Courant*, 1923. június 2., 10.
- Internationale wedstrijd der Verenigde Zangers, *De Courant – Het Nieuws van de Dag*, 1923. június 18., 1–2.
- Jekel Péter dr. üdvözlése, *Budapesti Hírlap* 1924. május 13., 7.
- KERN Aurél - JEKEL Péter (szerk.): *Hongaarsch liedboek, Ungarisches Liederbuch, Magyar Daloskönyv*, ford. Jekel Péter, Telcs Sarolta, Budapest, Kern & Jekel, 1923.
- K.R.M.: Magyar Daloskönyv, *Magyar Asszony*, 5/7-8, 1925. július 1., 285–286.
- Magyar költők német nyelven, *Szózat*, 1924. február 10., 10.
- MTI Napi Hírek, 1923. július 2.
- NOPPEN, Henry J. van: *Eenige indrukken en beschouwingen over Hongarije en zijne bevolking*, 's Gravenhage, 1925.
- Nyilatkozat, *Budapesti Hírlap* 1920. január 9., 5.
- PUSZTAI Gábor: 'Gyermekmentő akciók a második világháború után Magyarországon', in: Aalders, Maarten J., Pusztai Gábor, Réthelyi Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő bid Magyarország, Hollandia és Belgium között az első világháború után*, Budapest: L'Harmattan, 2020, 163–193.
- PUSZTAI Gábor: A holland irodalom magyar hollandiai nagykövetei: Madelon Lu-
lofs és Székely László műfordítói tevékenységéről, *Alföld*, 66/2 (2015), 93–101.
- PUSZTAI Gábor: „Minden kis gyermekszív szavára/Virág fakad Hollandiában”
Debrecen és a holland gyermekvonatok, *Mediárium*, 14/1–3 (2020), 29–43.
- PUSZTAI Gábor: Gedenkzuil voor De Ruyter, *Michiel de Ruyter en Hongarije, Acta Neerlandica* 8/2011, 175–187.

- PUSZTAI Gábor: *Michiel de Ruyter*, Kontaktus – fejezetek a holland-magyar református kapcsolatok történetéből, Budapest, RPI, 2009.
- PUSZTAI Gábor: Admirális a reformátorok között, *Debreceni Szemle*, 28/2 (2020), 137–147.
- PUSZTAI Gábor: De drie gezichten van De Ruyter, *Acta Neerlandica*, 14/2017, 205–221.
- PUSZTAI Gábor: A szabadító emlékezete: Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben, Bárány Attila, Fazakas Gergely, Pusztai Gábor, Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*, Debrecen, DU Press, 2017, 155–165.
- RÉTHELYI Orsolya: „Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva” Vilma királynő 1923-as trónjubileuma és a ’Magyar ablak’ a holland királyi palotában, in: Bárány Attila, Fazakas Gergely Tamás, Pusztai Gábor, Takács Miklós (szerk.): *Németalföld emlékei Magyarországon, magyar-holland kapcsolatok*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017, 122–143.
- SCHNEIDERS, Frans: *Hongarije. Het lied van de Donau*, ’s Hertogenbosch, Teuling, [1936].
- SZENTMIKLÓSSY Géza (szerk.): *A Magyar Feltámadás Lexikona*, Budapest, A Magyar Feltámadás Lexikona Kiadás, 1930.
- VÉGVÁRI: *Zu Hilfe! Stimmen aus dem Siebenbürgischen Grenzmark 1918-1919*. übertagen von Peter Jekel, Budapest, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, 1920.
- VÖRÖSMARTY Mihály: *Ausgewählte Gedichte*, übertragen von Peter Jekel, Leipzig, Blumberg, 1901.
- VREDENBURCH, W. C. A. baron van: *Hongarije en de Hongaren*, Leiden, Sijthoff, 1936.
- WORMSER, C. W.: *Mijn Balkanreis*, Bandoeng/Amsterdam, Vorkink, 1936.

*Bozzay Réka*¹

FORRÓ IMRE REFORMÁTUS LELKIPÁSZTOR TUDOMÁNYOS MUNKÁI

ABSTRACT

Imre Forró's scholarly works

Imre Forró's most famous scholarly work is the history of Hungarian students at the University of Franeker. His academic interests also included the life and sermons of the martyred Danish Lutheran pastor Kaj Munk, on which two articles were published. For many years, he was interested in the names and life histories of the Stipendium Bernardinum scholarship holders in the 20th century, on which he published articles in Hungarian and Dutch. Closely connected with this was the list of Hungarian students who had studied in Amsterdam and Kampen, the compilation of which he corresponded diligently for many years, and it was not his fault that it was not completed. Only a manuscript of the biography and work of the Transylvanian scholar pastor József Benkő, for which he obtained valuable data from the Netherlands, has survived. He was also interested in the literary work of the writer A. C. Wallis, wife of Géza Antal, and exchanged letters on her literary legacy with prominent representatives of Dutch literary life.

Keywords: Forró Imre, Franeker, Stipendium Bernardinum, Vrije Universiteit, Kampen, Benkő József, A. C. Wallis, Kaj Munk

Forró Imre munkásságát elsősorban a franekeri peregrináció történetéből ismerjük. Bár hosszú évtizedeket töltött a téma feltárásával, levéltári kutatással, munkája csak kéziratban maradt fenn. Halála után családja segítségével ennek a munkának rövid összefoglalása jelenhetett meg a *Theologiai Szemlé*ben, mely hasznos információkat közölt általában a holland–magyar egyházi kapcsolatokról és Franekerről

1 Bozzay Réka (PhD, habil.), történész–néderlandista, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének docense, fő kutatási területe a holland–magyar kapcsolatok és egyetemtörténet a kora újkorban és újkorban. bozzay.reka@arts.unideb.hu

is, de éppen a forrásközlés maradt ki belőle, mely pedig a későbbi peregrinációs kutatásokat nagyban segíthette volna.²

Forró az egyetem elvégzése után, 1933. szeptember 1. és 1939. június 15. között Kenderesen volt lelkész, bár tényleges szolgálatot csak Utrechtből való hazatérése után végzett. Ezt követően állástalan diplomásként Csökmön (Bihar vármegye), majd Rétközberencsen (Szabolcs és Ung k.e.e. vármegye) mint segédlelkész besegített a beteg lelkészeknek.³ Makay Miklóshoz írt leveléből az is kiderült, hogy a második bécsi döntés előtt, 1940 nyarán három hónapig kiképzés nélküli tábori lelkész volt a VIII. kassai hadtestnél, Vikár Béla tábori püspök mellett,⁴ a 114. sz. kórházi alakulattal került rövid időre Németmokrára (ma Nyimecka Mokra, Ukrajna), majd Kenderesen szolgált 1944. március 12-ig,⁵ amikor is tiszaroffi tanyai másodlelkész lett belőle.⁶ A szolgálati helye Tiszagyenda volt tíz évig, végül esperese mondatta le, és a továbbiakban az egyház nem adott számára lehetőséget hivatalos lelkészi szolgálatra.⁷ 1955-ben családjával Kenderesre költözött, ahol mint rendelkezési állományba helyezett lelkész élt, majd 1960. július 1-től nyugállományba került, és történelmi tanulmányaival foglalkozott.⁸ Önéletrajzában és több levelében leírta, hogy ez a tény számára teljes silentium és exilium volt.⁹ Lelkészi szolgálata időszakából ige hirdetésének nyomtatott változata nem maradt meg a levéltári források között. Annál több érdekességet lehet viszont találni a franekeri anyag mellett Forró széles körű tudományos bújárkodására vonatkozóan. A legtöbb munkája természetesen valamilyen módon kapcsolódott hollandiai vizsgálódásaihoz, még ha a témához az anyag nem is feltétlenül Hollandiában volt elérhető.

KAJ MUNK, DÁN MÁRTÍR LELKÉSZ ÉLETE ÉS MUNKÁJA

Egyik ilyen kutatása Kaj Munk dán evangélikus lelkész életéhez és működéséhez kötődött. Munk Dánia német megszállása idején több nagy visszhangot kiváltó prédikációt tartott, az egyiket 1943 karácsonyán a Koppenhágai Miasszonyunk templomban, ahol a zsidóüldözés beszüntetésére szólította fel a német megszállókat, ellenkező esetben az egész dán nép ellenállási harcát hirdette meg. 1944-es újévi prédikációjában a kollaboráns dánok ellen szólalt fel, hazaárulóknak minősítve őket. A németek 1944. január 4-én kicsalták parókiájáról, majd elhurcolták és

2 FORRÓ Imre: Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században. Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623–1794, *Theologiai Szemle* 32(1989/2), 93–109.

3 *Forró Imre törzskönyvi lapja*, Dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka gyűjteménye (a továbbiakban: Magángyűjtemény).

4 *Forró Imre levele Makay Miklóshoz* (Kenderes, 1970. január 3.) Magángyűjtemény.

5 *Forró Imre önéletrajza*, Magángyűjtemény.

6 *Forró Imre levele Makay Miklóshoz* (Kenderes, 1970. január 3.) Magángyűjtemény.

7 Dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka visszaemlékezése.

8 *Forró Imre önéletrajza*, Magángyűjtemény.

9 Dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka visszaemlékezése.

útközben megölték.¹⁰ A mártírhálált halt dán lelkész élete és munkássága egészen lenyűgözte Forró. Makay Miklóshoz írt levelében úgy fogalmazott, hogy nagy Kaj Munk rajongónak tartja magát, mert szerette „bátor, őszinte szókimondását s a keresztyénség modern kifejezését, nagy széles látókörét, ember- és jellemiszínlárdtságát.”¹¹ Fennmaradt levelezése tanúsága szerint 1961 nyaratól már intenzíven foglalkozott Munkkal, talán nem is egészen véletlenül választotta ezt a témát. Bár ekkor Forró már tudta, hogy elnyerte a Stipendium Bernardinum ösztöndíját, a Hollandiába való kiutazásra egyelőre nem volt esélye, mivel nem kapott útlevelet.¹²

Forró nem beszélt dánul, de hollandul és németül igen, így ezen a két nyelven keresztül volt számára elérhető a Munk-életmű. Valószínűleg Pákozdy Lászlót, régi utrecht-i egyetemi társát értesítette Munk hollandra fordított műveinek magyarra ültetéséről 1961 júliusában.¹³ Az elkészült fordításokat szerette volna kiadni, így ugyancsak Pákozdyt kérte meg 1961 szeptemberében, hogy érdeklődjön utána a *Theologiai Szemlé*nél, vajon egy Kaj Munkról szóló tanulmány fordítását meg tudná-e jelentetni.¹⁴ Egy hónappal később Kádár Imrétől, a *Theologiai Szemle* szerkesztőjétől kérdezte ugyanezt.¹⁵ Valószínűleg Bodonhelyi József barátjának írta meg még október végén, hogy ha gondolja, szívesen elküldi neki Kaj Munkról írt dolgozatát.¹⁶

Mivel Magyarországon Munk munkái nem voltak elérhetőek, Forró megpróbálta azokat külföldről beszerezni. A 60-as évek kommunista Magyarországon meglehetősen nehéz volt ezekhez az írásokhoz hozzáférni, egy nyugati lelkész munkáit külföldről beszerezni pedig szinte lehetetlen. Forró ezért a holland nagykövet, Johan Huibert Zeeman segítségét kérte ebben az ügyben.¹⁷ Munk munkái Hágában a D. A. Daamen kiadónál jelentek meg, két publikációját már megszerezte Forró, a holland nagykövet segítségével 1961. november elején még tíz címhez akart hozzájutni, amiről a követség villámgyorsan gondoskodott is.¹⁸

Egy dánul tudó meg nem nevezett tanárral is váltott levelet 1962 februárjában, akinek megírta, hogy Kaj Munk több munkáját fordította hollandból magyarra, az evangélikus *Lelkipásztor* folyóirat kért tőle cikket, de még nem közölték le.¹⁹ Ez valóban így volt, ugyanis Kaj Munkról szóló cikkei majd csak tizenkét évvel később jelennek meg két folyóiratban. A *Theologiai Szemlé*hez még Pákozdy László

10 FORRÓ Imre: In memoriam Kaj Munk, *Theologiai Szemle* 17(1974/1–2), 105.

11 *Forró Imre levele [Makay] Miklóshoz* (Kenderes, 1970. február 25.) Magányűjtemény.

12 *Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz* (Kenderes, 1961. július 14.) Tiszántúli Református Egyházkerület. Levéltára (továbbiakban TtREL) I.27.b.137.

13 Uo.

14 *Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz* (Kenderes, 1961. szeptember 8.) TtREL I.27.b.136.

15 *Forró Imre levele Kádár Imréhez* (Kenderes, 1961. október 4.) TtREL I.27.b.137.

16 *Forró Imre levele Bodonhelyi Józsefhez* (Kenderes, 1961. október 23.) TtREL I.27.b.137.

17 *Forró Imre levele Johan Huibert Zeemanhoz* (Kenderes, 1961. november 4.) TtREL I.27.b.137.

18 *Forró Imre levele Johan Huibert Zeemanhoz* (Kenderes, 1961. november 30.) TtREL I.27.b.137.

19 *Forró Imre levele ismeretlen címzetthez* (Kenderes, 1962. február 2.) TtREL I.27.b.137.

főszerkesztősége idején küldte el a cikkét, Pákozdy azonban 1972. év végétől már nem volt főszerkesztő, Munk pedig lutheránus lelkész volt, így Proehle Károlynak továbbították a tanulmányt.²⁰ A *Theologiai Szemle* a Munkról szóló megemlékezést *In memoriam Kaj Munk* címmel hozta le. Ebben a tanulmányban Forró elsősorban a lelkész németül megjelent életrajzát mutatta be, illetve több hollandul is kiadott munkáját ismertette, köztük nemcsak prédikációit, hanem drámáit és színműveit is.²¹ A másik lap, amelyben *Emlékezzünk Kaj Munk dán evangélikus lelkészre*²² címmel jelent meg egy rövid életrajz, valamint Munk Lutherről mondott prédikációja,²³ a már említett *Lelkipásztor* volt. Forró a *Református Egyház* című újság főszerkesztőjének, Bottyán Jánosnak is eljuttatta rövid tanulmányát és Munk utolsó prédikációjának magyar fordítását abban a reményben, hogy így egy sokkal szélesebb református közönséghez is eljuthat munkásságának híre.²⁴ Sajnos a két szöveg publikálására végül nem került sor.

STIPENDIUM BERNARDINUM

A másik nagy csomópont Forró tudományos munkásságában a Stipendium Bernardinum megemlékezés és egykori ösztöndíjasok adatainak összegyűjtése volt. Talán nem véletlen, hogy ennyire szíven viselte a Stipendium Bernardinum sorsát, hiszen 1932 és 1936 között, majd 1964–65-ben ő maga is ennek az ösztöndíjnak a segítségével tanult, kutatott Utrechtben. Az első ember, akit az ötlettel megkezesett nem más volt, mint egykori tanára, Révész Imre professzor. Kapcsolatuk nem volt felhőtlen, mivel Révész kritikával illette tanítványa franekeri kutatásának kiadását, aminek hatására Forró évtizedekre félretette ezt a munkáját. 1951-ben mégis Révészt kereste meg a Stipendium Bernardinum ösztöndíjasainak pályafutását bemutatni szándékozó dolgozata ötletével. Révész bár elismerte, hogy Forróban megvan az erő, a lelkesedés és a képesség a munka elvégzésére, mégis nagy falatnak tartotta egy ilyen összefoglaló megírását. Véleménye szerint két dologra kellene kitérni a tanulmánynak: az ösztöndíjasok életpályájának, valamint irodalmi és teológiai munkásságának bemutatására. Mindez szorgalmas, türelmes és kitartó könyvtári és levéltári kutatással elérhető ugyan, de Révész azt kérdezte Forrótól, hogy lelkipásztori lekötöttsége és anyagi forrásai lehetővé teszik-e majd, hogy hosszú hetekig kutatómunkát végezzen Budapesten, Debrecenben, Sárospatakon és Pápán. Másrészt arra is figyelmeztette, nem biztos, hogy lesz, aki kiadja az összegyűjtött anyagot. Révész szerint sem Hollandiában, sem Magyarországon nem lesz még tíz év múlva sem ott a teológiai tudományosság, hogy egy ilyen

20 Pákozdy László levelezőlapja Forró Imréhez (sine loco, sine dato) Magángyűjtemény.

21 FORRÓ Imre: In memoriam Kaj Munk, *Theologiai Szemle* 16(1974/1–2), 104–105.

22 FORRÓ Imre: Emlékezzünk Kaj Munk dán evangélikus lelkészre, *Lelkipásztor* 49(1974. október), 610–612.

23 MUNK, Kaj: Luther, *Lelkipásztor* 49(1974. október), 612–620.

24 Forró Imre levele Bottyán Jánoshoz (Kenderes, 1974. november) Magángyűjtemény.

mű kiadása megvalósuljon.²⁵ A figyelmeztetés nem szegte Forró kedvét, mivel fél évvel később Rotterdamban élő barátjának, Adriaan Korevaarnak is beszámolt tervéről, hogy az utrecht-i ösztöndíjas diákokról szeretne írni. Korevaar Révészhez hasonlóan szkeptikusan fogadta a hírt, mivel véleménye szerint országaik között meglehetősen nehéz a helyzet, a holland sajtó egy ideje már alig foglalkozik Magyarországgal, ahogy földrajzi folyóiratok sem írnak róla.²⁶

Forró lelkesedését azonban nem vették el a figyelmeztető szavak. 1952-ben a Ráday utcai teológián összegyűlő egyháztörténeti felolvasókörből azzal keresték meg, hogy Esze Tamáson, az *Egyháztörténet* című lap főszerkesztőjén keresztül tudomást szereztek publikációs terveiről, és szívesen segítenek neki az egykori bernardista hallgatók neveinek összegyűjtésében. Javasolták, hogy Kállay Kálmán debreceni professzor 30-as évek végén készült gyűjtését nézze át, mert ebben 1909-től fel vannak sorolva a külföldön járt magyar teológus diákok nevei kerületekre és évekre lebontva.²⁷

A bernardisták névlistájának összeállítására Forró segítséget kért Hollandiából is. Az ösztöndíj kuratóriumának elnökét, Quispel professzort tájékoztatta, hogy *A 200 éves Stipendium Bernardinum és annak hatása Magyarországon* címmel bízták meg egy cikk megírásával. Szeretné az ösztöndíjasok névlistáját csatolni, de a saját összeírása csak 1948-ig készült el. Ezért arra kérte a professzort, hogy a listát – ha szükséges – korrigálja, ellenőrizze, de mindenekelőtt egészítse ki a hiányzó nevekkel és évszámokkal. A cikk holland fordítását a nyár folyamán tervezte elküldeni – melyet reményei szerint a professzor fel tud majd használni –, és kéri, hogy a kéziratát helyezze el a *Stipendium Bernardinum* irattárában.²⁸ A Hollandiában szolgáló magyar lelkészt, Tüski Istvánt ugyancsak e cikk érdekében arra kérte, hogy az 1936 és 1961 között a *Stipendium Bernardinum*-mal Utrechtben tanult diákok címét küldje el neki, illetve érdeklődött a Hollandiába emigrált magyarok sorsa felől is.²⁹ Valószínűleg Zugor Istvánnak küldte el a Bernardista magyar diákok névsorát 1911-től, és kérte, írja meg, ki hol lakik, ki halt meg, kinek és milyen irodalmi vagy tudományos munkásságát, világi tisztségét stb. ismeri. Forró szeretett volna az 1961-es 200 éves jubileumra egy lehetőleg teljes névsort összeállítani adatokkal, és rövid tanulmányt írni hozzá. A *Stipendium Bernardinum*-ról szóló publikáció eredetileg az *Egyháztörténet*-ben jelent volna meg, annak megszűnése után Forró abban bízott, hogy a *Theologiai Szemle* leközlí, ugyanis Pákozdy Lászlótól kapott erre ígéretet.³⁰

1961 nyarán folyamatosan levelezett az ismerőseivel, barátaival, de akár számára ismeretlen emberekkel³¹ is, hogy a bernardinisták névsorát összeállítsa. Adato-

25 Révész Imre levele Forró Imréhez (Budapest, 1951. december 28.) Magángyűjtemény.

26 Adriaan Korevaar levele Forró Imréhez (Rotterdam, 1952. július 7.) Magángyűjtemény.

27 Ismeretlen személy levele Forró Imréhez (Budapest, 1952. április 3.) TtREL I.27.b.145.d.

28 Forró Imre levele Quispel professzorhoz (Kenderes, 1961. május 1.) TtREL I.27.b.136.

29 Forró Imre levele Tüski Istvánhoz (Kenderes, 1961. május 15.) TtREL I.27.b.137.

30 Forró Imre levele Zugor Istvánhoz (Kenderes, 1961. május 19.) TtREL I.27.b.137.

31 Forró Imre levele ismeretlen címzettéhez (Kenderes, 1961. május 24.) TtREL I.27.b.136.

kat kért az 1948 és 1961 között Utrechtben tanulókról Budapestről Bodonhelyi Józseftől,³² Debrecenből Varga Zsigmondtól,³³ Sárospatakról Újszászy Kálmán főlevéltárostól,³⁴ illetve Pápáról az egyik nyugalmazott professzortól.³⁵

A bernardisták nevének kiadását a debreceni Tóth Endre professzorral együtt tervezték, Tóth Forró rendelkezésére is bocsátotta az általa gyűjtött gazdag életrajzokat.³⁶ A Magyarországon élő lelkészeknek Forró maga írt, a Trianon után külföldre került területeken élőkől ismerősei révén kívánt adatokat beszerezni. Galambos Zoltán komáromi lelkészt – maga is egykori bernardista – arra kérte, hogy két Csehszlovákiában élő lelkésztől, Zsemlye Lajostól és Nagy Lajostól szerezzen be életrajzi adatokat.³⁷ Ugyanígy Erdélyből egy néven nem nevezett lelkészt kért ott szolgáló egykori ösztöndíjasok életrajzi adatainak közlésére.³⁸ Hollandiában nemcsak Tüski Istvánt kereste meg levélben – akitől a Stipendium Bernardinum adminisztrátorainak nevét kérte az 1911 és 1961 közötti időszakból –, hanem például a Waverveenben élő volt bernardista diáknak, Kerekes Jánosnak is küldött levelet, melyben adatokat kért róla, illetve más emigrált magyarokról, úgymint Sebestyén Pálról, Szekeres Attiláról, Kuhinka Ernőről, Tüski Istvánról, Sebestyén Andorról, Göndöcz Kálmánról, Mészáros Sándorról, Leelössy Istvánról, valamint az Angliában élő Varga Sándor református lelkésztől.³⁹

A hosszas előkészületek után Forró harmincnyolc gépelt oldalnyi szöveget juttatott el Kádár Imrének, a *Theologiai Szemle* szerkesztőjének,⁴⁰ melyből végül két oldalt közöltek csak le.⁴¹ A *Reformátusok Lapjába* egy háromoldalas cikket küldött ugyanebben a témában.⁴² Csehszlovákiában Galambos Zoltán komáromi lelkészt,⁴³ Kolozsváron Nagy Géza professzort tájékoztatta megjelent cikkeiről, és kérte minkettőlük, hogy akár az ő írása felhasználásával, de tudósítsanak egyházi lapjaikban az ösztöndíjról. Nagy Gézától külön is kérte, hogy egészítse ki a cikket erdélyi vonatkozású témákkal (pl. Kovács Ödön és nagyenyedi köre).⁴⁴ Jugoszláviában csak egy ember élt, Keck Zsigmond Szabadkán, neki Forró a megjelent cikket küldte el.⁴⁵ Forró barátja Adriaan Korevaar az *NRC Handelsblad*-ban jelentetett meg egy rövid ismertetőt 1961 szeptemberében.⁴⁶

32 Forró Imre levele Bodonhelyi Józsefhez (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

33 Forró Imre levele Varga Zsigmondtól (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

34 Forró Imre levele Újszászy Kálmánhoz (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

35 Forró Imre levele ismeretlen címzetthez (Kenderes, 1961. május 30.) TtREL I.27.b.136.

36 Tóth Endre levele Forró Imréhez (sine loco, 1961. június 10.) TtREL I.27.b.136.

37 Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz (Kenderes, 1961. június 30.) TtREL I.27.b.137.

38 Forró Imre levele ismeretlen címzetthez (Kenderes, 1961. július 12.) TtREL I.27.b.137.

39 Forró Imre levele Kerekes Jánoshoz (Kenderes, 1961. július 12.) TtREL I.27.b.137.

40 Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz (Kenderes, 1961. július 21.) TtREL I.27.b.136.

41 FORRÓ Imre: A 200 éves Stipendium Bernardinum, *Theologiai Szemle* 4(1961/3–4), 104–106.

42 Forró Imre levele Pákozdy Lászlóhoz (Kenderes, 1961. szeptember 8.) TtREL I.27.b.136.

43 Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz (Kenderes, 1961. augusztus 20.) TtREL I.27.b.136.

44 Forró Imre levele Nagy Gézához (Kenderes, 1961. augusztus 20.) TtREL I.27.b.136.

45 Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz (Kenderes, 1961. augusztus 20.) TtREL I.27.b.136.

46 Forró Imre irodalmi működése, Magángyűjtemény.

Forró a jubileum alkalmából maga is írt egy holland nyelvű cikket, melyet a *Hervormd Nederland* szerkesztőjének, L. H. Ruitenbergnak küldött el 1961 augusztusában. A megjelentetendő munkának két címet is javasolt: *Het 200 jarig Stipendium Bernardinum en zijn invloed in Hongarije 1761–1961* vagy *Een Hongaars oud-Bernardiner over de invloed van het 200 jarig Stipendium Bernardinum in Hongarije 1761–1961*. Remélte, hogy cikke közlésre megfelel, már harminc éve nem járt Hollandiában, így a nyelvtudása megkophatott, ezért kérte a szerkesztőtől a nyelvi ellenőrzést és javítást. Azt a kérését is megfogalmazta, hogy ha írása esetleg a *Hervormd Nederland* számára nem lenne megfelelő, akkor küldjék tovább egy másik lapnak.⁴⁷ Három nappal később újabb levelet küldött Ruitenbergnek, ebben tett néhány kiegészítést, melyek átvezetését kérte a beküldött szövegbe. Írt Szalay Károly irodalmi tevékenységéről, majd ezt követte a magyar–holland tudományos kapcsolatok felsorolása: Bibliák nyomtatása; magyar tudományos munkák hollandiai nyomtatása; latin nyelvű disputák és disszertációk kiadása; holland teológusok munkái, melyek ismertek és rendszeresen használatban vannak Magyarországon; illetve Nagy Lajos 1934-es, Debrecenben készített doktori dolgozata Spinozáról. A hollandok pénzt is juttattak a Debreceni Kollégiumnak, magyar Bibliákat nyomtattak ki, 1863-ban 30 000 forintot adtak lelkészeknek és tanítóknak, gyermekmentő akció folyt, a második világháború után magyar lelkészek és gyülekezetek kaptak segítséget, szeretetsomagokat. Magyar bernardinus diákok az ország feldarabolása miatt a mai határokon kívül is élnek, vannak, akik eleve külföldön maradtak vagy kivándoroltak. Filep Gusztáv híres sakkozó, Tótpál Márton amatőr sportoló 1939-ben Hollandiában élte át a német inváziót.⁴⁸ A *Hervormd Nederland*hoz beküldött cikk végül 1964. február 8-án jelent meg⁴⁹ *Een Hongaarse oud-Bernardiner vertelt over de invloed van het meer dan 200 jarige Stipendium Bernardinum in Hongarije* címmel.⁵⁰

HOLLANDIAI ÉS MÁS KÜLFÖLDI ÖSZTÖNDÍJAK TÖRTÉNETE

Az 1930-as években az utrechti egyetem mellet az amszterdami Vrije Universiteit és a kampeni főiskola fogadott magyar hallgatókat. Mivel Forró maga nem tanult ezekben az intézményekben, minden egyetemtörténeti vonatkozású munkát nem akart maga elvégezni. A Pasaréten szolgálatot teljesítő Joó Sándort kérte, hogy mint volt pesti teológus és a Vrije Universiteit egykori diákja, írjon az Abraham Kuyper / Sebestyén Jenő-féle neo-kálvinizmusról, illetve történelmi kálvinizmusról egy ismertetést, melyet akár még Hollandiában valamelyik teológiai lapban is meg lehetne jelentetni, vagy egy fejezetet írhatna egy magyar–holland

47 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghez (Kenderes, 1961. augusztus 19.) TtREL I.27.b.136.

48 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghez (Kenderes, 1961. augusztus 22.) TtREL I.27.b.137.

49 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghez (Kenderes, 1964. február 25.) TtREL I.27.b.137.

50 Jegyzék Forró Imre Lajos kenderesi nyug. ref. lelkész irodalmi munkásságáról (Litteratura) (sine dato) Magángyűjtemény.

kapcsolatokat ismertető brosúrában.⁵¹ Joó maga nem vállalta a dolgozat elkészítését, a kampeni adatok összegyűjtésére Fejes Sándor várpalotai lelkészt javasolta Forrónak, illetve Pap Ferenc Kálvin téri beosztott lelkészt, valamint Baráth József tatai nyugalmazott lelkészt ajánlotta a Sebestyén–Kuyper irányzatról szóló szöveg megírására.⁵²

A Kampenben tanultak névsorát (1924–1954) C. van der Woude kampeni professzor vitte el Forrónak 1967-ben, amikor a debreceni jubiláris zsinaton vett részt a holland küldöttség egyik tagjaként. Korábban az amszterdami Vrije Universiteitben tanultak névsorát (1922–1940) Pomothy Dezső állította össze, de ez sem volt teljes, az 1938 utáni évek meglehetősen hiányosak voltak.⁵³

Az amszterdami és kampeni ösztöndíjasok története, életrajzainak ügye nem haladt. Forró nem adta fel, Pomothy Dezsőt kérte meg, hogy akár mások bevonásával munkaközösségben készítsék el a névsort. Javasolta, hogy Fejes Sándor várpalotai, Varga István mezőcsokonyai, Antal Gábor somogyszobi, Pap Ferenc Kálvin téri, Peti Zoltán városmajori lelkészekkel vegye fel a kapcsolatot, sőt a lelkészözvegyeket, Pethe Kálmánnét vagy Dr. Csekey Sándornét is keressék meg. Azt is kérte, hogy három-négy példányban írja le írógéppel a teljes névsort címekkel együtt. Felvetette, hogy érdemes lenne kérdőívet kitölteni a még élő emberekkel, fotókat is bekérni a kollégákról, családjaikról, templomaikról, presbitereikről, konfirmandusaikról, és akik nem válaszolnak levélben, azokat személyesen is fel lehetne keresni.⁵⁴

A hollandiai ösztöndíjasok névsorának és életrajzáinak összeállítása jól illeszkedett Dr. Bartha Tibor zsinati elnök tervezetéhez, aki a *Studia et Acta Ecclesiastica* egyik számába külföldi ösztöndíjakról akart tanulmányt megjelentetni, és Forró Imrét is megkereste. Forró ebben az ügyben Makay Miklóst értesítette, hogy negyven gépelt oldalas tanulmányt tud beküldeni a május 30-ai határidőre *A 200 éves Stipendium Bernardinum hatása Magyarországon 1761–1961* címmel. Azt javasolta, hogy adják ki a külföldi tanulmányok témát országonként egy-egy vagy két-két ott járt lelkésznek, és kérjék be minden külföldön tanult lelkésztől, professzortól a korabeli tanulmányaira való visszaemlékezést, ebben térjenek ki arra, hogy kiknél tanultak, melyek voltak akkoriban a népszerű teológiai, tudományos vagy társadalmi kérdések, milyen volt a diákelet külföldön, írtak-e cikket az egykori diákok külföldi vagy hazai lapokba. Forró arra vonatkozóan is tett javaslatot, hogy kik lehetnének alkalmasak az egyes külföldi kapcsolatok megírására. Franciaországról Makay Miklós és Nagy Sándor Béla, Angliáról Farkas Pál, Pásztor János, F. Tóth Sándor, Szabados László, Strasbourgról és Belfastról Szenes László, Svájcra Nagy Sándor Béla, Pap László, Kiss Tihamér, Németországról Bucsay Mihály, Pákozdy László, az Egyesült Államokról Czeglédy Sándor, Sipos István, Böszörmé-

51 *Forró Imre levele Joó Sándorhoz* (Kenderes, 1964. február 21.) TtREL I.27.b.139.

52 *Forró Imre levele Galambos Zoltánhoz* (Kenderes, 1964. március 5.) TtREL I.27.b.139.

53 *Kampenben és Amszterdamban tanultak névsora* (sine dato) TtREL I.27.b.137.

54 *Forró Imre levele [Pomothy] Dezsőhöz* (Kenderes, 1977. április 25.) Magángyűjtemény.

nyi Ede, Csikesz Tibor, Hollandiáról Tóth Kálmán, Körpöly Kálmán, Joó Sándor és esetleg maga Forró tudna írni.⁵⁵ Februárban egy hosszabb levelet is küldött Makaynak, melyben két részletben mellékelte az utrechti magyar diákok névsorát (1800–1911, 1911–1970). Azt ígérte, hogy az 1761–1800 közötti időszakról egy későbbi levelében ír majd, hiszen akkor is számos nagynevű ösztöndíjas tanult Utrechtben. A 20. századi vonatkozású részben minden általa ismert életrajzi adatot feltüntetett, mert ezeket még az 1961-es *Theológiai Szemlé*ben megjelent cikkéhez bekérte a lelkészektől vagy özvegyeiktől. Ebben a levelében is szorgalmazta, hogy Amszterdam és Kampen magyar diákjainak történetét és kultúrtörténeti hatását fel kellene dolgozniuk azoknak, akik ott tanultak. Levele végén arra is kitért, hogy érdemes lenne az egész protestáns külföldi egyetemjárás történetét az egykor kint tanult diákokkal megírni.⁵⁶

Forró 1970. május végén ígéretéhez híven elküldte levelét a Zsinati Iroda Tanulmányi Osztályának, melyben megírta, hogy Bartha Tibor felkérésére készített két rövid tanulmányt a *Studia et Acta V.* tervezett kötetéhez a „Külföldi tanulmányozás” Ösztöndíjak címszó alá Hollandiáról, az 1867–1967 időszakra (1836–1970) vonatkozóan. Ahogy korábban Makay Miklósnak is megírta, itt is megemlítette, hogy szükséges lenne hasonló feldolgozást készíteni Franciaország, Svájc, Anglia-Skócia, Németország és az Egyesült Államok vonatkozásában is.⁵⁷ Sajnos Forrónak ez a tanulmánya végül nem került közlésre, ahogy a többi országokban járt ösztöndíjasokra vonatkozó javaslatát sem valósították meg. A Hollandiában tanultak névsorát – még ha hiányosan is – Forró halála után a neve alatt megjelent cikkben végül közölték.⁵⁸

BENKŐ JÓZSEF ÉLETE ÉS MŰKÖDÉSE

Bár a peregrinációs kutatáshoz csak áttételesen kötődött, de az erdélyi–holland kapcsolatok feltárása szempontjából nagyon érdekes volt a középpajtai tudós lelkész, Benkő József életrajzának és tudományos működésének feltárása. Benkő a Haarlemi Tudós Társasághoz beküldött tudományos munkája révén egyedüli magyarként lett tagja a társaságnak. Forró kapcsolatba lépett Benkő egy kései leszármazottjával, a Szolnokon élő bíróval, dr. Benkő Árpáddal, aki Forró franeckeri kutatását is igyekezett népszerűsíteni kapcsolatai révén, de természetesen ősapjáról is kiterjedt levelezést folytatott Forróval. Benkő Árpád megírta, hogy Benkő József síremléke még mindig megvan Erdővidéken, a helyi egyházközség gondozza. A faluban nem maradtak sajnos kéziratok ősapja után, ő maga is csak anyakönyvi kivonatokkal rendelkezik. A kéziratok egy része az OSZK-ban található, melyeket Mikó Imre lemásolt és könyvben bemutatott, ezek magyar, né-

55 *Forró Imre levele [Makay] Miklóshoz* (Kenderes, 1970. január 3.) Magángyűjtemény.

56 *Forró Imre levele [Makay] Miklóshoz* (Kenderes, 1970. február 25.) Magángyűjtemény.

57 *Forró Imre levele Zsinati Iroda Tanulmányi Osztályához* (Kenderes, 1970. május 30.) TtREL I.27.b.137.

58 FORRÓ: Magyar diákok, 100–101.

met, latin levelek és jelentések. A haarlemi társasági tagságról szóló diploma latin nyelvű szövegét Benkő József leírta, így nem az eredeti, hanem a másolat található a kéziratárban. Az igazi művek (történelmi, irodalmi, természettudományos) viszont eltűntek. Benkő úgy vélte, hogy esetleg Nagyenyeden, Kolozsváron vagy a marosvásárhelyi Teleki Tékában megtalálhatóak, de pontos adatokkal ő maga nem rendelkezett ezekre vonatkozóan. Ősapja írt egy művet Erdély barlangjairól, reményei szerint ezt Hollandiában fel lehet még lelni. Ez utóbbi munkája kevésbé volt ismert, ugyanis az *Élővilág* 1964. évi 2. számában⁵⁹ Allodiatoris Irmától megjelent tanulmány nem tett róla említést. Benkő Árpád bízott benne, hogy a barlangtani mű címlapjáról legalább egy fényképet sikerül még beszerezni.⁶⁰

Forró Imre nagyon készségesen segített a kézirat felderítésében. A hágai központi katalógus munkatársán keresztül kapta meg a Haarlemi Tudós Társaság titkárának, De Bruijn úrnak a levelét, aki a Társaság jegyzőkönyveit alaposan átnézte. Ebből kiderült, hogy egy Török I[stván] nevű magyar diák Leidenből átadta a Társaságnak 1780. november 3-án Benkő kéziratát (*Imago specuum Transsilvaniae*) annak 1780. augusztus 31-én kelt levelével, illetve Bécsben megjelent könyvével együtt. Az 1780. december 5-én kelt jegyzőkönyvben úgy döntöttek, hogy a kéziratot fel kell venni a Haarlemi Tudós Társaság kiadványainak sorába, miután lefordították hollandra. Meg is bízták az egyik tagot (Houttijnt) a munkával 1781. március 6-án, aki azonban egy év múlva sem készült el a fordítással. Végül úgy döntöttek, hogy a kézirat csak egy földrajzi lapban lenne a helyén, de nem a Társaság közleményeiben. Ezek után nincs több szó a kéziratról, és sajnos a további sorsa is ismeretlen. Benkő ennek ellenére jó kapcsolatot ápolt a Társasággal, az 1783. március 4-én kelt jegyzőkönyv szerint egy másik könyvének, a *Milkeovának* egy példányát küldte el a Társaság részére.⁶¹

Természetesen Benkő Árpád nagyon örült annak, hogy kiderült, a barlangokról szóló kézirat valóban kijutott Hollandiába.⁶² Ezek után Forró a megjelent szakirodalom és Hollandiából beszerzett értesülései felhasználásával készítette el Benkő életrajzát és tudományos működésének történetét. Kitért minden megjelent vagy kéziratban ismert munkájára, hét gépelt oldalon. Sajnos ez a tanulmánya nem jelent meg nyomtatásban, csak kéziratban maradt meg a család tulajdonában.⁶³

A. C. WALLIS HAGYATÉKA

Forró ötödik nagy tervezett kutatási területe Antal Géza pápai professzor felesége A. C. Wallis (Adèle Opzoomer) írói hagyatékával volt kapcsolatos. A Magyaror-

59 ALLODIATORIS Irma: Dr. Benkő József, *Élővilág* 9(1964/2), 49–50.

60 Benkő Árpád levele Forró Imréhez (Szolnok, 1969. szeptember 7.) Magángyűjtemény.

61 De Bruin levele Damstrahoz (Haarlem, 1970. február 26.) Magángyűjtemény.

62 Benkő Árpád levele Forró Imréhez (Szolnok, 1970. március 23.) Magángyűjtemény.

63 Benkő József professzor és a Haarlemi Tudós Társaság, Kézirat, Magángyűjtemény.

szágon őrzött anyag iránt a holland irodalmárok is érdeklődést mutattak. Wallis már Magyarországra érkezése előtt ismert írónőnek számított Hollandiában, számos irodalmi alkotást publikált. Mivel a holland tudósoknak a 60-as években nem volt könnyű eljutniuk a vasfüggönyön túlra, a magyarokhoz fordultak segítségért. Forró a Holland Irodalomtörténeti Társaság elnöke, J. G. Bomhoff professzor kereste meg 1960-ban a *Hervormd Nederland* szerkesztőjén, Ruitenbergen úron keresztül. Forró megírta, hogy a hagyaték a Dunántúli Református Egyházkerület könyvtárában és levéltárában van Pápán, talán meg lehetne vásárolni, esetleg ajándékba is megkapható. Ha ez nem járható út, akkor meg lehet próbálni legépelni.⁶⁴ A holland nagykövetet is értesítette a hagyatékról, javasolta, hogy a követ esetleg maga is nézze meg, hiszen holland érdek is, hogy a kézirat ne vesszen el.⁶⁵

Három évvel később, 1963-ban Esze Tamással tudatta Forró, hogy a leideni könyvtár könyvtárosa J. R. de Groot és a Holland Irodalomtörténeti Társaság is érdeklődnek Adèle Opzoomer magyarországi kézirathagyatéká iránt, mely a pápai Pongrácz József professzor lányának közlése szerint a pápai Református Könyvtárban van. Forró érdeklődött, hogy ezek milyen kéziratok: regények, versek, egyéb művek, megjelentek-e már, van-e róluk valamilyen jegyzék? Javasolta, hogy esetleg ajándékba fel lehetne ajánlani a hollandoknak.⁶⁶ Ez utóbbi felvetése némi félreértést is szült. A pápai gyűjteménynél attól tartottak, hogy Forró ki akarja árusítani a kéziratot, mire ő azt válaszolta, hogy néhány évvel korábban éppen Pongrácz lánya, a levéltáros Magda hívta fel a figyelmét arra, hogy a hollandoknak szükségük lehet erre a kéziraatra. Így jutott el Forró a Holland Irodalomtörténeti Társasághoz, annak a titkára és egyben a leideni egyetem könyvtárosa J. R. de Groot úr érdeklődött a kézirat megvásárlása és jegyzéke iránt. Forró megnyugtatta a főigazgatót, hogy meg fogja írni, hogy a kézirat nem megvehető, nem elajándékozható, de kutatható. Azt kérte, hogy De Groottal mostantól a pápaiak folytasák a levelezést ebben az ügyben angol, német vagy francia nyelven, de a kézirat feldolgozásában felajánlotta a segítségét.⁶⁷ Azért megírta J. R. de Groot könyvtárosnak, hogy a Magyar Református Egyház Múzeuma azon a véleményen van, hogy Adèle Opzoomer kézirateit, családi leveleit és egyéb gyűjteményét nem lehet áruba bocsátani és elajándékozni, ugyanis szeretnék tiszteletben tartani az örökhagyó végakarátát, aki azokat a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárára hagyta. Javasolta, hogy küldjenek valakit, vagy bízzák meg őt, esetleg egy másik hollandul tudó lelkészt, hogy a Holland Irodalomtörténeti Társaság szempontjai szerint írjanak az anyagról.⁶⁸

Forró továbbra is nagyon érdeklődött a hagyaték iránt. Bomhoff professzornak fel is ajánlotta, hogy ösztöndíja lejártá után nagyon szívesen segít Wallis pápai

64 Forró Imre levele L. H. Ruitenberghoz (Kendres, 1960. november 10.) TtREL I.27.b.136.

65 Forró Imre levele a holland nagykövethoz (Kenderes, 1960. november 20.) TtREL I.27.b.136.

66 Forró Imre levele Esze Tamáshoz (Kenderes, 1963. április 9.) TtREL I.27.b.139.

67 Forró Imre levele Iranyos Lajoshoz (Kenderes, 1963. május 18.) TtREL I.27.b.139.

68 Forró Imre levele J. R. de Groothoz (Kenderes, 1963. május 18.) TtREL I.27.b.137.

hagyatékával kapcsolatban. Ha a Holland Irodalomtörténeti Társaság ezzel egyetért, akkor szívesen megbeszelné a technikai és anyagi részleteket is. Már nyugdíjas, ezért szívesen végezné el ezt a munkát.⁶⁹ Ugyanezt J. R. de Groottal is közölte. Ha kaphatna felkészítést és megbízást hollandiai tartózkodása alatt a hagyaték anyagának rendezésével kapcsolatban, szívesen segítene.⁷⁰ De Groot könyvtáros a hagyaték feltérképezését nagyon fontosnak tartotta, és elképzelhetőnek vélte, hogy Forró bízák meg ezzel.⁷¹ Sajnos Borgers úr, akinek erről döntenie kellett, elutasította Forró megbízásának lehetőségét, mivel erre nem volt anyagi forrásuk, és igazából az eredeti anyagokra, és nem egy jegyzékre lett volna szükségük. Szerették volna kölcsönözni,⁷² de erre nem volt lehetőség. Forró kb. 500 guldenes költséggel viszont szívesen elvállalta volna a feladatot.⁷³ Erre végül nem került sor, és egészen a közelmúltig kellett várni, amikor Gera Judit irodalomtörténész, az ELTE nyugalmazott professzorasszonya érdemben elkezdett foglalkozni a hagyatékkal.⁷⁴

ÖSSZEGZÉS

Ahogy láhattuk, Forró rendkívül széles körű érdeklődést mutatott a holland–magyar kapcsolatok iránt. A fő kutatási területe, a franekeri peregrináció története mellett a 20. századi hollandiai egyetemjárás is érdekelte. Van Veen 1911-ig tekintette át a Stipendium Bernardinum történetét, és állította össze ösztöndíjasainak névsorát, de az 1960-as évekig a nevek csak sporadikusan voltak ismertek. Ezt a hiányt ismerte fel Forró, és a debreceni Tóth Endrével belekezdett egy névsor összeállításába, valamint megírta az 1961-ben jubiláló ösztöndíj történetét magyarul és hollandul. Hasonlóan hiányzott egy amszterdami és kampeni diáknévsor. Összeállításának szükségességét Forró felismerte, hiszen akkor még élő diákoktól lehetett volna életrajzokat beszerezni. Ő maga a megírásra nem vállalkozott, de próbált emberekkel lelkesíteni a feladatra. Nem rajta múlt, hogy kevés sikerrel.

Szintén érdekes volt Benkő József életrajza, és különösen is a Hollandiából beszerzett adatok felhasználása. Nagy kár, hogy az elkészült kézirat iránt nem volt

69 Forró Imre levele Bombhoff professzorhoz (Utrecht, 1964. április 24.) TtREL I.27.b.140.

70 Forró Imre levele J. R. de Groothoz (Utrecht, 1964. május 5.) TtREL I.27.b.140.

71 J. R. de Groot levele Forró Imréhez (Leiden, 1964. május 25.) TtREL I.27.b.144.

72 G. Borgers levele Forróhoz (Hága, 1964. június 10.) TtREL I.27.b.144.

73 Forró Imre levele G. Borgershez (Utrecht, 1964. június 12.) TtREL I.27.b.145.

74 GERA Judit: A. S. C. Wallis életének és munkásságának összefüggései: A kulturális transzfer interdiszciplináris megközelítésben, in: Gera, Judit; Vesztergom, Janina (szerk.): *Oda-vissza : A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2018, 115–151. ; GERA, Judit: Adèle Sophia Cordelia Opzoomer alias A.S.C. Wallis, 1856-1925, in: Broomans, Petra; Bijl, Elise; Kroon, Ingeborg; Meijer, Caroline (szerk.): *Vertalerslexicon voor bet Nederlandstalige gebied*, VN Lex Groningen, Universiteitsbibliotheek Groningen, 2019, Paper: adele-opzoomer-alias-a-s-c-wallis-1856–1925.

érdeklődés, tudománytörténeti szempontból érdekes lett volna az életrajz és az életmű publikálása.

Bár Forró maga nem volt irodalomtörténész, Adèle Opzoomer magyarországi hagyatékában szívesen folytatott volna kutatómunkát. Végül ez anyagi megfontolásból nem valósult meg. Mint lelkész és fordító viszont saját érdeklődésre egy dán mártír lelkész munkáit vizsgálta, és ismertette a magyar közönséggel.

Láthatjuk, hogy rendkívül kiterjedt levelezést folytatott kora tudományos közösségével. Nem gondolta, hogy minden feladatot neki kellene elvégeznie, ismerőseit biztatta, hogy egykori egyetemeik magyar diákjainak történetét írják meg. Bár maga is lelkesen gyűjtött adatokat, idegennyelvtudásának köszönhetően külföldről is beszerzett bármilyen információt. Tudományos munkássága és tudományszervező készsége egy másik korban, megfelelő intézményi háttérrel valószínűleg sokkal több publikációt eredményezett volna.

